

НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ

100

2022

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Серія “На допомогу студенту УДФСУ”
Заснована 2016 року

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією доктора філософських наук, професора,
члена-кореспондента НАПН України Є. М. Суліми*

Ірпінь
2021

УДК 159.933(075.8)

ББК 88.37я73

П 86

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 13 від 26 листопада 2020 р.)*

Рецензенти:

Осьодло В. І., д.психолог.н., професор, заслужений працівник освіти України, начальник Гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського;

Довгань Н. Ю., д.пед.н., доцент, професор кафедри хортингу та реабілітації Університету державної фіскальної служби України;

Руденко М. В., к.пед.н., доцент, доцент кафедри професійної освіти Київського національного університету будівництва і архітектури.

Укладачі:

Весельська Л. А. (т. 11), Войтенко О. В. (т. 5), Деніжна С. О. (т. 1), Заушнікова М. Ю. (т. 6), Калениченко Р. А. (т. 3, 12), Клевець Л. М. (т. 9), Льовкіна О. Г. (т. 10), Мустафаєв Г. Ю. (т. 4), Овдієнко І. М. (т. 8), Петухова І. О. (т. 7), Романюк Л. В. (т. 2), Суліма Є. М. (передмова; заг. ред.).

П 86 Психологія особистості: навчальний посібник / укладачі Петухова І. О., Калениченко Р. А., Льовкіна О. Г. та ін. ; за заг. ред. Є. М. Суліми. – Ірпінь : Університет державної фіскальної служби України, 2021. – 338 с. – (Серія “На допомогу студенту УДФСУ”; т. 80).

ISBN 978-966-337-606-6

Навчальний посібник містить теоретичний і фактологічний матеріал для проведення навчальних занять із навчальної дисципліни «Психологія особистості» відповідно до освітньо-професійної програми підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія». У темах розкриваються загальні теоретичні аспекти, принципи та методи психології особистості, основні наукові поняття та їх закономірності. Особлива увага приділяється висвітленню актуальних проблем сучасної психології особистості, окресленню перспектив та обґрунтуванню оптимальних умов всебічного розвитку особистості в умовах трансформаційних змін у сучасному суспільстві.

Буде корисним для широкого загалу читачів: здобувачів вищої освіти різних рівнів вищої освіти та спеціальностей, викладачів, усіх, кого цікавить проблематика особистості.

УДК 159.9(075.8)

ББК 88.5я73

© Петухова І. О., Калениченко Р. А., Льовкіна О. Г.,
Суліма Є. М. та ін., 2021

© Університет ДФС України, 2021

ISBN 978-966-337-606-6

Зміст

Передмова	8
Тема 1. Предмет, завдання та методи психології особистості	11
1.1. Особистість у системі сучасного наукового знання.....	11
1.2. Предмет та основні завдання сучасної психології особистості	15
1.3. Принципи психології особистості	17
1.4. Методи дослідження особистості.....	23
1.5. Зв'язки психології особистості з іншими галузями психології	34
<i>Завдання для перевірки знань</i>	<i>35</i>
<i>Список рекомендованих джерел</i>	<i>42</i>
Тема 2. Структура особистості в різних концепціях	44
2.1. Визначення понять “концепція”, “особистість”, “структура особистості”	44
2.2. Ідеї структури особистості у філософських ученнях про душу	50
2.3. Структура особистості у різних зарубіжних психологічних концепціях	55
2.4. Структура особистості у вітчизняних психологічних концепціях	62
<i>Завдання для перевірки знань</i>	<i>71</i>
<i>Список рекомендованих джерел</i>	<i>81</i>
Тема 3. Формування і розвиток особистості	84
3.1. Поняття про особистість. Співвідношення понять “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”	84
3.2. Фактори впливу на формування особистості.....	88
3.3. Розвиток особистості: концепції, рушійні сили, специфіка протиріч	93
<i>Завдання для перевірки знань</i>	<i>99</i>
<i>Список рекомендованих джерел</i>	<i>100</i>

Тема 4. Структурно-функціональні характеристики особистості.....	103
4.1. Розвиток поглядів на структуру особистості у вітчизняній психології	103
4.2. Основні компоненти структури особистості З. Фрейда.	109
4.3. Основні компоненти структури особистості К. Юнга ...	112
4.4. Теорія особистості Е.Фромма	115
<i>Завдання для перевірки знань</i>	<i>119</i>
<i>Список рекомендованих джерел</i>	<i>121</i>
Тема 5. Спрямованість особистості.....	124
5.1. Поняття спрямованості особистості, її види та форми ..	124
5.2. Типи особистісної спрямованості.....	126
5.3. Основні складові спрямованості.....	127
<i>Завдання для перевірки знань</i>	<i>133</i>
<i>Список рекомендованих джерел</i>	<i>135</i>
Тема 6. Самосвідомість та рефлексивні характеристики особистості.....	137
6.1. Поняття про самосвідомість, етапи розвитку, її компоненти, функції та форми	137
6.2. Я-концепція як прояв самосвідомості.....	143
6.3. Поняття про рефлексію та її взаємозв'язок зі свідомістю. Основні компоненти рефлексії, її типи, функції та види	144
6.4. Значення рефлексії у процесах саморегуляції	148
<i>Завдання для перевірки знань</i>	<i>149</i>
<i>Список рекомендованих джерел</i>	<i>151</i>
Тема 7. Індивідуально-психологічні характеристики особистості.....	154
7.1. Темперамент: історія учень, властивості і типи	154
7.2. Структура характеру. Індивідуальні і типові риси характеру	162
7.3. Проблема формування характеру: роль спадковості, виховних впливів, діяльності	167
7.4. Задатки і здібності	169
7.5. Роль спадковості і соціального середовища у розвитку людських здібностей	171

<i>Завдання для перевірки знань</i>	173
<i>Список рекомендованих джерел</i>	174
Тема 8. Психологічна стать як детермінанта розвитку особистості	176
8.1. Основні теоретичні положення	176
8.2. Проблематика статі: виникнення та генеза	177
8.3. Психологічні поняття, суміжні з поняттям “гендерно-статева ідентичність”	185
8.4. Особливості гендерно-статевої ідентичності.....	190
8.5. Поняття “андрогінність”, “маскулінність”, “фемінність”	197
<i>Завдання для перевірки знань</i>	201
<i>Список рекомендованих джерел</i>	203
Тема 9. Відхилення у розвитку особистості	205
9.1. Поняття “особистість” та “відхилення”	205
9.2. Чинники “відхилення” у розвитку особистості	206
9.3. Сенси і мотиваційні залежності у розвитку особистості	207
9.4. Боротьба з переломними переживаннями особистості.....	209
9.5. Причини появи важких дітей і підлітків	210
9.6. Фактори недорозвитку психічних функцій.....	213
9.7. Умови нормального психічного розвитку.....	215
<i>Завдання для перевірки знань</i>	216
<i>Список рекомендованих джерел</i>	218
Тема 10. Особистість у соціумі	220
10.1. Соціалізація в інтерпретації З. Фрейда та його послідовників	221
10.2. Соціалізація особистості	227
10.3. Ролі та рольові очікування	231
<i>Завдання для перевірки знань</i>	234
<i>Список рекомендованих джерел</i>	235
Тема 11. Життєвий шлях і життєвий світ особистості	238
11.1. Міждисциплінарний характер категорії “життєвий шлях особистості”	238

11.2. Життєвий шлях особистості та його структурні складові	244
11.3. Життєвий світ особистості як філософська категорія.....	250
11.4. Життєві цінності людини та мотивація до пріоритетності.....	253
<i>Завдання для перевірки знань</i>	<i>257</i>
<i>Список рекомендованих джерел</i>	<i>258</i>

Тема 12. Практикум з психології особистості:

тестові методики.....	261
12.1. Методика дослідження емоційної сфери	262
12.1.1. Методика оцінки реактивної та особистісної тривожності (опитувальник Спілбергера-Ханіна)	263
12.1.2. Методика оцінки рівня нервово-психічної стійкості (методика “Прогноз” за В. А. Бодровим)	266
12.1.3. Методика визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту К. Леонгарда і Х. Смішека (ЛС)	271
12.1.4. Методика оцінки суб’єктивного стану САН.....	278
12.2. Методики оцінки побічних показників працездатності	280
12.2.1. Методики оцінки розумової працездатності.....	280
12.2.1.1. Безпосередня (короткочасна) зорова пам’ять на числа.....	281
12.2.1.2. Безпосередня (короткочасна) слухова пам’ять....	282
12.2.1.3. Методики вивчення якостей уваги.....	283
12.2.1.4. Методики оцінки мислення студентів	285
12.2.1.4.1. Усне складання.....	285
12.2.1.4.2. Числові ряди	286
12.2.1.4.3. Складання чисел з переключенням.....	287
12.2.1.4.4. Кількісні відносини.....	288
12.2.1.5. Методики оцінки та характеристики психофізіологічних якостей	289
12.2.1.5.1. Проста сенсомоторна реакція	290
12.2.1.5.2. Складна сенсомоторна реакція.....	291
12.2.1.5.3. Реакція на рухомий об’єкт	292
12.2.1.5.4. Методика “Рефлекс на час”	293

12.2.1.5.5. Критична частота злиття світлових мигань (КЧСЗД)	294
12.2.1.5.6. Критична частота злиття звукових коливань ...	295
12.2.1.5.7. Тепінг-тест	295
12.3. Методики вивчення особливостей психології спілкування	296
12.3.1. Тест на визначення потреби у спілкуванні	296
12.3.2. Тест на схильність до самотності	298
12.3.3. Методика на визначення здатності до самоуправління у спілкуванні	300
12.4. Методики дослідження міжособистісних стосунків у малих групах	302
12.4.1. Визначення індексу групової згуртованості	302
12.4.2. Експрес-методика оцінки соціально-психологічного клімату в колективі (А. С. Михалюк, Л. Ю. Шарито)	304
12.4.3. Методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассела, М. Фергюссона)	308
12.4.4. Тест сприймання індивідом групи (Є. В. Мосейко, Н. Є. Нелісова)	308
12.4.5. Методики на виявлення схильності до лідерства ...	312
12.4.5.1. Методика “Хто ви: той, хто веде, чи той, кого ведуть?”	312
12.4.5.2. Методика на виявлення схильності до керівництва	314
12.4.5.3. Тест “Лідер”	315
12.4.5.4. Методика на виявлення стилю взаємодії	319
12.5. Виконання практичних вправ на виявлення соціально-психологічних ефектів, що виникають під впливом групи	321
<i>Завдання для перевірки знань</i>	321
<i>Список рекомендованих джерел</i>	323
Перелік питань до екзамену з курсу	
“Психологія особистості”	325
Бібліографічний опис	329

Передмова

Упродовж всієї історії людства суспільство розвивалося і збагачувалося завдяки перетворювальній діяльності унікальних особистостей, самовираженню їхньої креативності та творчій самореалізації в навколишньому середовищі: саме особистість створює все, чим вона володіє.

Науковий інтерес до психологічних аспектів розвитку особистості – проявів її свідомості, реалізації індивідуальних здібностей, активізації діяльності та комунікативних стосунків у суспільстві – дозволяє пізнавати її екзистенцію в різних взаємодіючих системах: людина – особистість; особистість – спільнота; особистість – суспільство; особистість – Всесвіт.

У процесі своєї життєдіяльності особистість проявляє свою універсальність, свободу і автономну незалежність і водночас стає активним членом суспільства, здійснюючи самовизначення у багатоманітній системі суспільних відносин.

Проте, розкриваючи свою духовну та соціальну активність у суспільстві водночас, у конкретних проявах і ситуаціях залишається оригінальною, самобутньою і неповторною індивідуальністю, в якій поєднується її природна, біологічна, психологічна та соціальна сутність.

У внутрішньому світі особистості відтворюються людські якості та властивості, а індивідуальне “Я” стає духовно-змістовим центром її структурної організації. Внутрішнє “Я” особистості виступає центральною ланкою розвитку цінностей, гуманістичних орієнтирів, самосвідомості і є основою становлення “Я-концепції” особистості.

З цієї точки зору особистість виступає, з одного боку, як духовний світ людини, з іншого – як самість, внутрішня концентрація людських якостей. Відповідно, всі свої уявлення, враження, думки особистість проєктує на себе, на свої стосунки з іншими людьми та власне ставлення до навколишньої дійсності. Тут важливо збагнути, що лише самовизначення врешті-решт дозволяє особистості перебувати в творчій проєкції до дійсності та реалізації власних можливостей.

Сучасне розуміння суттєвих аспектів і властивостей особистості як універсального та унікального феномена, її особливостей і соціальних характеристик стає предметом вивчення різних галузей наукового знання. Відтак психологія особистості є невід'ємною складовою соціального, економічного, політичного, громадського, сімейного та особистого життя.

Психологія особистості займає особливе місце серед усіх галузей наукового знання, оскільки сфера її вивчення передбачає розкриття психічних властивостей людини як цілісного утворення, як певної системи психічних якостей, що має відповідну структуру, внутрішні зв'язки, характеризується індивідуальністю та взаємопов'язана з навколишнім природним і соціальним середовищем.

Предметом дослідження навчальної дисципліни “Психологія особистості” виступає психологічна феноменологія особистості. Наразі не існує загальноприйнятого визначення особистості, що являє собою невичерпний простір для вивчення особистості та його суспільних взаємин.

На етапі формування та розвитку українського суспільства, коли відбуваються глобальні зрушення у свідомості громадян, зростає значення освіти в контексті формування цілісної особистості, здатної до критичного мислення, персональної відповідальності за власне життя. Вища освіта надає додаткові можливості для вивчення структурованої “архітектоніки” психології особистості. Запропонований навчальний посібник “Психологія особистості”, зміст якого спонукає здобувачів вищої освіти до оволодіння науковими психологічними знаннями, розширення особистісного світогляду й кола професійних знань, також стимулюватиме до особистісної трансформації та творчої самореалізації в різних сферах життєдіяльності як здобувача вищої освіти, так і майбутнього кваліфікованого фахівця.

У темах розкриваються загальні теоретичні аспекти, принципи та методи психології особистості, характеризуються основні наукові поняття, під час аналізу яких виявляються їх закономірності. Особлива увага зосереджується на висвітленні актуальних проблем сучасної психології особистості, окресленню

перспектив та обґрунтуванню оптимальних умов всебічного розвитку особистості в умовах трансформаційних змін у сучасному суспільстві.

Викладення матеріалу навчального посібника має критичний характер: у ньому розкрито різні підходи, погляди й позиції вчених на актуальні питання, явища, проблеми, отже, здобувачі вищої освіти матимуть змогу не тільки їх осмислити, а й сформулювати власне бачення себе у перспективі особистісної траєкторії розвитку.

За допомогу в рецензуванні навчального посібника та слушні поради висловлюємо вдячність професору В. І. Осьодлу та доценту М. В. Руденку.

Окремо дякуємо професору М. С. Корольчуку за надані ним для використання у темі “Практикум із психології особистості” адаптовані ним методики оцінки індивідуальних якостей особистості та працездатності.

Є. М. Суліма, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАПН України

ТЕМА 1

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

- 1.1. *Особистість у системі сучасного наукового знання.*
- 1.2. *Предмет та основні завдання сучасної психології особистості.*
- 1.3. *Принципи психології особистості.*
- 1.4. *Методи дослідження особистості.*
- 1.5. *Зв'язки психології особистості з іншими галузями психології.*

1.1. Особистість у системі сучасного наукового знання

Проблема особистості та її психологічних характеристик є найбільш складною в теоретичній психології. Здійснюючи аналіз терміна “особистість”, слід звернути увагу на те, що слово “person” походить від латинського “per” і “sonare” тобто, “через, за допомогою звучання”. Ще в стародавніх Греції та Римі сценічні актори надягали маски, які відображали їхніх персонажів. Ці маски слугували примітивними гучномовцями, допомагали підсилювати голос актора. Тому на концепцію особистості впливав імідж актора, який грав свою роль через маску. З цих позицій філософи та соціологи часто розглядали особистість як маскування, як щось несправжнє. Наприклад, С. Г. Джанг (1954 р.) запозичив із латини термін “персона” для звернення до соціальних масок, які намагалися носити, щоб “сховати” від себе та від інших людей власні прагнення та бажання. Так, формуючи персону, індивід пристосовується до соціальних визначень самого себе, інтерналізує колективні ідеали суспільства.

Кожний науковий напрям пропонував свою теорію особистості. Серед ранніх уявлень про особистість було розповсюджено “колекційне” розкриття цього феномена. Так, категорія “особистість” тлумачилась як певна сукупність, що містить риси темпераменту, характеру, потреб, інтересів, здібностей, а також як

набір психологічних якостей, властивостей, характеристик, особливостей людини.

Однак “колекційне” уявлення про особистість передбачало диференціацію цієї категорії на складові, що унеможливлювало вивчати її як узагальнене явище, а також не дозволяло визначити відмінності між поняттями “особистість”, “індивід”, “індивідуальність”.

Крім того, виникали певні проблеми під час осмислення процесу формування особистості у віковій та педагогічній психології, а також розгляду процедури реабілітації особистості в медичній психології та патопсихології, вивчення цього феномена в системі міжособистісних стосунків у соціальній психології. У зв’язку з цим виникла потреба у структуруванні численних особистісних якостей, що зумовило необхідність виокремлення структурного підходу до вивчення особистості. З позицій цього підходу значущості набуває проблема співвідношення біологічного та соціального в структурі особистості. Розбіжності були у поглядах психологів на структурну організацію особистості, але спільною була думка про те, що у структурі особистості слід вирізнити соціальну та біологічну підструктури. У методологічних і експериментальних дослідженнях, що здійснювалися на засадах структурного підходу, увага психологів зосереджувалася на знаходженні співвідношення між цілим і його частинами, зокрема цілісної структури особистості та її підструктур.

До кінця 70-х років використання структурного підходу до проблеми вивчення особистості змінюється на застосування системного підходу. З цієї точки зору відомий вчений-психолог О. М. Леонтьєв формулює таке визначення особистості: “Особистість $\neq$ індивід; це особлива якість, яка формується у індивіда в суспільстві, в системній цілісності тих стосунків, в які поринає індивід (...). Іншими словами, особистість є системна, тому “надчуттєва”, хоча носієм цієї якості є цілком чуттєвий, тілесний індивід зі всіма його природними й набутими властивостями. Вони, ці властивості, являють собою лише умови (передумови) формування та функціонування особистості як і зовнішні умови та обставини життя, які впливають на долю індивіда” [5, с. 124].

Отже, особистість та індивід становлять єдність, однак вони не тотожні. Будучи особливою “системною якістю” індивіда, поняття “особистість” розкривається в трьох площинах “психологічного виміру”.

Згідно з *першим виміром* особистість тлумачиться як властивість, занурена в простір індивідуального життя суб’єкта. Тут особистість виступає в аспекті її індивідуальності (відмінностей від інших). Підкреслюється соціальна детермінація особливостей її поведінки та свідомості. Зазначається, що індивід у процесі розвитку “привласнює” елементи культури, стверджуючи свою спільність із соціальним цілим. Водночас індивід є суб’єктом активності й, виступаючи як особистість, долає бар’єри своєї природної та ситуативної обмеженості. Цей аспект вимірювання особистості називається *інтраіндивідним*.

Другий вимір розгляду особистості трактується як спосіб її розуміння, що передбачає розкриття сфери існування особистості у “просторі міжіндивідних зв’язків”. Зазначається, що не індивід, здатний до діяльності та спілкування, а процеси, в які включені щонайменше два індивіди (спільність, група), розглядаються як носії особистості. Ставлення цього індивіда до інших індивідів опосередковується через матеріальні та нематеріальні предмети, в яких і проявляється особистість кожного із взаємодіючих індивідів. Отже, простір особистості перебуває поза органічним тілом індивіда. Цей аспект вимірювання особистості називається *інтеріндивідним*.

Третій вимір розкриття особистості здійснюється за межами індивідуального простору суб’єкта, його актуальних зв’язків спільної діяльності з іншими індивідами. Тут ніби відбувається занурення особистості у простір буття іншого індивіда (інших). Тому особистість виступає як ідеальна представленість індивіда в інших людях. Сутність цієї ідеальної представленості, цих “внесків” полягає у смислових перетвореннях, дієвих змінах інтелектуальної та афективно-потребної сфери особистості іншої людини, які виникають у результаті спільної діяльності індивідів. Йдеться про активний процес, продовження себе в іншому. Тим

самим особистість знаходить своє друге життя, що має певну динаміку в інших людях. Такий вимір має назву *метаіндивідний*.

Звідси можна зробити висновок, що і зі смертю індивіда особистість “повністю” не вмирає: індивід, як носій особистості, йде з життя, але персоналізований в інших людях, продовжує існувати як особистість. Виходячи з формули нетотожності особистості та індивіда “особистість $\neq$ індивід”, можна припустити існування індивіда без особистості, а також особистості без індивіда.

Відповідно, можна говорити про “безособовість” як обділеність індивіда особистісними характеристиками. Безособовість – це характеристика індивіда, байдужого для інших людей, чия присутність або відсутність нічого не змінює в їхньому житті й тим самим позбавляє його самого особистості.

Варто передбачати й існування особистості без індивіда. Йдеться про *квазіособистість*. Наприклад, якщо припустити, що Ісуса Христа не було як конкретного індивіда, то його особистість, сконструйована євангелістськими текстами, впливала на соціальне життя та християнську культуру упродовж двох тисячоліть, утворюючи структуру особистості та характеризуючи долі людей, їхні погляди та переконання. Перетворюючий вплив на психологію людей тут виявляється не менш дієвим, ніж вплив іншої абсолютно достовірної історичної особистості.

Серед численних понять, які пропонуються в психології особистості, слід виокремити такі визначення, у яких особистість розглядається, як:

- “людський індивід, як член суспільства, що узагальнює інтегровані в ньому соціально значущі риси” (І. С. Кон);
- “людина, як носій свідомості” (К. К. Платонов);
- “суб’єкт суспільної поведінки і комунікацій” (Б. Г. Ананьев);
- “індивід, який має почуття самодостатнього існування, почуття власного, неподільного Я” (К. Ясперс).

Узагальнюючи визначення сутності особистості, варто зазначити, що це поняття використовується для позначення

особливостей, якостей, станів індивіда, обумовлених його предметною діяльністю та спілкуванням з іншими людьми.

У психологічній науці на увагу заслуговує співвідношення понять “людина”, “особистість”, “індивід”, “індивідуальність”. Поняття “людина” ширше поняття “особистість” й позначає суб’єкта пізнання, спілкування і діяльності. Термін “індивід” застосовується в тих випадках, коли людину розглядають як одного з представників певної спільноти (групи, колективу, виду) без вказівки на особливі якості та умови діяльності. Поняття “індивідуальність” позначає сукупність унікальних, неповторних особливостей, які в своєрідному поєднанні утворюють характер людини, що відрізняє її від інших людей.

Згідно з позицією С. Л. Рубінштейна, “властивості особистості не зводяться до її індивідуальних особливостей. Вони включають і загальне, і особливе, і одиничне” [9, с. 512].

1.2. Предмет та основні завдання сучасної психології особистості

Визначення предметної галузі психології особистості пов’язане з вирішенням певних суттєвих питань. У сучасній психологічній науці виділяються три основні особливості вивчення особистості:

- багатство феноменологічності, що виражається в різноманітті індивідуальних особливостей людини (установок, рис, потреб, емоцій, уподобань), яке співвідноситься з досліджуваною сферою знання;

- міждисциплінарний статус проблеми особистості, який означає, що це поняття описує інтегровану галузь знань, певні аспекти якої вивчаються не тільки психологією, але й філософією, історією, соціологією, фізіологією, педагогікою та іншими науками;

- неоднозначність позиції, яку займає особистість у процесі дослідження: вона може бути (поперемінно або одночасно) як об’єктом, так і суб’єктом дослідження.

Перша особливість – багатство феноменології особистості – знайшла відображення у двох різних точках поглядів.

Згідно з першою позицією все різноманіття проявів особистості може бути зведене до одного психічного явища (типу темпераменту, стилю поведінки, мотивації, темпу і швидкості мови), вивчення якого дозволило б досліджувати особистість у цілому.

Відповідно до другого погляду зору людина як особистість є системний об'єкт, який взаємодіє з іншими складними системами (природою, суспільством). Необхідність у системному підході виникає саме тоді, коли різноманіття інформації, отриманої про це явище, вимагає узагальнення та систематизації, коли з метою створення цілісної картини вивчаються не тільки іманентно властиві об'єкту властивості, а й такі особливості, які проявляються у процесі взаємодії з іншими системними об'єктами.

Відомий німецький психолог, автор теорії поля Курт Левін зазначав, що дослідження особистості поза її оточення, поза контекстом призведе до виключення з аналізу властивостей, важливих для розуміння сутності людини. Отже, “замість того, щоб виокремлювати із ситуації той чи інший ізольований елемент, значимість якого неможливо оцінити без розгляду ситуації в цілому, теорія поля, як правило, починає аналізувати ситуацію, характеризуючи її в цілому. Тільки після цього різні аспекти і частини ситуації піддаються більш конкретному та детальному аналізу” [4, с. 253].

Отже, розглядаючи психологічне явище як систему, ми повинні досліджувати його з різних поглядів, зокрема, як:

- певну якісну одиницю, систему, що має свої специфічні, унікальні риси;
- частину макроструктури (наприклад, суспільства);
- частину мікросистем, закономірностям функціонування яких підпорядковується таке явище.

Друга особливість – міждисциплінарний статус проблеми особистості – вимагає визначення специфіки її предмета у психології.

Третя особливість – неоднозначність позиції, яку займає особистість у процесі дослідження – проявляється в особливій здатності людини до рефлексії, до самосвідомості, до самопізнання. З одного боку, ця здатність забезпечує використання різних прийомів і способів діагностики особистісних властивостей, зокрема методики самооцінки особистості. З іншого – знижує валідність емпіричних даних, що дозволяє випробуваному маніпулювати ними відповідно до принципу соціальної бажаності.

Беручи до уваги розглянуті особливості психології особистості, **предметом** вивчення цієї галузі психологічної науки є людина в системі стійких соціально зумовлених психологічних характеристик, які формуються і проявляються в суспільних зв'язках і відносинах, визначають її вчинки та дії, регулюють внутрішні стани й психічні процеси.

1.3. Принципи психології особистості

Методологічні принципи в психології особистості визначають межі та правила створення теорії особистості, розкривають коло наукових проблем, впливають на формулювання теоретичних і експериментальних гіпотез.

Принцип системності. Одним із принципів наукового дослідження особистості є принцип системності. Особливість системного пізнання полягає в можливості опису та поясненні інтегральних утворень дійсності (цілісності). Цілісність системи аналізується в термінах елементів і структури, частини і цілого, організації й координації, розвитку, ієрархії, вимірювань і рівнів.

Принцип системності визначає такі напрями (завдання) дослідження:

- виділення рівнів досліджуваної системи та її окремих компонентів, де рівень визначається як поєднання та організація подібних за ступенем складності властивостей, а компонент – як автономна одиниця певного рівня. Наприклад, за К. К. Платоновим, індивідуальність має на чотири рівня: 1) спрямованість та моральні якості особистості; 2) знання, уміння і навички;

3) індивідуальні особливості протікання окремих психічних процесів; 4) темперамент, статеві і вікові особливості;

- виявлення принципів і механізмів організації системи в єдине ціле. Наприклад, механізм зсуву мотиву на мету; механізм забезпечення багатозначних зв'язків; механізм витіснення і опору.

Щодо виділення окремих компонентів особистості, точились серйозні дискусії в 60-х рр. XX ст. Вони стосувалися проблеми включення у структуру особистості біологічно детермінованих властивостей індивідуальності. Так, О. М. Леонтьєв співвідносив з поняттям “особистість” властивості, які формуються у процесі суспільного і онтогенетичного розвитку, протиставляючи їх властивостям індивіда як генотипного утворення.

Існує й інша думка, відповідно до якої всі чотири основні сторони особистості, а саме: біологічно зумовлені особливості, окремі психічні процеси, досвід особистості та соціально зумовлені властивості особистості, взаємодіють одна з одною, утворюючи єдину систему (Б. Г. Ананьєв).

Субординаційний та координаційний принципи. Друге завдання реалізації принципу системності передбачає організацію особистісної структури, що вирішується за допомогою виділення окремих механізмів і принципів організації компонентів у систему. Серед таких механізмів виокремлюються:

1) *субординаційний* принцип, згідно з яким більш складні або більш загальні властивості особистості підпорядковують собі більш елементарні та приватні соціальні й психофізіологічні властивості (для прикладу: комунікабельність включена в більш загальний чинник – екстраверсію);

2) *координаційний*, – при використанні якого взаємодія здійснюється на паритетних засадах, що допускають певну незалежність, автономність властивостей (наприклад, зв'язок між динамічністю збудження та динамічністю гальмування) (Б. Г. Ананьєв).

Координаційний принцип у теорії інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна порівнюється з однорівневими або однозначними зв'язками. Вчений називає деякі різновиди однозначних зв'язків:

- взаємооднозначні зв'язки, при яких перемінна А пов'язана тільки з перемінною В, а перемінна В – тільки з перемінною А;
- однобагатозначні зв'язки (змінна безлічі А пов'язана з декількома перемінними безлічі В);
- багатооднозначні – одна перемінна безлічі В пов'язана з декількома перемінними безлічі А (В. С. Мерлін). У сучасних психологічних дослідженнях обговорюється питання про статус інтелекта у структурі особистості.

З віком відбувається розвиток різнорівневих зв'язків (між нейродинамічними, психодинамічними та особистісними якостями спостерігається тенденція до збільшення багатозначності). Так, сила збуджувального процесу в 6–7 років корелює з тривожністю та імпульсивністю, в 10–11 років – з тривожністю, імпульсивністю, ригідністю та емоційною збудливістю, а у дорослих – з тривожністю, ригідністю, імпульсивністю та екстраверсією-інтроверсією. У літературі обговорюються й інші принципи організації структури особистості.

Принцип активності. Згідно з принципом активності особистість має властивості ініціативи та свободи вибору. Ця установка своєрідно перевтілюється через принцип детермінізму у трактуванні його С. Л. Рубінштейном – “зовнішнє через внутрішнє”.

Принцип активності заперечується концепціями біогенного і соціогенного спрямування: для перших осіб – це результат розгортання генетичної програми, для других – продукт соціальних впливів і комунікацій.

Принцип активності тлумачиться у різних аспектах. Відповідно до першого погляду зору активність асоціюється з поняттями вибірковості та упередженості поведінки людини. Пізнання світу залежить від його цінностей, установок, інтересів. Цей підхід знайшов відображення в концепціях Н. А. Бернштейна, П. К. Анохіна, Д. Н. Узнадзе.

Згідно з другою думкою поведінка розглядається не стільки з позиції упередженості, скільки з позиції творчої діяльності, продуктивності (П. Я. Гальперін, О. М. Леонтьєв). Стверджується, що в реальному житті людина зустрічається з невизначеністю, стикається з проблемою зіставлення власних цілей і вимог

ситуації, неузгодженість між якими призводить до необхідності творчо мислити та приймати самостійні рішення.

Третя точка зору визначає активність через надситуативну природу людської діяльності, через поняття “надситуативної поведінки”, що долає стереотипи, шаблони, звичні дії.

На теоретичному рівні дослідження принцип активності пов’язаний з вивченням динамічних аспектів поведінки, зокрема з проблемою мотивації.

Принцип розвитку передбачає вивчення психічних процесів і властивостей на основі їх закономірної зміни.

З. Фрейд визначав генезис психічного як одну з важливих детермінант повноцінного функціонування дорослої людини.

Л. С. Виготський вважав, що адекватним підходом до дослідження природних і вищих психічних функцій є розкриття історії їх виникнення та розвитку. Термін “розвиток” використовується для позначення загального, парадигмального підходу до аналізу проблеми та означає зміну, пов’язану з перетворенням у внутрішній ієрархії об’єкта, перехід від структури однієї якості до структури іншої якості. Поняття “розвиток” асоціюється з формою зміни (еволюцією або революцією) і напрямом (прогресом і регресом).

Онтогенез розглядається як закономірна зміна організму, що походить від його народження до смерті. Поряд з онтогенезом використовують поняття пере- і перинатального розвитку організму, яке визначається терміном “філогенез”.

У свою чергу, онтогенез може вивчатися у двох аспектах: 1) преформізму, у контексті якого зміна розуміється як просте кількісне зростання; 2) епігенезу, за умови якого зміни в організмі утворюють ланцюг – послідовність якісних перетворень.

У межах принципу розвитку виокремлюють такі чинники, що впливають на психологію особистості: вплив середовища, соціуму, природи, спадковості:

1. Генетичні чинники виконують важливу роль у детермінації особистості. Роль генетичних детермінант підкреслюється в дослідженнях, присвячених проблемам еволюційної спадщини, розвитку філогенезу, в яких вивчаються

стереотипи, патерни поведінки, що забезпечують його адаптивний характер.

2. До середовищних детермінант відносять вплив на психологію особистості таких чинників, як культура, соціальний статус, сім'я, однолітки.

3. Генотип – середовищний чинник характеризується взаємодією двох вищерозглянутих чинників, поєднання яких сприяє швидкому підйому або спаду в конкретних значеннях психологічних характеристик особистості, наприклад у здібностях.

У теоріях особистості реалізація принципу розвитку набуває неоднозначного тлумачення. Існують певні розбіжності при вирізненні стадій розвитку, їх кількості, якісних характеристик і визначенні критеріїв переходу від однієї стадії до іншої. Так, З. Фрейд співвідносив розвиток особистості з психосексуальним розвитком дитини. За Е. Еріксоном, розвиток визначається встановленням нових орієнтирів відносно до умов, що змінилися у зв'язку зі збільшенням соціальних вимог.

У контексті принципу розвитку на увагу заслуговує класифікація рівнів організації особистості. Детально це питання висвітлюється в роботі Н. Маквільямс “Психоаналітична діагностика”, в якій подається рівнева ієрархія особистісної організації: невротичний, прикордонний і психотичний рівні.

Невротик описується як людина, яка добре тестує реальність, з досить зрілими захистами, з інтегрованим ego й проблемою ініціативи або вини.

Психотик недостатньою мірою тестує реальність, дезінтегрований і дезорганізований, використовує примітивний психологічний захист, відчуває проблеми, пов'язані з першою стадією розвитку, тобто з проблемою безпеки.

Межова особистість більш інтегрована, ніж психотик, користується примітивними захистами, демонструє розуміння реальності, переживає проблему сепарації.

Принцип суб'єкта передбачає розгляд людини як автономної, ініціативної особистості, здатної змінювати себе і навколишній світ. У сучасних дослідженнях у галузі психології особистості

поняття “суб’єкт” інтерпретується як людина, яка перебуває на вищому рівні активності, цілісності й автономності.

Розглядаючи поняття “суб’єкт” і “особистість”, зазначимо, що поняття “суб’єкт” більш широке, ніж поняття “людина”. У ньому міститься єдність усіх якостей – природних, соціальних, громадських, індивідуальних. Особистість – менш широке поняття, що означає людський індивід у сукупності його соціально значущих якостей. Людина стає суб’єктом єдності природного та соціального у міру того, як починає виділяти себе з навколишньої дійсності та протиставляти себе їй як об’єкту пізнання і спостереження. Людину як суб’єкта відрізняє креативність, ініціативність, цілеспрямованість, активність.

Принцип детермінізму заснований на ідеї причинової обумовленості психічного процесу. Він тлумачиться як антитеза такого розуміння психічного, при якому психічне явище розглядається або як даність, епіфеномен, детермінований тільки внутрішніми причинами, або як об’єктивно споглядальне явище, викликане зовнішніми впливами.

Згідно з С. Л. Рубінштейном, психічне явище має власну специфіку і за своєю сутністю протистоїть явищам матеріального світу. Вчений зазначає, що психічне і матеріальне тісно взаємопов’язані, утворюючи цілісне буття. Перше з них є одним з вищих рівнів цього буття, володіючи власною специфічною природою, виступаючи “не тільки як обумовлене, але і як таке, що обумовлює, тобто визначає, регулює, спрямовує діяльність людини”. Формула детермінації, запропонована С. Л. Рубінштейном, “зовнішнє через внутрішнє” була не тільки відповіддю і способом вирішення конкретних методологічних проблем психології. Ця формула була результатом узагальнення різних типів детермінації в різних галузях науки і філософського знання: виявлення специфіки детермінації здійснюється у теорії відображення, розкриття специфіки детермінації природно-наукового рівня представлено в рефлексорній теорії і, нарешті, висвітлена специфіка соціальної детермінації.

Сучасна психологія і психологія особистості зокрема застосовують принцип детермінізму для пояснення закономірностей психічного життя людини, для пошуку зв'язків і відносин, що виникають між свідомістю та діяльністю. Центром цих відносин є особистість.

Принцип єдності методології, теорії і експерименту дозволяє здійснювати достовірну перевірку теоретичних гіпотез як припущень щодо каузальної та кореляційної залежності, які виникають між теоретичними конструктами та їх наслідками – операціональними перемінними. Необхідність створення наукової теорії викликана прагненням вченого систематизувати отриману інформацію та водночас передбачити поведінку людини на основі психологічних закономірностей. Перевірка теоретичних постулатів у конкретному емпіричному дослідженні є одним з нормативів наукової діяльності вченого і припускає, що теоретична гіпотеза може бути як підтверджена, так і спростована. Висновок про те, що теорія правильна, ґрунтується на правилах проведення експерименту: формулювання гіпотез і контргіпотез, змістове та формальне планування експерименту, здійснення аналізу та інтерпретації даних відповідно до висунутих гіпотез.

1.4. Методи дослідження особистості

Методи дослідження у психології особистості розглядаються у чотирьох рівнях наукового пізнання реальності: методологічному, теоретичному, емпіричному та конкретних технік і методик.

Методи дослідження особистості мають як загальнонаукове, так і специфічне значення.

1. На рівні методології науки виокремлюються ідеографічний та номотетичний методи наукового пізнання.

Ідеографічні методи використовуються в дослідженнях з гуманітарною спрямованістю, де людина розглядається як активний суб'єкт. Одним з перших ідеографічний метод описав Гордон Олпорт. Вчений був представником ідеографічного

підходу до вивчення особистості, спрямованого на пошук конкретних особливостей, на виявлення унікального, своєрідного у внутрішньому світі людини. Цей підхід ґрунтується на прагненні зрозуміти характерну модель поведінки конкретної особистості.

Термін “ідеографічний” виник від грецьких слів “idea” та “gramma” – “ідеограма”. Ідеограма є письмовим знаком, що означає ціле поняття, а не букву мови. Дослідники у галузі персонології, які використовували у психологічній практиці ідеографічний підхід зазвичай збирали інформацію з автобіографічних творів, інтерв'ю, відповідей на опитувальники з незакінченими реченнями. За допомогою цих методів збиралась і узагальнювалась інформація про унікальність індивідуума.

На думку Г. Олпорта, ідеографічний опис має оперувати значно більшим обсягом лексики індивідуальних характерологічних особливостей людини – лексиконом особистісних рис. Іншими словами, наукова мова ідеографічного опису за своїм лексичним забезпеченням повинна наближатися до літературної мови.

Однак Г. Олпорт застерігав від використання подібних процедур без застосування формальних методів, пов'язаних з номотетичним підходом.

Термін “номотетичний” виник від латинського “norma” – “зразок”.

Номотетичні методи зорієнтовані на пошук загальних закономірностей, принципів, застосовуються в дослідженнях природничо-наукового напрямку із значною кількістю прикладів, де людина розглядається як об'єкт дослідження.

Згідно з позицією Г. Олпорта, індивіда слід вивчати з урахуванням формулювання його власних висловлювань і мови, тобто з позицій ідеографічного підходу. Водночас дослідник стверджував, що персонологи мають бути підготовлені до використання альтернативних методів дослідження, зокрема за таких умов, коли їхня мета – розуміння співвідношення між рисами особистості та її поведінкою.

1. *Теоретичні методи* передбачають дослідження на рівні ідей, уявлень, образів. Використовуючи теоретичні методи,

дослідник має справу не з самою реальністю, а з її уявною репрезентацією.

Таблиця 1.1

Наукові підходи до використання методів психодіагностики особистості

Обґрунтування	Номотетичний підхід	Ідеографічний підхід
Розуміння об'єкта розпізнання та вимірювання	Розуміння особистості як набору рис і властивостей	Розуміння особистості як цілісної системи
Спрямованість розпізнання та вимірювання	Розпізнавання і вимір загальних особливостей особистості	Розпізнавання і вимір індивідуальних особливостей особистості
Методи розпізнання та вимірювання	Стандартизовані методи розпізнання і вимірювання, що вимагають зіставлення з нормою	Проективні методики і ідеографічні техніки

Різновидами теоретичного методу є уявний експеримент і частково заміщення реального експерименту уявним.

Уявний експеримент здійснюється внаслідок неможливості проведення реального експерименту через складність об'єкта дослідження або з моральних міркувань.

Моделювання використовується тоді, коли безпосереднє дослідження об'єкта неможливо внаслідок обмеженості сучасного рівня знання та практики. Метод моделювання застосовується для пояснення накопичених у науці фактів або законів, якщо для пояснення їх ще немає теорії; передбачення поведінки об'єкта шляхом аналізу поведінки іншого, більш відомого, об'єкта; дослідження об'єктів, недоступних для експериментального оперування з ними; з метою економії часу.

1. *Емпіричні методи* – бесіда, індивідуальна співбесіда, анкетування, анамнез, спостереження, вимірювання, експеримент – є загальнонауковими процедурами збору даних. Тому емпіричні методи використовуються для вивчення особистості як об'єкта психологічного дослідження.

Способи надобуття емпіричних показників можна класифікувати на: об'єктивні (анкетування, спостереження, тестування, експеримент); суб'єктивні (самоопис та самоспостереження); проєктивні (проєктивні методики).

Стає очевидним, що максимально надійний та об'єктивний висновок забезпечується зіставленням усіх видів психологічної інформації. Кожний з них відображає певний аспект психічної реальності.

Метод бесіди є дієвим способом вивчення особистості. За допомогою бесіди можливо здійснити оцінювання тих індивідуальних особливостей особистості, які не можуть бути визначені за допомогою інших методів діагностики.

Індивідуальна співбесіда є формою природного експерименту. У процесі індивідуальної співбесіди виявляється суб'єктивний аспект особистості – самосвідомість і самооцінка особистості, переживання та емоційне ставлення. Основним завданням *індивідуальної співбесіди* є детальний аналіз усіх отриманих даних про випробуваного, уточнення та додаток до них.

Анкетування, так само як і бесіда, ґрунтується на словесному звіті випробуваного. Однак в анкеті він не розмірковує про події життя, не аналізує свої вчинки, а називає властивості особистості або їх типові прояви. Анкета, як і бесіда, ґрунтується на самоспостереженні, але у процесі анкетування перед випробуваним постає більш складне завдання, ніж у бесіді, завдяки необхідності узагальнити властивості власної особистості та їхні прояви.

Анамнез – метод психологічного дослідження, завдання якого полягає у виявленні походження тих чи інших властивостей особистості. Залежно від конкретних проблем методики анамнезу можуть бути різними. Якщо, наприклад, проблема полягає у тому, щоб дослідити взаємну роль спадковості зовнішніх умов у походженні певних властивостей особистості, то однією з доцільних методик дослідження є порівняння розвитку однояйцевих і двояйцевих одностатевих близнюків у однакових умовах середовища та виховання. Для фіксації вербальної і невербальної поведінки використовуються карти спостережень. Джерелом інформації слугує або сам випробуваний, або його рідні та близькі люди.

Спостереження є одним з об'єктивних і надійних методів у психодіагностиці особистості. Спостереження становить цілеспрямоване і систематичне вивчення дій, вчинків особистості, її поведінки, ставлення випробуваного до різних явищ навколишньої дійсності з метою виявлення, реєстрації та аналізу тих фактів, які можуть характеризувати особистість.

Особливостями методу спостереження є упередженість і пасивність спостерігача, безпосередність і неможливість повторення спостереження, його тривалість. Для підвищення валідності результатів спостереження використовують експертні оцінки, аудіо- та відеозаписи, стандартизацію спостереження, контроль за активністю спостерігача.

Зазначимо, що під час дослідження особливостей процесу розвитку особистості спостереження є єдиним методом вивчення психіки немовляти та дітей дошкільного віку.

Крім того, спостереження доповнює інформацію, набуту за допомогою інших методів. Специфікою професійного спостереження є те, що властивості особистості, які діагностуються, не підлягають безпосередньому спостереженню. Ознаки, на основі яких психолог-діагност здійснює свої узагальнення у процесі спостереження, можуть бути різними як за своєю природою, так і за повнотою розкриття психологічних властивостей.

У таблиці 1.2 подається перелік можливих ознак спостереження.

Таблиця 1.2

Ознаки спостереження особистості

Постійні	Непостійні
Розвивальні	Випадкові
Типові	Нетипові
Істотні	Несуттєві
Основні	Похідні
Генетичні	Актуальні
Структурні	Функціональні
Цілісні	Локальні
Природні	Зумовлені
Динамічні	Статичні

Карти спостереження пропонуються для фіксації вербальної або невербальної поведінки випробуваного (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Карта спостереження

Тип ситуації	Вербальні сигнали	Невербальні сигнали
--------------	-------------------	---------------------

Вимірювання – реєстрація стану об’єкта за допомогою іншого об’єкта, або процедура приписування об’єкту певного значення (наприклад, числа) і відведення йому місця на психологічній шкалі відповідно до встановлених для неї правил. Шкали бувають неметричними (номінативна шкала і шкала порядку) та метричними (шкала інтервалів і шкала рівних відносин).

Експеримент – метод перевірки наукових гіпотез, під час якого експериментатор ставить випробуваного в особливі умови, здійснюючи контроль за побічними впливами. Результати експерименту повинні бути достовірними та надійними.

Для діагностики психологічних характеристик особистості на рівні конкретних технік і методик використовують тести.

Тести – спеціалізовані методи діагностичного дослідження, застосовуючи які можна отримати кількісну та якісну характеристику психологічного явища.

Класифікація тестів за видами здійснюється за певними критеріями. Так,

- за критерієм “стандартизації” тести поділяються на стандартизовані та нестандартизовані;
- за критерієм “призначення” тести диференціюються на загальнодіагностичні, тести на профпридатність, тести спеціальних здібностей, тести досягнень;
- за критерієм “матеріал оперування” тести класифікують на бланкові, предметні та апаратні;
- за критерієм “характер розумових дій” тести розподіляють на вербальні та невербальні;
- за “характером відповідей” тести бувають з відкритими (вільними) та закритими (запропонованими) відповідями.

Тестова техніка дозволяє виявити не тільки переживання, які усвідомлює особистість, взаємовідношення між людьми та

уявлення особистості про світ, а й неусвідомлюваний зміст свідомості та провідних установок особистості.

Найбільший вплив на розвиток сучасної психодіагностики мають ідеї критеріально-зорієнтованого тестування та новий підхід до конструювання й перевірки методик, який здобув назву “Теорія аналізу відповідей на завдання тесту”. Розробка критеріально-зорієнтованих тестів певною мірою була відгуком на критику традиційних методів психодіагностики за їх зорієнтованість на статистичну норму та низьку змістову валідність.

Саме представники цього напрямку першими поставили питання про необхідність відмови від статистичної норми при оцінці результатів тестування та закликали до пошуку змістових критеріїв. У тестах для оцінки результатів тестування використовується не бал, отриманий випробуваним, що свідчить про його місце у вибірці, а конкретна галузь змісту.

Головне завдання таких тестів – установити рівень готовності особистості до здійснення певного виду діяльності. Однак проблема нормативності діагностики далека від свого вирішення. Одним з основних недоліків таких методів, як тестування, опитування, анкетування є схильність випробуваного до ефекту соціальної бажаності [9].

Як вважає В. С. Мерлін, існує три способи подолання схильності випробуваного до цього ефекту: 1) випробуваний під час виконання експериментального завдання не знає про присутність експериментатора; 2) випробуваного змушують до швидкого реагування на миттєво надані подразники; 3) застосовуються проєктивні методи, у яких показником властивостей особистості є не продуктивна діяльність, а зображувальна [6, с. 46].

Проєктивні тести – спеціально розроблені процедури психодіагностичного дослідження особистості, спрямовані на виявлення прихованих (латентних) потреб, труднощів, внутрішніх і зовнішніх конфліктів, відносин з іншими людьми, ставлення до минулого та майбутнього.

Історія психології свідчить, що першим проєктивним тестом вважається словесно-асоціативний тест К. Юнга (1904–1905 pp.),

мета якого полягала в непрямому впливі на значущі сфери переживання та поведінки людини для виявлення комплексів в особистісному несвідомому.

Другим за значимістю є проєктивний тест чорнильних плям Г. Роршаха, що складається з 10 таблиць (5 чорно-білих, 5 кольорових). Використовуючи метод чорнильних плям, Г. Роршах дозволяв своїм випробуваним фантазувати, виділяючи в неоформлених малюнках ті чи інші образи. За таких умов відповіді надавалися відповідно до особливостей сприйняття і минулого досвіду випробуваного. Г. Роршах вважав, що важливо не те, що людина бачить, а як виникає образ (тобто на основі яких детермінант – форми, руху, кольору). Достатній за обсягом матеріал дозволив співвіднести тип сприйняття з певними властивостями особистості. Наприклад, відповіді, детерміновані формою, розглядалися як показник інтелектуальної активності; образи, детерміновані кольором, – як особливості емоційної сфери особистості; наявність у відповідях руху вказувало на інтровертованість особистості. Нині тест Г. Роршаха використовується як у клінічних, так і в дослідницьких цілях, дозволяючи оцінювати різні особистісні характеристики – емоційну стійкість, види психологічних захистів, депресивні тенденції, тривожність, іпохондрію, агресивність, реакції на фрустрацію.

Наступним етапом у розробці проєктивних тестів був Тематичний апперцептивний тест (ТАТ) Г. Мюррея (30-ті рр. XX ст.). Спочатку він використовувався як тест, спрямований на діагностику фантазії та уяви, а потім його застосовували для більш широких цілей – дослідження особистості в цілому та її латентних потреб зокрема. Тест складається з 31 таблиці, на кожній з яких (крім № 16) зображені ситуації. Завдання випробуваного полягає в тому, щоб за певною інструкцією скласти розповідь. Під час обстеження конкретного випробуваного застосовують 20 таблиць, відібраних за віком і статтю.

Назву “Проєкція” ця група тестів отримала завдяки Лоуренсу Френку, який разом з іншими діагностами визначив загальну спрямованість тестів – оцінку внутрішнього світу особистості, її суб’єктивних переживань, почуттів, думок.

Проективна техніка полягає в тому, що випробуваний опиняється в ситуації, на яку він реагує залежно від особистісного бачення психологічного стану, тобто суб'єктивного.

Загальними характеристиками проєктивних тестів є:

- невизначеність стимульного матеріалу (у тесті Г. Роршаха – це невизначеність за формою, а в ТАТ – невизначеність за змістом);
- актуалізація механізму проєкції внаслідок невизначеності поданих стимулів. Проєкція розглядається як приписування власних мотивів, почуттів і вчинків іншим людям, “уподібнення” навколишньої дійсності власному внутрішньому світові;
- низька стандартизованість тесту, пов'язана з вільною інтерпретацією результатів.

До особливостей проєктивних методів відносять: неструктурованість або малоструктурованість стимулу (“Неіснуюча тварина”); можливість вивчення прихованих переживань і мотивів (“Методика кольорових метафор” І. Л. Соломіна); простота обладнання та стимульного матеріалу (“Психогеометрія”); відсутність оцінки, “правильності – неправильності” відповідей та їх результатів; можливість проведення значної кількості методик з дошкільниками; висока варіативність відповідей.

Л. К. Франк вирізняє декілька різновидів проєктивних методів.

Конститутивні методи. Випробуваному пропонується невпорядкований і неоформлений матеріал, якому він має надати певний суб'єктивний смисл (тест Г. Роршаха).

Конструктивні методи. Випробуваному надаються будь-які оформлені деталі або забарвлені платівки, з яких він має створити за власним бажанням осмислене ціле: побудувати будь-що з кубиків, скласти мозаїчну картину.

Інтерпретативні методи. Випробуваному пропонується тлумачити подію або епізод, які допускають різну інтерпретацію.

Катартичні методи. Випробуваний у зображальній діяльності розряджає пригнічені ним мотиви та ставлення.

Рефрактивні методи. Психолог висловлює судження про приховані мотиви випробуваного згідно з тими мимовільними змінами або порушеннями, які він включає в загальноприйняті засоби спілкування.

У проєктивних методах інструкція слугує не для того, щоб стимулювати у випробуваного певне ставлення особистості, а для того, щоб створити найбільш комфортні умови для зображальної діяльності та самовираження.

Алегоричне значення наочного образу завжди значно ширше, ніж будь-яке окреме поняття, яке міститься у ньому. Наочний образ має не одне, а декілька значень. Тому психологічне тлумачення значною мірою є суб'єктивним і вільним.

Незважаючи на нестандартизованість, проєктивні тести мають значні можливості. Достовірність результатів підвищується при одночасному використанні стандартизованих тест-опитувальників із закритими відповідями.

Крім вказаних методик, широке розповсюдження у психологічній практиці набули різні варіанти проєктивних малюнкових тестів (“Малюнок людини”, “Дім-дерево-людина”, “Малюнок сім'ї”), кольоровий тест М. Люшера, тест Розенцвейга, розроблений для вимірювання реакцій на фрустрацію.

Розробка опитувальника ґрунтується на правилах конструювання тестів, а також на тих теоретичних і методологічних положеннях, яких зазвичай дотримується дослідник.

Залежно від тривалості діагностичної процедури, змісту отриманої інформації, ступеня надійності та достовірності вирізняють три рівні психологічної діагностики особистості.

1. *Експрес-діагностика* характеризується компактністю, економічністю, простотою, можливістю проведення самотестування. Вона має вирішувати такі завдання: оперативно отримувати інформацію про певні особливості особистості (наприклад, консультування) і окреслити напрям подальшої роботи. Результати, отримані на основі методик експрес-діагностики, не варто вважати основою для психологічного висновку. До експрес-діагностики відносять такі методики: більшість проєктивних тестів (“Неіснуюча тварина”, “Автопортрет”, “Психогеометрія”; анкети; деякі види опитувальників (наприклад, опитувальник Айзенка).

2. *Поглиблена діагностика* відрізняється максимальною валідністю та надійністю результатів, повнотою отриманої інформації. Результати поглибленої психодіагностики можуть

служувати підґрунтям для різних рекомендацій та протипоказань. До методик поглибленої психодіагностики відносять: ММРІ, ПДО (А. Є. Личко), методику Кеттелла, FPI, фрустраційний тест Розенцвейга, ДДО (Є. А. Климова).

3. *Глибинна діагностика* спрямована на виявлення схованих або приховуваних мотивів, відношень. До глибинної діагностики відносять відповідний інструментарій: методику Шварца для вивчення цінностей особистості, методику кольорових метафор І. Л. Соломіна, методику СЖО Д. О. Леонтьєва. Ці методики достатньо захищені від нещирості випробуваного. Вони допомагають виявити мотиви поведінки особистості – не тільки очевидні, але й ті, які вона приховує з певної причини, і навіть самі причини. Завдяки цим методикам психолог розпізнає “витіснені” категорії мотиваційної сфери: потреби, цінності, ідеали.

Таблиця 1.4

Психодіагностичний профіль особистості

№ з/п	Основні властивості	Рівні розвитку особистості				
		Низький	Нижче середнього (недостатній)	Середній	Вище середнього (достатній)	Високий
1.	Ціннісні орієнтації					
2.	Спрямованість					
3.	Самооцінка					
4.	Рівень домагань					
5.	Емоційне ставлення					
6.	Воля					
7.	Тривожність					
8.	Агресивність					
9.	Пізнавальна активність					
10.	Потреби					
11.	Мотивація					
12.	Рівень суб'єктивного контролю					
13.	Темперамент					
14.	Характер					

Безперечно, оцінка окремих характеристик особистості дає лише фрагментарне уявлення про неї. Проте чим більше характеристик вивчено психологом, тим повніше буде представлена особистість. З цією метою у психодіагностиці особистості широко застосовують *профіль особистості* (табл. 1.4).

1.5. Зв'язки психології особистості з іншими галузями психології

Особистість є об'єктом вивчення різних наук – філософії, соціології, етики, біології, педагогіки, психології тощо. Розумінню природи особистості сприяють література, музика, образотворче мистецтво. Особистість відіграє значну роль у вирішенні політичних, економічних, культурних, наукових, технічних проблем, загалом у піднесенні рівня людського життя.

Науковий підхід до вивчення особистості ґрунтується на філософській антропології – галузі філософії, що досліджує людину як особистість та специфічну сутність у всій повноті її життєвих проявів. Філософська антропология аналізує універсум – світ, у якому особистість виражає своє ставлення до нього і знаходить сенс свого життя в ньому. Проте психологія розглядає особистість з іншої позиції. Так, увагу психологічної науки привертають конкретні механізми, форми та способи взаємодії особистості з природою, історією та культурою. Психологія особистості – це, з одного боку, навчальна дисципліна, що вивчає різні аспекти активності особистості (її ставлення, діяльність, еволюцію розвитку, формування, функціонування в різних умовах і соціальних групах), а з іншого – вона не розглядає детально окремі контексти, в яких перебуває особистість. Здійснюючи порівняльний аналіз вивчення особистості як предмета дослідження у віковій психології та психології особистості, зауважимо, що процес розвитку особистості вивчає вікова психологія, а її життєдіяльність у суспільстві – соціальна психологія.

Психології особистості пов'язана з іншими гуманітарними дисциплінами, які відображають різні аспекти активності особистості, а їх системна цілісність подана в одній навчальній дисципліні – психології особистості.

Визначаючи предмет свого вивчення в широкому гуманітарному контексті, психологія розглядає особистість як складну цілісність властивих людині самопрезентацій, що включає всі рівні її функціонування – від нижчих біологічних до вищих – соціокультурних. Особистість – найвища психічна інстанція, суб'єкт свідомості та самосвідомості, регулятор соціальних зв'язків та стосунків; вона постійно розвивається й самовдосконалюється, перетворює навколишню дійсність у взаємодії з іншими людьми.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. Хто із зарубіжних психологів запропонував одне з перших визначень особистості:

- а) Г. Олпорт;
- б) А. Адлер;
- в) З. Фрейд;
- г) В. Франкл;
- д) Р. Ассаджиолі.

2. Персонологія – це наука про:

- а) взаємостосунки в колективі;
- б) людину;
- в) характерні риси особистості;
- г) особистість.

3. Автором індивідуальної психології прийнято вважати:

- а) В. Франкла;
- б) Е. Кречмера;
- в) А. Адлера;
- г) Г. Олпорта;
- д) К. Левіна.

4. *Галузь психології, що досліджує психічні властивості особистості як цілісного утворення, як певної системи психічних якостей, що має відповідну структуру, внутрішні взаємозв'язки, характеризується індивідуальністю та взаємопов'язана з навколишнім природним і соціальним середовищем, називається:*

- а) психологією особистості;
- б) психологією “штучного інтелекту”;
- в) психофізіологією;
- г) генетичною психологією.

5. *Окрема жива істота, представник людського роду – це:*

- а) індивід;
- б) індивідуальність;
- в) суб'єкт;
- г) особистість.

6. *Назвіть автора теорії, основне положення якої полягає в тому, що особистість, психіка і свідомість людини – це єдність відображення об'єктивної дійсності і ставлення людини до неї:*

- а) С. Л. Рубінштейн;
- б) В. М. М'ясіщев;
- в) Б. Г. Ананьєв;
- г) О. М. Леонтьєв.

7. *Людина як соціальна істота у психології позначається поняттям:*

- а) суб'єкт діяльності;
- б) особистість;
- в) індивід;
- г) індивідуальність.

8. *Основу концепції особистості В. С. Мерліна становить положення про:*

а) двох тісно пов'язаних між собою сукупностей наслідків, серед яких один пов'язаний з органічною сферою, а другий – із соціальною сферою;

б) динамічну багаторівневу систему взаємних зв'язків та організації властивостей особистості;

в) розгляд процесів становлення та розвитку як послідовного переходу від елементарних, неусвідомлених або частково усвідомлених потреб до потреб опосередкованих;

г) деякі обмеження, що здають конкретні установки, яких треба наслідувати і які можна виконати або не виконати.

9. У концепції якого дослідника вивчення психічного образу особистості передбачає вирішення трьох питань: що бажає особистість, що може особистість, що є особистість:

а) Б. Г. Ананьєва;

б) О. Н. Леонтьєва;

в) В. Н. Мясіщева;

г) С. Л. Рубінштейна.

10. Ставлення особистості – це:

а) активний, свідомий, інтегральний, вибірковий зв'язок особистості з різними аспектами її діяльності, що ґрунтується на власному досвіді;

б) система потреб, інтересів та ідеалів;

в) індивідуально-своєрідні способи визначення та вирішення проблеми;

г) особистісне утворення, що містить особливу позицію суб'єкта відносно світу, людей і себе, протилежну реактивності.

11. Наука, яка виникла на стику природничих, суспільних, гуманітарних, технічних дисциплін, вивчає феноменологію, закономірності й механізми розвитку людини на стадії її зрілості, особливо при досягненні нею найбільш високого рівня у цьому розвитку, називається:

а) персонологією;

б) педагогікою;

в) акмеологією;

г) гігієною;

д) психофізіологією.

12. Хто із зарубіжних персонологів вважав, що кожна людини володіє творчою силою, яка забезпечує можливість розпорятися своїм життям:

- а) К. Юнг;
- б) Дж. Келлі;
- в) К. Левін;
- г) А. Маслоу;
- д) А. Адлер.

13. Психодіагностика особистості – це:

- а) наука, яка виникла на стику природничих, суспільних, гуманітарних, технічних дисциплін, вивчає феноменологію, закономірності й механізми розвитку людини на стадії її зрілості, особливо при досягненні нею найвищого рівня у цьому розвитку;
- б) наука про цінності життя та культури, яка досліджує важливі аспекти духовного розвитку суспільства і людини, зміст внутрішнього світу особистості, її ціннісні орієнтації;
- в) одна з прикладних галузей психології;
- г) дисципліна, яка прагне закласти підвалини для кращого розуміння людської індивідуальності шляхом використання різних дослідницьких стратегій;
- д) наукова дисципліна, яка спрямована на виявлення психологічних особливостей особистості, які дозволяють прогнозувати успішність її розвитку та самореалізації в постійно мінливих умовах, де вона живе та взаємодіє з навколишнім світом.

14. Способи отримання емпіричних показників можна розподілити на:

- а) об'єктивний;
- б) суб'єктивний;
- в) особистісний;
- г) проєктивний;
- д) інтегративний.

15. *Метод, у якому дослідник штучно викликає і планомірно змінює ті явища, які вивчаються, називається:*

- а) спостереження;
- б) експеримент;
- в) тест;
- г) анкета.

16. *Метод, який передбачає вивчення наявних психічних особливостей без зовнішнього втручання дослідника, – це:*

- а) констатувальний експеримент;
- б) формувальний експеримент;
- в) лабораторний експеримент;
- г) психологічна корекція.

17. *Спостереження – це:*

а) метод виявлення, яким чином особистісне утворення розуміє особливу позицію суб'єкта щодо його ставлення до світу, людей та себе, протилежну позиції реактивності;

б) цілеспрямоване та систематичне вивчення дій, вчинків, поведінки у цілому, ставлення випробуваного до обстеження і різних явищ навколишньої дійсності з метою знаходження, реєстрації та аналізу тих фактів, які можуть характеризувати особистість, яка досліджується;

в) примітивна біологічна форма спрямованості, яка виражається в недостатньому усвідомленому прагненні до досягнення поставленої мети;

г) схильність суб'єкта до некритичної (мимовільної) підпорядкованості впливу інших людей, їх порад, вказівок, навіть якщо вони суперечать її власним переконанням і інтересам;

д) свідомий, вибірковий психологічний зв'язок особистості з різними аспектами об'єктивної дійсності на основі власного досвіду, що проявляється в її діях, реакціях і переживаннях.

18. *Кількісні показники рівня розвитку окремих властивостей особистості визначаються методом:*

- а) анкетування;

- б) бесіди;
- в) опитування;
- г) спостереження;
- д) тестування.

19. Метод отримання інформації про особистість, її погляди, самооцінку, ціннісні установки, психічні властивості тощо – це:

- а) соціометричний;
- б) бесіда;
- в) анкетування;
- г) тестування.

20. Назвіть три рівні психологічної діагностики особистості:

- а) поглиблена;
- б) експрес-діагностика;
- в) блочна;
- г) мотиваційно-динамічна;
- д) глибинна;
- е) поведінково-інтераціоналістська.

Дайте відповідь на запитання

1. Як сучасна наука розуміє предмет психології особистості?
2. Як змінювалися погляди на завдання психології особистості упродовж ХХ сторіччя?
3. У чому полягає розбіжність між повсякденним і науковим розумінням поняття “особистість”?
4. Розкрийте етимологію поняття “особистість”.
5. Назвіть автора першого визначення особистості.
6. Висвітліть основні положення персонології щодо розвитку особистості?
7. Дайте визначення поняттям “індивід”, “індивідуальність”, “суб’єкт діяльності”.
8. Коли з’явилися перші книги з психології особистості?
9. Розкрийте сутність проблеми міждисциплінарного статусу поняття “особистість”.

10. Назвіть основні історично складені способи існування ідеї особистості або типи розвитку наукових знань про особистість.

11. Наведіть приклади сучасних “наукових” ідей, які становлять основу біологізаторського підходу до розуміння сутності особистості.

12. У чому полягає сутність питання про співвідношення соціального та біологічного чинників у розвитку особистості?

13. У чому відмінність філософського і психологічного підходів до визначення поняття “особистість”?

14. Охарактеризуйте особистість як особливе функціональне утворення.

15. Як категорія “особистість” пов’язана з іншими психологічними категоріями (психічні явища, свідомість, діяльність, розвиток психіки)?

16. Доведіть, що організм людини є результатом впливу як біологічного, так і соціального чинників.

17. Яку роль у розвитку особистості відіграють індивідуальна властивість, спосіб життя людини і спільна діяльність?

18. З якими галузями наук психологія особистості активно взаємодіє?

19. Чим визначається необхідність вивчення особистості?

20. Які принципи дослідження психології особистості вам відомі?

21. Які психологічні методи вивчення особистості вам відомі?

22. Проаналізуйте характеристики методів оцінки особистості: стандартизація, надійність, валідність.

23. Які ви знаєте базові проблеми психології особистості? Проаналізуйте їх.

Підготуйте доповідь на одну із тем

1. Психологія особистості як галузь синтезу теорій і наукових підходів до вивчення особистості.

2. Психологічні виміри дослідження особистості: культурно-історичний, суб’єктний, соціальний, тілесний.

3. Єдність теоретичної і практичної психології особистості.
4. “Індивідуальна особистість” як предмет наукового дослідження.
5. Порівняльний аналіз моделей дослідження особистості.
6. Актуальні проблеми сучасної психології особистості.

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Варій М. Й. Психологія особистості: підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. 608 с.
2. Гордієнко В., Копець Л. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах. К., 2017.
3. Клейнман Пол. Психологія 101: факти, теорія, статистика, тести й таке інше. Х.: Клуб Сімейного Дозвілля. 2016. 268 с.
4. Левин К. Динамическая психология. *Избранные труды*. М.: Смысл. 573 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977. 362с.
6. Мерлин В. С. Психология индивидуальности. Москва; Воронеж, 1996. 368 с.
7. Психологія особистості: Хрестоматія: навч. посіб. / Мельничук О. Б., Пасічняк Р. Ф., Вольнова Л. М. та ін. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 532 с.
8. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П. П. Горностая. К.: Рута, 2013. 320 с.
9. Петухова І.О. Тестування в освіті України крізь призму розвитку психолого-педагогічної науки: монографія. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2014. 197 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб: Издательство “Питер”, 2000 712 с.
11. Столяренко О. Б. Психологія особистості. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

Додаткові джерела

12. Балл Г. А. Концепція самоактуалізації особистості у гуманістичній психології. К.: Вища школа, 2013. 32 с.

13. Блейхер В. Б., Бурлачук В. Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности. К.: Вища школа, 2018. 144 с.

14. Вікова психологія / за ред. Г. С. Костюка. К.: Либідь, 2006. 272 с.

15. Яценко Т. Основи глибинної психокорекції: навчальний посібник. К.: Вища школа, 2016. 382 с.

Ключі до тестових завдань з теми

відповідь питання	а	б	в	г	д
1.	х				
2.				х	
3.			х		
4.	х				
5.	х				
6.	х				
7.	х				
8.		х		х	
9.					
10.	х				
11.			х		
12.					х
13.					х
14.	х	х		х	
15.		х			
16.	х				
17.		х			
18.					х
19.		х			
20.	х	х			х

ТЕМА 2

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ В РІЗНИХ КОНЦЕПЦІЯХ

2.1. Визначення понять “концепція”, “особистість”, “структура особистості”.

2.2. Ідеї структури особистості у філософських ученнях про душу.

2.3. Структура особистості у різних зарубіжних психологічних концепціях.

2.4. Структура особистості у вітчизняних психологічних концепціях.

2.1. Визначення понять “концепція”, “особистість”, “структура особистості”

Концепція (від латинського *conceptio* – сприйняття) – це система поглядів на певне явище й спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, це основна ідея будь-якої теорії. Таке найкоротше визначення поняття “концепція” читаємо в словнику іншомовних слів.

Дещо ширше визначення маємо у філософському енциклопедичному словнику. Тут термін з латинської перекладається словами “розуміння”, “система”. І концепція визначається як певний спосіб розуміння, тлумачення будь-якого предмета, явища, процесу, головний погляд на предмет чи явище, керівна ідея для їх систематичного висвітлення. Термін “концепція” вживається також для позначення провідного задуму, конструктивного принципу в науковій, художній, технічній, політичній та інших видах діяльності.

Особистість як поняття теж має латинське походження. Своє розуміння етимології терміна “особистість” висловив відомий дослідник особистості, американський учений Гордон Оллпорт. Він вказав на те, що це слово приблизно однаково пишеться й вимовляється англійською, французькою та німецькою мовами,

близьке за написанням і звучанням до слова “personalitas”, яке використовувалося в середньовічній латині. Слово “персона”, як показує історія мистецтв і літератури, колись позначало маску, яку одягав актор під час вистави, а пізніше й самого актора і його роль. У древніх римлян слово “персона” вживалося разом з характеристикою психологічних особливостей певної конкретної особи, наприклад персона володаря, персона батька, персона обвинувача тощо. Отже, особистість як поняття давно відоме людям і в різних мовах має не тільки однаковий зміст (значення), але також і спільні лінгвістичні (лексичні, граматичні та фонологічні) особливості.

У реальному житті особистістю зазвичай називають людину, яка відрізняється від інших людей стійкими психологічними властивостями і певними послідовними вчинками. Таку дефініцію прийняв як робоче визначення особистості автор підручника із загальної психології в трьох томах Р. С. Немов. Він зазначає, що людина, яка відповідає характеристиці “особистість”, може приймати розумні, самостійні рішення, виконувати їх, докладаючи для цього зусиль волі, демонструючи тим самим свій характер. Вона може долати труднощі, що виникають на її шляху. Така людина, крім того, має яскраво виражену індивідуальність і з багатьох важливих, принципових питань має власну думку, свою стійку мораль, переконання і цінності. У ситуації, коли на неї чиниться психологічний тиск, що спонукає до відмови від своїх цінностей, людина, що виступає як розвинена особистість, здатна чинити опір тиску і вести себе незалежно.

Одним з перших учених ще наприкінці XIX ст. поняття “особистість” у своїх наукових працях став використовувати американський психолог Вільям Джеймс. За В. Джеймсом, особистість – це складна психологічна структура, і її основні складові (елементи) можуть бути розділені на три класи: фізичну особистість, соціальну особистість і духовну особистість. Фізична особистість представлена частинами тіла людини, які вона сприймає як їй належні. Це також одяг й інше, що пов’язане з тілом людини або прикрашає його. Соціальна особистість – це те, чим людина є для інших людей або чим (ким) вона є у взаємодії з

людьми в суспільстві. У однієї і тієї ж людини може бути кілька соціальних особистостей – стільки, скільки індивідів визнають у ній особистість або мають про неї уявлення. В. Джеймс пише про те, що практично кожна людина має стільки різних соціальних особистостей, скільки існує різних груп людей, думку яких вона цінує. Духовна особистість включає в себе “об’єднання окремих станів свідомості, конкретно взятих духовних здібностей і властивостей”.

Упродовж останніх десятиліть з’явилося багато узагальнюючих досліджень особистості. Серед них ґрунтовна монографія Ларі Хьєлла і Денієла Зіглера. Другу половину ХХ століття вони називають “приходом ери персонології”. Відповідаючи на запитання “Що таке особистість?”, автори зазначили, що з самого початку в поняття “особистість” було включено зовнішній, поверхневий соціальний образ, який приймає індивідуальність, виконуючи певні соціальні ролі – якась “личина”, суспільна особа, звернена до оточуючих. Їх висновок, що такий погляд збігається з думкою сучасного непрофесіонала. Щодо професіональних визначень, то автори називають особистістю “самість” у концепції Карла Роджерса, “пропріум” – Гордона Олпорта, “життєвий досвід” – Джорджа Келлі, “рисини людини” – Реймонда Кеттела, “паттерн неперервної взаємодії особи, поведінки і ситуації” у концепції Альберта Бандури та ін.

З огляду на відмінності у наведених тлумаченнях щодо сутності особистості Л. Хьєлл і Д. Зіглер роблять висновок, що її зміст більш значимий, ніж уявлення первинної концепції “зовнішнього соціального образу”. Особистість – це щось більш важливе, істотне та стійке. Спільними для більшості теоретичних визначень особистості вони називають: індивідуальність; абстрактність, яка ґрунтується на висновках, отриманих унаслідок спостереження за поведінкою людини; еволюційний процес розвитку як суб’єкта під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників; представленість характеристиками, відповідальними за стійкі форми поведінки.

Це складне узагальнення підтверджує думку Артура Ребера в його статті “Особистість”, яким він позначає один з класичних

“заголовків глави” в психології. Мається на увазі, що цей термін настільки складний для визначення і так широко вживається, що мудрий автор використовує його як назву глави і потім вільно пише про це, не беручи ніякої відповідальності за визначення. А. Ребер наводить такий факт, що Г. Олпорту, починаючи з 1927 року, вдалося зібрати понад 50 різних визначень особистості з літератури і тільки небесам відомо, скільки їх можна знайти сьогодні”, й тому характеризує цей термін не дефініційно, а відповідно до його ролі в теорії особистості. На його думку, це кращий підхід, адже значення поняття “особистість” для кожного автора залежить від його теоретичної спрямованості й емпіричного інструментарію для оцінки і перевірки теорій.

Існує безліч окремих визначень особистості, типовими з яких Р. С. Немов називає такі.

1. Особистість – це людина, узята в системі її психологічних властивостей, які проявляються в суспільних за природою зв’язках і відносинах, що є стійкими.

2. Особистість – це людина, яка досягла високого рівня психологічного розвитку.

3. Особистість – це сукупність стійких психологічних властивостей людини, від яких залежать її вчинки в суспільстві.

4. Особистість – це психологічні особливості людини, які визначають її ставлення до себе, до людей, до навколишнього світу і тих подій, що відбуваються в ньому.

5. Особистість – це те, що дозволяє зрозуміти і пояснити такі моменти людської поведінки, які характеризуються через поняття добра і зла, етики та моралі, через дотримання встановлених соціальних норм або їх порушення.

Індивідуалістське визначення особистості сформулював Еріх Фромм у праці “Людина для себе”. Під особистістю він розумів цілісність вроджених і набутих психічних властивостей, які характеризують індивіда і роблять його унікальним”. Г. Олпорт звертав увагу на те, що “особистість – це дещо, і вона щось робить. Особистість – те, що перебуває за конкретними вчинками всередині самого індивіда. Пояснюючи це “щось” і “дещо”, він називає особистістю динамічну організацію тих психофізичних

систем всередині індивіда, які визначають характерні для нього поведінку і мислення.

У сучасній українській психології також неоднозначно тлумачать поняття особистості. Наприклад, студентам пропонується дефініція, що особистість – це соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Вона виявляється і формується у процесі свідомої діяльності та спілкування. Особистість опосередковує та визначає рівень взаємозв'язків індивіда з суспільним і природнім середовищем. Для загалу читачів особистість визначається як комплекс внутрішніх умов і механізмів, які зумовлюють сталість, специфічність і організацію поведінки особи; головні складові цієї системи: мотиви, потреби, переконання, а в широкому розумінні також інтелект, здібності, темперамент; особистість не визначає поведінку, але певним чином впливає на неї, вирішуючи, як людина інтерпретуватиме та оцінюватиме те, чим займається, і які прагнення у неї виникають за певних умов” [УСЕ. Універсальний словник енциклопедія, с. 1001].

У зв'язку з цим слушною є думка Р. Кеттелла, що у психології ніколи не відчувалося нестачі в теоріях особистості й склалася ситуація, коли невеликі ростки точно сформульованих гіпотез легко губляться у буйних зарослях неперевіраних, але грандіозних теорій. Також справедливою можна вважати думку Братуся, що найтонша й сучасна підміна – підміна людини особистістю, спроба виведення з неї самої основ людського життя, певний персоноцентризм, успішно насаджуваний і психологією.

Для розкриття змісту теми доцільно взяти одне з останніх наукових визначень особистості, яке сформулював і обґрунтував С. Д. Максименко (перший завідувач кафедри психології нашого університету, який з 90-х років очолює інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України) в монографії “Генеза здійснення особистості”. “Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ” (с. 40). У цій

дефініції чітко визначені змістовні ознаки особистості й не простежується підміна людини особистістю.

Отже, вчені на питання про те, що таке особистість, відповідають по-різному, і в різноманітності їх відповідей, а інколи в розходженні думок на цей рахунок проявляється складність самого феномена особистості.

Не простіше, ніж з точним визначенням поняття “особистість” і встановлення того, що входить у структуру особистості, в сукупність її властивостей. За Л. Х’єллом і Д. Зіглером, проблема структури і, що більш важливо, природа її організації та вплив на функціонування індивіда є основним компонентом усіх теорій особистості. І це, мабуть, тому, що цілісність і унікальність особистості передбачають наявність її структури.

У словниках поняття структура (лат. *structura* – побудова, розміщення, порядок. від *struo* – будує, зводжу) визначається як внутрішня будова чогось, певний взаємозв’язок складових частин цілого, що забезпечують цілісність і тотожність самому собі. Уявлення про структуру передбачає вивчення явища як системи. Конфігурація і характер зв’язків у середині системи і є її структура. Розуміння структури в психології започаткував австрійський філософ і психолог Христіан Еренфельс, відкривши гештальт-якості – цілісні образи (структури) сприйняття.

Свого часу Л. С. Виготський зазначав, що структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно із окремих частин, являючи ніби їх агрегат, але самі визначають долю і значення кожної з тих частин, що входять до їх складу. Посилаючись на це визначення, С. Д. Максименко зазначає, що структура особистості тісно пов’язана з процесом її становлення: вона є одночасно результатом становлення, його умовою і фактором подальшого розвитку особистості. Отже, **структура особистості являє собою цілісність, що включає в себе всі її психічні (свідомі і несвідомі) і непсихічні складові.** Але вони не є їх проста сума, а становлять нову особливу якість, форму існування психіки людини. Це особлива упорядкованість – новий синтез. Важливо те, що поняття “структура особистості” – це перш за все відображення і визнання складної цілісності.

Висновки до питання 2.1

1. Базові поняття теми “особистість” і “структура особистості” не мають однозначного визначення.

2. Основні труднощі при їх визначенні викликані відсутністю нині узагальнюючої теорії особистості та наявністю традиційних уявлень про структуру особистості, які сформовані давно і досі зберігаються в підручниках з психології.

3. Кожне з визначень особистості та її структури, наявних у науковій літературі, якщо вони були сформульовані в теорії й підкріплені відповідними дослідженнями, заслуговують на те, щоб їх враховувати в пошуках найбільш повних і точних визначень.

2.2. Ідеї структури особистості у філософських ученнях про душу

Автори одного з популярних підручників психологічних теорій особистості Келвін Холл і Герднер Ліндсей пишуть, що вичерпний аналіз психології особистості повинен починатися з концепцій людини, розроблених великими філософами давнини. Десятки мислителів минулого внесли свій вклад в обговорення і вирішення питань психології особистості й, зокрема, її структури.

Однією з перших проблем, яку в зв'язку з особистістю людини обговорювали стародавні філософи, стала проблема душі людини, співвідношення і порівняльної оцінки чуттєвої і раціональної частин душі людини. З приводу цієї проблеми в своїх наукових працях висловлювалися багато вчених-філософів, але їх точки зору далеко не завжди збігалися. Вчення Демокріта про душу, що стало першим систематизованим психологічним вченням, містило в собі міркування про її структуру. Демокріт вважав, що поведінкою будь-якої людини рівною мірою керують і емоції, і розум. Емоції тільки регулюють поведінку, а розум визначає її спрямованість, позитивний або негативний характер. Ця точка зору згодом знайшла відображення в багатьох інших теоріях мотивації і емоцій.

Сократ вважав, що людина в своїй поведінці підпорядковується велінням вільної, розумної душі. Більшість істориків філософії та психології сходяться на думці, що саме Сократ першим став розглядати душу людини як джерело свободи, розуму і моральності, а не просто як стимул активності, як це було прийнято в написаних до нього працях Демокріта. Цим особистість людини відрізняє її від тварини, поведінка якої визначається зовнішніми обставинами, емоціями і органічними потребами.

За Платоном, поведінка людини управляється трьома різними душами: жаданою, пристрасною і розумною. Розумна душа дозволяє самій людині розібратися в тому, що таке добро, а що зло, робити вільний вибір на користь добра. Жадана душа в ученні древніх філософів співвідносилася з органічними потребами, пристрасна душа – з емоціями, а розумна – з моральним началом.

Загальний підсумок тлумачення душі людини, представлений в античній філософії, був підведений у трактаті Аристотеля “Про душу”. Душа, за Аристотелем, має три різних рівні: вегетативний – здатність до життя (душа рослин), чуттєвий, що переважає в душах тварин, і розумний, притаманний лише людині. Розумна душа думає і пізнає, а здатність мати відчуття характерна для нижчих рівнів душі. Відчуття невіддільні від тілесності, але розум, розумна душа не зв’язана з тілом. Душа продовжує існувати і після смерті тіла. При народженні дитини частина загального розуму вселяється в неї і таким чином відбувається передача корисного життєвого досвіду від людини до людини через багато поколінь людей.

Для вивчення різних концепцій структури особистості важливе значення має ознайомлення з дослідженнями психології особистості в епохи Середньовіччя, Відродження і Нового часу.

Щодо проблеми структури особистості, то цікавими й корисними є вчення про душу Аврелія Августина. Він роздумує про душу в дусі ідей Платона. Душа як самостійна субстанція не може бути ні властивістю, ні видом тіла. Вона не має в собі нічого матеріального. Вона має лише функцію мислення, волі, пам’яті.

Від тіла душа відрізняється досконалістю. Ця досконалість від Бога, тому душа безсмертна. Душа пізнає Бога, а тіло є перепорою його пізнання. Основою духовного пізнання є воля. Особистісну сутність характеризує не пасивний розум, а активна воля. Отже, за Аврелієм Августиним, вимальовується двохелементна будова душі – розум і воля, а розум включає мислення і пам'ять.

Заслуговує на увагу розуміння душі Аверроесом (араб. Ібн Рушд). Він заперечував безсмертя індивідуальної душі, бо зі смертю тіла розпадаються органи чуття і відповідно конкретні уявлення і пам'ять. Аверроес поділяє розум на пасивний і активний. Пасивний визначає індивідуальні почуттєві уявлення людини, активний – має характер загального вічного інтелекту. Тільки загальний розум усього людського роду в його розвитку є безсмертним. Одиначні душі його співчасники, проте сам він надособистісний.

Проблеми розуму і душі людини в цілому займають значне місце в поглядах Сігера Брабантського, магістра Паризького університету. Він з'єднав дії кожної окремої душі з чуттєвим пізнанням, невіддільним від тіла. Кожна індивідуальна душа має і вищий рівень, де концентрується інтелектуальна діяльність, яка притаманна всьому роду людському, відповідно і кожному його представнику. Отже, Сігер теж структурує душу людини.

Ще один найвідоміший мислитель епохи Середньовіччя Фома Аквінський, знаменитий викладач Паризького університету, в багатьох своїх трактатах розмірковує про душу (почуття, пам'ять, душевні здібності та їх взаємозв'язки). За Аквінським, душа – формуючий принцип, діючий в усіх проявах життя людини. Людська душа безтілесна, вона є чистою формою, духовною, незалежною від тіла субстанцією. Цим обумовлюється її безсмертя. Розвиваючи вчення Аристотеля про душу, Аквінський розрізняє вегетативну душу (обмін речовин і розмноження), сенситивну (чуттєве сприймання, прагнення вільного руху), розумну душу, якою володіє тільки людина і яка виконує функції двох інших душ.

В епоху Відродження інтерес до проблеми структури особистості малопомітний. І все ж заслуговують на увагу головний

твір Марселіо Фічіно “Платоновська теологія про безсмертя душі” та трактат Пьетро Полмпоначці “Про безсмертя душі”. Змістовну промову “Про гідність людини” підготував Джованні Піко делла Мірандола, який висловив думку, що сутність особистості людини – не просто в тому, що вона “створена за образом і подобою Божою”, вона – досягається. Загалом для епохи Відродження характерні платонізм і аристотелізм Ренесансу вчення про душу, її структуру та становлення антропоцентризму.

У Новий час, до якого історики відносять XVI і XVII стст., помітне місце в психологічному вченні про структуру особистості зайняли погляди англійського філософа Ф. Бекона, який поділяє душу на розумну і чуттєву. Розумна входить у людину “божим духом”, а чуттєва душа має всі характеристики тілесності.

У цілому ж у Європі в цей час відбувалася заміна вчення про душу вченням про свідомість людини, і проблеми особистості, відповідно, також виявилися представленими в науці тими психологічними утвореннями, які відображаються в свідомості людини. Проте один із засновників механістичного світогляду і аналогічного пояснення поведінки Р. Декарт все ж залишив за душею людини функцію афективного регулювання поведінки. У рамках цієї функції обговорювався вплив не тільки розуму (свідомості), а й особистісних особливостей людини на її поведінку, що важливо для розуміння структури особистості.

Роздуми про душу людини мають місце і в філософії Джона Локка. Він вважає душу чистим аркушем паперу (*tabula rasa*), який заповнюється чуттєвим пізнанням. Набутий душею (мисленням) досвід він називає “внутрішнім”, на відміну від досвіду, набутого при посередництві чуттєвого світу. Досвід, як внутрішній так і зовнішній, безпосередньо веде до появи простих ідей. Для того, щоб наша думка (душа) прийшла до загальної ідеї, необхідні роздуми. Проте роздуми не сутність душі (думки), а тільки її властивість.

Наприкінці Нового часу відродилися, обговорювалися і розвивалися кращі ідеї про особистість, висловлені в епоху Античності Сократом, Платоном і Аристотелем. Голландський філософ Б. Спіноза в центр свого вчення поставив проблему

свободи волі, свободи вибору особистості. Він розробив нову концепцію афектів (емоцій), в якій, на відміну від його попередників, афекти розглядалися не як щось виключно негативне. Афективно регульована поведінка така ж цінна і значуща, як і раціонально керована. Свобода волі в розумінні Б. Спінози – це “усвідомлювана необхідність”, яка проявляється в розумінні людиною того, чому вона чинить так чи інакше, але не в пануванні людини над своїми пристрастями (афектами), оскільки їх перемогти, на думку Б. Спінози, практично неможливо.

Новою важливою ідеєю Нового часу стало відкриття і визнання несвідомого Г. Лейбніцем. Його вчення про “монади” є важливим з кута зору вивчення структури особистості.

У XVIII ст. ідеї щодо структури особистості продовжували появлятися в працях філософів. Слідом за Дж. Локком Д. Юм заперечує вчення про вроджені ідеї і вважає, що нічого немає в розумі, чого спочатку не було у відчуттях. Він зробив висновок, що закони розуму являють собою закони асоціації ідей. Розум є не що інше як зібрання (сховище) різних відчуттів, з’єднаних між собою через певні зв’язки.

У цей час в науковий обіг поряд з поняттям “наука про душу” входить назва “психологія”, і багато вчених починають називати себе вже не філософами, а психологами. Ввів у науковий обіг слово “психологія” Х. Вольф, розділивши її на емпіричну і раціональну. Як систематизатор філософії Г. Лейбніца, він по своєму інтерпретував його монадологію, а саме з кута зору наявних у людини пізнавальних здібностей.

Після ідей згаданих вище філософів час від часу ставилися і обговорювалися питання, що стосуються структури особистості людини (хоча вони і не були центральними). Проблематика структури особистості опиняється поза сферою уваги вчених аж до початку другої половини XIX століття, коли психологи почали звертатися до філософських основ психології особистості.

Висновки до питання 2.2

1. Вчення філософів про душу людини та її будову є першоосновою різних психологічних концепцій структури особистості. Наприклад, погляди Демокріта, Епікура та інших

стали філософською основою структури особистості в психоаналізі і її неприйняття в біхевіоризму.

2. Можна припустити, що структура душі, за Платоном, лягла в основу трикомпонентної структури особистості за З. Фройдом, що К. Юнг у своєму ученні про архетипи орієнтувався на вчення Аристотеля про нус.

3. Ідеї, висловлені в давнину Сократом і Платоном, а також філософами епохи Відродження, пізніше лягли в основу гуманістичної і екзистенціальної психології особистості.

2.3. Структура особистості у різних зарубіжних психологічних концепціях

У психоаналітичних (глибинних) теоріях особистості, незважаючи на те, що їх об'єднують один з одним деякі загальні концептуальні ідеї, структура особистості представляється і описується по-різному. Вона відрізняється практично у всіх представників цього напрямку: З. Фрейда, К. Юнга, А. Адлера, К. Хорні, Е. Фромма, Г. Саллівана й інших. Єдине, що об'єднує відповідні уявлення про структуру особистості, полягає у визнанні істотної ролі несвідомого в структурі особистості людини: воно присутнє у всіх індивідуальних уявленнях про внутрішню, психологічну будову особистості. Щоправда, його зміст в працях різних психоаналітиків також зображується по-різному:

1) у З. Фрейда – через Id, що включає в себе два основних інстинкти: інстинкт життя і інстинкт смерті, Ego, Super-ego, а також через захисні психологічні механізми;

2) у К. Юнга – через індивідуальне і колективне несвідоме та комплекси. Колективне несвідоме, займаючи центральне місце в структурі особистості, в свою чергу, описується через архетипи. Основними з архетипів є: его, персона, тінь, аніма, анімус і самість;

3) в А. Адлера – через комплекс неповноцінності, прагнення до переваги, індивідуальний стиль життя, соціальний інтерес, творче я;

4) у К. Хорні – через базову тривогу і способи позбавлення від неї, а також через так звані невротичні тенденції;

5) в Е. Фромма – через екзистенційні потреби, домінуючі життєві устремління, способи існування, в тому числі “втеча від свободи”, типи соціальних характерів. Пояснюючи відмінність між вродженими і набутими властивостями, Е. Фромм обґрунтовує своє бачення структури особистості через її визначення. До вроджених структур відносить темперамент, таланти й усі інші, конституційно задані властивості. До набутих – характер;

6) у Г. Саллівана – через стосунки з людьми, “напруги і трансформації енергії”, тривогу, потреби, динамізм, я-систему і рівні знань.

Абсолютно нове уявлення про психологічну структуру особистості викладено в концепції психосинтезу Р. Асаджолі. Психологічна структура особистості, згідно з теоретичною моделлю внутрішнього світу особистості, включає вісім підструктур: 1 – зона нижчого несвідомого; 2 – середнє несвідоме; 3 – вище несвідоме; 4 – поле свідомості; 5 – особисте “Я”; 6 – вище “Я”; 7 – колективне несвідоме; 8 – субособистості або підособистості (напіваавтономні частини особистості, які, організуючись навколо певної потреби і ставши досить складними, прагнуть до незалежного співіснування). Для свого самовираження субособистості використовують тіло, емоції, мислення. Активізація будь-якої субособистості супроводжується певними тілесними відчуттями, позою тіла, відповідними емоційними станами, думками. Вони можуть утворюватися в різному віці і закріплюються через регулярне повторення й підкріплення.

Отже, знайомство зі структурами особистості, представленими в працях психоаналітиків, показує, що кожен автор цього напряму фактично створив свою концепцію структури особистості, а будь-якого загального уявлення про неї в сучасному психоаналізі не існує.

У теорії рис особистості, розробка якої пов’язана з іменами Г. Олпорта, Р. Кеттела, Г. Айзенка і їх послідовників, структура

особистості зображується як складна, взаємопов'язана система рис особистості. Рису Г. Олпорт визначив як нейропсихічну структуру, здатну перетворювати функціонально еквівалентні стимули, а також стимулювати і направляти еквівалентні форми адаптивної і експресивної поведінки. Іншими словами, риса – це схильність поводитися подібним чином у широкому діапазоні ситуацій. Оскільки кожна риса особистості є автономним утворенням, то індивідуально своєрідне поєднання рис особистості, відповідно до цієї теорії, визначає її структуру. Між окремими рисами особистості можуть також існувати різні зв'язки. Тому структуру особистості становить набір не тільки характерних для людини рис, але і залежностей між ними. Г. Олпорт заперечує включення в структуру особистості характеру і темпераменту, а також використання їх як синонімів. Темперамент він називає “первинним матеріалом”, з якого будується особистість. Характер – оціненою особистістю, а особистість – неоціненим характером. Структура особистості, за Г. Олпортом, включає загальні риси та індивідуальні диспозиції. Об'єднуючим стрижнем є пропріум.

Р. С. Немов зазначає, що ні Г. Олпорт, ні його послідовники, які дотримуються концепції рис особистості, не виділяють і в своїх працях не подають будь-яких типових об'єднань рис особистості в окремі структури. Звідси випливає, що у кожної людини існує своя, індивідуально своєрідна структура рис особистості, яка до того ж є динамічною, тобто згодом і з віком може змінюватися. В неї можуть додаватися нові риси особистості, яких у людини раніше не було, або можуть змінюватися зв'язки (залежності), що існують між ними всередині стабільної структури особистісних рис.

Теорія диспозиціональних рис особистості зробила істотний внесок у розуміння структури особистості як її базового концепту, зміст якого визначається змінними, “властивими кожному”.

Спроба вивчати особистість на основі диспозиціональних теорій, але з допущенням кількісних і якісних змін структури особистості, стала відправною точкою появи найрізноманітніших підходів і теорій особистості.

Зручність опису особистості як певної ієрархічної структури рис і характеристик визначило переваги дослідників. Нині структурний підхід виступає флагманом в описі особистості. Як влучно зазначив 2015 року сучасний психолог П. Джордано, “Структурний підхід захопив світ”. Кращим підтвердженням висновку Джордано служать матеріали останніх світових конференцій (2nd World Conference on Personality, March 31th - April 4th, 2016, Rio de Janeiro, Brazil, і 3rd World Conference on Personality, April 2-4th, 2019, Hanoi, Vietnam), а також європейських конференцій з проблем особистості (18th European Conference on Personality, July, 2016, Timisoara, Romania, і 19th European Conference on Personality, July, 2018, Zadar, Horvatia), що відбулися в 2016–2019 рр. [17].

Ідея пошуку нових описів структури особистості продовжує розвиватися. З одного боку, перспективи цього напряму пов’язуються з доповненням класичних конструктів новими диспозиціями і їх ідентифікацією за допомогою різних видів статистичного аналізу. З іншого – триває пошук інтеграційних характеристик, таких, як метариси.

Поняття “метариси” найчастіше використовується дослідниками, що працюють у парадигмі “Великої п’ятірки” (Big Five), оскільки, по суті, концепція особистісних метарис є її розвитком (Strus, Cieciuch 2017).

Метариси розуміють як загальні та комплексні характеристики особистості, які об’єднують традиційно відомі риси. У цьому плані метариси характеризують інший, більш високий рівень організації особистості.

На сьогодні виділено вісім особистісних метарис як протилежних полюсів чотирьох базових: альфа, бета, гама, дельта.

Базова риса “Альфа” на позитивному полюсі (+) – це стабільність і просоціальна поведінка (Stability & Prosocial Behaviour). Об’єднує три фактори “Великої п’ятірки” – емоційну стійкість (низький нейротизм), сумлінність і дружелюбність (Agreeableness). Її призначення – підтримання стабільної організації поведінки і психічних функцій.

На негативному полюсі (–) – це розгальмування (Disinhibition), що об'єднує високий нейротизм, фрустрацію, низький рівень дружелюбності та сумлінності.

Базова риса “Бета” на позитивному полюсі (+) – це пластичність, або залученість (Plasticity, or Engagement). Складається із загальної дисперсії екстраверсії, відкритості / інтелекту і, як передбачається, належить до основної потреби людини – інкорпорування нової інформації з навколишнього середовища. На негативному полюсі (–) – це пасивність (Passiveness). Включає низький рівень енергійності і відкритості.

Базова риса “Гама” на позитивному полюсі (+) – це інтегрованість (Integration), яка характеризує комплексне поєднання всіх позитивних полюсів факторів “Великої п’ятірки”, що на рівні особистості проявляється у високому благополуччі, врівноваженості, здатності насолоджуватися життям і досягати своїх цілей. На негативному полюсі (–) – це дисгармонія (Disharmony) представлена високими показниками нейротизму і низькими – за іншими чотирма факторами.

Базова риса “Дельта” на позитивному полюсі (+) – це самообмеження (Self-restraint), що об'єднує схильність до конформізму, сумлінність і дружелюбність за відсутності енергійності, прагнення до домінування, до інтенсивних емоцій. На негативному полюсі (–) – це почуття пошуку і неприкаяність (Sensation-seeking & Unsettlement). Являє собою з'єднання високого динамізму, відкритості новому, імпульсивності, низької емоційної стабільності, лабільності, легкого включення.

Розвиток концепції метарис свідчить про потребу в інтеграції розрізнених описів особистості і пошуку об'єднуючих конструктів, здатних розкрити особистість на більш високому функціональному рівні, а також про спроби пояснити феноменологію, яка не вкладається в парадигму структурного підходу і трансситуативного характеру особистісних рис, наприклад, численну внутрішньо- і міжособистісну варіативність, що фіксується в дослідженнях особистості.

Слабка узгодженість результатів, отриманих на основі описів структури особистості, зазначає Н. В. Грішина, ще 1968 р. привела

У. Мішела до висновку про вкрай низькі прогностичні можливості вивчення окремих рис особистості як детермінант її поведінки. На підставі аналізу численних досліджень У. Мішел зробив висновок, що в принципі по відношенню до особистості узгодженість прояву особистісних рис у різних ситуаціях – це швидше виняток, ніж правило. Цей факт змусив дослідників шукати інші підходи до опису особистості, зокрема ситуаційні та контекстуальні.

Щодо структури особистості в працях представників біхевіоризму, то у Б. Скіннера немає власного уявлення про структуру особистості. Іншої позиції дотримувався А. Бандура. Представлена в його працях структура особистості виглядає приблизно так, як вона відображена в працях інших психологів небіхевіористського напрямку. Структура особистості включає психологічні утворення, що позначаються термінами “система я” і “самоефективність”.

Структура особистості в когнітивній психології, представлена в працях Д. Келлі і Дж. Роттера. Д. Келлі використовує для характеристики структури особистості, по суті, тільки одне поняття – “особистісний конструкт” і представляє особистість, як систему конструктів. Більш різноманітною і багатою за змістом виглядає структура особистості в працях Дж. Роттера. Для її опису він використовує терміни “потреба” “очікування”, “цінність”, “поведінковий потенціал”, “значимість підкріплення”, “локус контролю”.

У гуманістичних теоріях особистості її структура подається інакше, ніж у теоріях рис особистості або психоаналітичних концепціях. У загальному плані гуманістичну інтерпретацію структури особистості відрізняє акцентування уваги на те, що актуально представлено в свідомості людини і, крім того, особливе виділення вищих соціально-культурних особистісних утворень, описуваних такими словами, як мораль, життєві цілі і цінності, сенс життя або сенс існування людини (в екзистенційному напрямку гуманістичної психології особистості).

У перших гуманістичних концепціях особистості для опису її структури використовувалося, крім того, популярне на тоді і присутнє у багатьох психологічних працях поняття потреби. Ним,

наприклад, користувався, представляючи свою структуру особистості, один із засновників гуманістичної психології в США А. Маслоу.

Внутрішня будова особистості, за А. Маслоу, є впорядкованою, ієрархізованою, динамічною системою потреб. У неї включені сім важливих для життя людини груп потреб – таких, які їй необхідно час від часу задовольняти. Але кількість цих потреб у різних людей може бути різною (у особистостей, рівень розвитку (зрілості) яких порівняно низький, деякі з потреб, що перебувають на вершині, можуть бути відсутніми). Крім того, існують індивідуальні відмінності і за силою окремих потреб, а також їх ієрархії або супідрядності.

За К. Роджерсом, структуру особистості складають “Я” і “Я-концепція”. Психологічне утворення “Я” включає в себе уявлення, ідеї, цілі і цінності, за допомогою яких людина реалізує (самоактуалізує) себе як особистість, намічає перспективи особистісного зростання. На основі свого я у кожної людини формується і своя я-концепція. Вона може бути позитивною, негативною чи двоїстою (суперечливою). Індивід з позитивною я-концепцією бачить світ інакше, ніж людина з негативною або двоїстою я-концепцією. Я-концепція, крім того, може бути реальною, що відповідає дійсності, і нереальною, спотвореною, ілюзорною, що не відповідає дійсності.

Психологічну екзистенційну структуру особистості Р. Мей представляє за допомогою поняття тривоги і розглядає такі явища, як почуття провини, інтенціональності. Воля, турбота, любов, секс, ерос, страх, агапе, свобода, доля й інші, що аналізуються в його теорії особистості, входять в її структуру.

В останні роки відбувається переосмислення проблеми структури особистості й ставляться нові завдання. Тут доцільно, зазначає Н. В. Грішина, згадати заклик Сема Гослінга (Sam Gosling) на XVIII Європейській конференції з проблем особистості 2016 р.: “Прийшов час вивчати реальних людей в реальному світі”, оскільки ідеальні описи особистості далекі від образів реальних людей. Ідеальна модель, якою б вдалою вона не була, приречена бути неповною. Найчастіше її необхідність і достатність

визначається дослідницькою метою, тому розраховувати на універсальність навряд чи можливо. Особистість як відкрита система, що саморозвивається, має потенціал кількісних і якісних змін своєї структури, в зв'язку з чим фіксація її елементів – це всього лише допустимий набір характеристик, які на різних етапах розвитку особистості можуть створювати між собою різноманітні зв'язки, об'єднуватися в значимі домени, розпадатися на окремі риси з різним ступенем включення в функціонування особистості.

Висновки до питання

1. Структура особистості (внутрішня будова) представлена в більшості зарубіжних концепцій особистості. Варіанти її представлення залежать від загальної теоретичної орієнтації авторів.

2. Найпопулярнішим прикладом структурних концепцій вважається концепція рис особистості. Г. Оллпорт, Р. Кеттел і Г. Айзенк – провідні науковці в царині вивчення рис – вважали, що структуру особистості найкраще схематично подати в термінах гіпотетичних якостей, що є в основі поведінки.

3. Деякі вчені, перш за все біхевіористи, взагалі відмовляються будь-яким способом описувати структуру особистості, відносячи саме це поняття до науково неприйнятних.

4. Дослідження структури особистості еволюціонували від цілісності до “диз’юнктивності”, трансформувалися в різноманітні структурні описи та вимірювальні моделі.

2.4. Структура особистості у вітчизняних психологічних концепціях

Дослідження структури особистості у вітчизняній психології радянської доби пов’язане більше всього з іменами С. Л. Рубінштейна, О. Г. Ковальова, Б. Г. Ананьєва, В. С. Мерліна та ін.

С. Л. Рубінштейн використовує поняття “людина” і “особистість” як рівнозначні, а у вступі до п’ятої частини своїх основ загальної психології наголошує на залежності психічних процесів “від особистості як індивідуальності”. П’ятнадцяту главу

цієї фундаментальної праці він назвав “Спрямованість особистості”, де проаналізував установки і тенденції, потреби, інтереси та ідеали. Це дозволяє зробити висновок, що саме їх (установки, тенденції, потреби, інтереси, ідеали) він вважав тими безпосередніми елементами структури особистості, які спрямовують її життєдіяльність. Базовим для вітчизняної психології того часу стало положення С. Л. Рубінштейна про те, що в психічному обрисі виділяються різноманітні сфери, або риси, які характеризують різні сторони особистості; але при всьому своєму розмаїтті, відмінності й суперечливості основні властивості, взаємодіючи одна з одною в конкретній діяльності людини і взаємопроникаючи одна в одну, змикаються в єдності особистості. Тому однаково неправильні як точка зору, для якої єдність особистості виражається в аморфній цілісності, що перетворює її психічний обрис у туманність, так і протилежна, яка бачить в особистості лише окремі риси і, втративши внутрішню єдність психічного особистості, марно шукає кореляції між зовнішніми проявами цих рис .

За О. Г. Ковальовим, з психічних процесів на фоні станів утворюються властивості особистості. Властивості характеризують стійкий, порівняно постійний рівень активності, характерний для цієї людини. Цей рівень активності визначає ту чи іншу соціальну цінність особистості й складає внутрішні суб’єктивні умови подальшого розвитку індивіда. У процесі діяльності властивості певним чином зв’язуються одна з одною відповідно до вимог діяльності й утворюються складні структури, до яких ми відносимо темперамент (система природних властивостей), спрямованість (система потреб, інтересів й ідеалів), здібності (ансамбль інтелектуальних, вольових і емоційних властивостей), характер (синтез відношень і способів поведінки).

Концепція структури особистості Б. Г. Ананьєва є дещо іншою. Структуру особистості він розглядає як складову психічної структури людини, яка включає характеристики людини як індивіда, як особистості та суб’єкта діяльності. Статус, ролі і ціннісні орієнтації утворюють первинний клас особистісних властивостей, які інтегруються певною структурою особистості.

Ці особистісні характеристики визначають особливості мотивації поведінки, структуру суспільної поведінки, які становлять ніби другий ряд особистісних властивостей. Вищим інтегрованим ефектом взаємодії первинних і вторинних особистісних властивостей є характер людини, з одного боку, схильності – з другого. Основна форма розвитку особистісних властивостей людини – життєвий шлях людини в суспільстві, її соціальна біографія.

В. С. Мерлін, звертаючись до проблеми структури особистості, спеціально підкреслював, що її не можна характеризувати як систему, що складається з різноманітних груп психічних властивостей: темпераменту, характеру, здібностей і спрямованості, тому що “одні з них (властивості темпераменту) – взагалі не властивості особистості; другі – (характер, здібності й спрямованість) являють собою не різні “підсистеми”, а різні функції тих самих властивостей особистості. Методологічною основою його підходу є твердження, “що особистість – специфічно людське психологічне утворення. Воно визначається специфічними для людини соціальними стосунками”. Система стосунків особистості характеризує її активну життєву позицію і спрямованість. Цими стосунками не вичерпується її характеристика. Стосунки особистості здійснюються за допомогою специфічних індивідуальних способів дії, а в них проявляються властивості характеру.

Крім згаданих авторів, проблеми структури особистості в різних аспектах, але переважно в межах діяльнісного підходу розглядали в своїх працях Л. І. Анциферова, Л. І. Божович, Б. В. Зекйгарнік, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, В. М. М’ясищев, К. К. Платонов, В. М. Русалов, В. О. Ядов і багато інших авторів.

Так, К. К. Платонов розробив функціонально-динамічну структуру особистості, ввів поняття “підструктура” та визначив чотири підструктури особистості. В першу (біологічно зумовлену підструктуру) він включив типологічні властивості, статеві і вікові психофізіологічні особливості та їх зміни. В другу (підструктуру форм відображення) – індивідуальні психологічні особливості пізнавальних та емоційних процесів. В третю (підструктуру

соціального досвіду) – знання, вміння, навички, які набуті шляхом навчання та особистого досвіду. В четверту (підструктуру спрямованості) – мотивацію, відношення до реальності і моральні якості індивіда.

У працях О. М. Леонтьєва, зокрема в його книзі “Діяльність, свідомість, особистість”, навпаки, презентована авторська, “діяльнісна” теорія особистості й відповідне їй уявлення про структуру особистості як динамічної, ієрархизованої системи діяльностей, характерних для людини.

Інші вітчизняні представники психологічної науки висловлювали ідеї, що стосуються, якщо не цілісного розуміння структури особистості, то необхідності включення в неї тих чи інших психологічних утворень. Так, наприклад, К. А. Абульханова-Славська, розробляючи далі вчення С. Л. Рубінштейна, висловила припущення про те, що головною психологічною структурою особистості повинен стати “семантичний інтеграл”. На думку В. Н. Мясищева, структуру особистості необхідно описувати через систему відносин людини. Для Д. Н. Узнадзе та інших представників грузинської школи психології центральним особистісним утворенням повинні бути установки.

За гіпотезою В. О. Ядова, про ієрархічну структуру диспозицій особистості та її соціальну обумовленість, вищий (четвертий) диспозиційний рівень утворює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності і засоби їх досягнення. При цьому автор припускає, що формування ціннісних орієнтацій відповідає вищим соціальним потребам особистості в саморозвитку і самовираженні, до того ж у соціально-конкретних, історично-обумовлених формах життєдіяльності, що характерні для способу життя суспільства і соціальних груп, до яких належить особа і з якими вона себе ідентифікує, а, отже, світогляд, ідеологію і думки яких вона поділяє. Звідси – вирішальна роль ціннісних орієнтацій в саморегуляції поведінки. Така первинна гіпотеза В. О. Ядова, але на основі аналізу результатів проведеного аналітичного емпіричного дослідження він робить висновок, що не ціннісні орієнтації, а швидше загальна спрямованість інтересів домінує на вершині диспозиційної ієрархії. Згодом він розглядає

загальну спрямованість інтересів особистості в сферах праці та побуту і називає її особливим “концентром”, “віссю” у системі ціннісних орієнтацій, що організовує ієрархію цінностей у специфічну індивідуалізовану структуру.

Змістовним, з нашого погляду, є підхід В. В. Рибалка, який, підсумувавши аналіз наукових даних, вважає за можливе стверджувати, що в основі системної психологічної структури особистості лежать три базових виміри: I – соціально-психолого-індивідуальний – вертикальний; II – діяльнісний – горизонтальний, III – генетичний – віковий (за допомогою якого характеризується рівень розвитку властивостей особистості, її задатків і здібностей на певному етапі становлення індивіда як особистості). Запропонована ним тривимірна психологічна структура особистості має графічну форму. Значущість цього підходу ще й у тому, що автор розкриває методи різних рівнів аналізу, синтезу та їх конкретизації психологічної структури особистості.

Значущою для вивчення психології особистості є аналіз генетико-психологічних проблем структури особистості, здійснений С. Д. Максименком, який наголошує, що в переважній більшості теорій особистості її структура, як і її складові, декларується. За його баченням, дійсна структура особистості – та, в якій втілена “логіка самого об’єкта” – повинна ще бути встановленою в результаті емпіричних і теоретичних досліджень. Структуру особистості за сучасними підручниками С. Д. Максименко назвав “творами на вільну тему”.

У контексті генетичного підходу і з урахуванням сучасних наукових даних С. Д. Максименко вважає, що є сенс виокремлювати в особистості такі підструктури: біопсихічну; індивідуальні особливості психічних процесів; досвід; спрямованість, здібності. Він також зазначає, що це не повний відбиток структури особистості. Динамічнішими є “внутрішній світ людини”, “характер” і “психічні стани”.

Отже, за С. Д. Максименком, структура особистості може уявлятися такою, що складається з восьми змістовних одиниць (граней). Вона є гетерогенною, включаючи п’ять підструктур і три наскрізні динамічно-плинні загальні якості.

Центральна теза концепції генетико-психологічних проблем структури особистості “полягає в тому, що виникнення структури є тією галуззю дослідження, яка може відкрити дійсні змістовні підвалини особистості”.

Досліджуючи сутність, структуру і психологічні механізми ціннісних орієнтацій студентів та психологію становлення цінностей особистості, ми визначали місце і функції ціннісних орієнтацій та цінностей у структурі особистості.

Методологічною основою наших досліджень цінностей і ціннісних орієнтацій було обрано гуманістичну психологію, оскільки студентська молодь – це категорія дорослих людей, а ми прийняли точку зору В. Франкла, який звернув увагу, що гуманістична психологія в її екзистенціальному варіанті є психологією дорослої людини. Це напрям у сучасній психології, предметом вивчення якої є цілісна людина в її вищих специфічно-людських проявах. Представники цього напрямку зазначають, що гуманістична психологія суттєво відрізняється від інших наукових шкіл. “Це мета – а не доктрина”. Це орієнтація роздумів про людину і всю наукову діяльність, яка змінює наш образ людини і звільняє психологію від штучних обмежень, накладених на неї тими теоріями, які вже тепер ніби застаріли. В основі дослідження також була теза генетичної психології про можливість зрозуміти структуру особистості, якою дійсно вона є в процесі їх становлення.

Ми проводили емпіричні й теоретичні дослідження ціннісних орієнтацій студентів і психологію становлення цінностей особистості не ізольовано, а в структурі особистості й відповідно вивчали її як вихідну абстракцію.

У науковій літературі простежується специфіка цінностей і ціннісних та особистісних орієнтацій переважно в тому, що цінності – це зовнішні утворення по відношенню до людини, а ціннісні і особистісні орієнтації є її внутрішніми утвореннями.

Ядром особистості вважає особистісні цінності І. Д. Бех, якщо їх внутрішню природу і будову виводити з процесів смислоутворення [21, 59]. При цьому зауважує, що його (ядро) можна інтерпретувати як ціннісну етичну орієнтацію, яка

забезпечує цілісно-суб'єктивне розуміння окремих актів поведінки людини, а також сприяє (на основі спостереження за поведінкою людини в окремих стандартних ситуаціях) прогнозуванню її поведінки в широкому полі ситуацій.

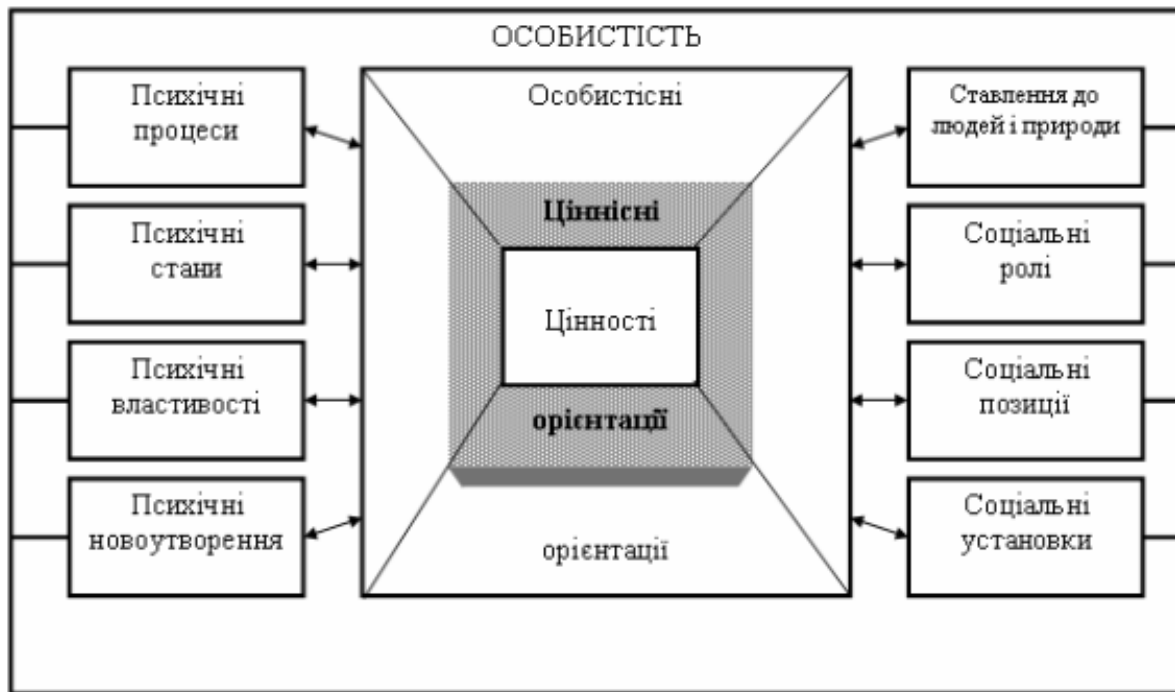

Рис. 2.1. Психологічна структура особистості за психологією цінностей

Цінності вважаються типовим соціальним феноменом, яким позначаються предмети, речі, властивості і відношення в реальному світі, ідеї, норми, цілі й ідеали, явища природи і суспільні явища, які створені чи не створені людиною, але спрямовані на соціальний прогрес і розвиток людської особистості.

При такому підході можна виділити функцію формування, збереження чи зміни ціннісних і особистісних орієнтацій людей. Частиною ж свідомого чи несвідомого людини є не цінності, а її ціннісні і особистісні орієнтації. Саме вони визначають, яку позицію займає людина по відношенню до соціального і природного довкілля. Приписувана ж цінностям функція мотивації діяльності та поведінки сформульована на методологічному ґрунті реактивного підходу.

З погляду активного, гуманістичного підходу мотивація й регуляція поведінки є функціями ціннісних й особистісних орієнтацій людини.

Синонімічне тлумачення цінностей та ціннісних орієнтацій і розуміння останніх як особистісних, не виключає думки, що поряд з позитивними можуть існувати негативні цінності, своєрідні цінності-вади. Але ж, якщо в цінності головне – спрямованість на соціальний прогрес і розвиток людини відповідно до її призначення (покликання), то вона не може бути негативною за своїм значенням, а відповідно й ціннісні орієнтації є виключно позитивними утвореннями.

Інша справа – особистісні орієнтації. Вони можуть бути і негативними. Особистісні орієнтації включають в себе спрямованість як на цінності, так і на вади, які виправдовуються об'єктивною реальністю. Проблема співвідношення ціннісних і особистісних орієнтацій – це своєрідна межа психологічного і етичного, межа реально особистісного і призначення людини в світі. Тут шкала значень простягається від абсолютно негативних значень до абсолютно позитивних з усіма проміжними значеннями цінного і антицінного. Якщо до особистісних орієнтацій людини відноситися як до цілісної системи з етичної точки зору, то вона включає орієнтації як на чесноти, так і на вади.

У процесі взаємодії людини з світом особистісні орієнтації визначають її реактивність чи проактивність, а ціннісні орієнтації – виключно проактивність. Бути проактивною людиною означає: поведінка людини залежить від її рішень, вона бере відповідальність за своє життя, може підкоряти свої почуття цінностям за особистим вибором, вона ініціює свою життєдіяльність і за неї відповідає.

Ціннісні орієнтації, виконуючи селекційну функцію особистості, яка не має аналогів у живій природі, мають значний вплив на функції цілепокладання, прогнозування, планування, самоорганізації, контролю і корекції, комунікації. Вони є чинником, що регулює і частково детермінує мотивацію.

Ціннісні орієнтації є специфічним результатом, якого можна досягти в майбутньому, тобто вони виконують і системоутворюючу функцію в структурі цілісної людини, і функцію цілеспрямованості її поведінки. У психологічному плані вони виступають у вигляді принципової спрямованості на життєві цілі й конкретні ідеали. Якщо цінності є психологічною основою рішень про сенс життя, то ціннісні орієнтації визначають шляхи його реалізації. Вони включають принципову спрямованість персонального бачення зовнішнього світу, персонального лідерства і персонального управління, міжособистісного лідерства і управління та емпатичного спілкування і творчої взаємоспівдії.

Висновки до питання 2.4

1. Короткий розгляд структури особистості вітчизняними науковцями показує, що практично кожен з психологів акцентував увагу на певному особистісному утворенні. При цьому вони вважали, що воно не тільки має увійти в структуру особистості, а й стати одним із головних її елементів. І тут, як і в зарубіжній психології особистості, можна зустріти велику кількість різноманітних думок і констатувати відсутність єдиного уявлення про структуру особистості.

2. Чи можлива побудова єдиної концепції структури особистості, Р. С. Немов у своєму підручнику відповідає на це питання позитивно. Між поняттями, що описують структуру особистості в традиційній психології, і поняттями, що представляють цю структуру в сучасних теоріях особистості, є певні залежності. У зв'язку з цим потрібно, по-перше, з'ясувати, як співвідносяться обсяги і зміст відповідних понять; по-друге, намітити існуючі між ними зв'язки і, користуючись ними, спробувати створити єдине уявлення про структуру особистості, використовуючи в ньому як традиційні, так і сучасні терміни.

3. Досить успішним у цьому пошуку є підхід С. Д. Максименка. Він наголошує, що цілісна структура існує тільки у зрілої особистості. Відповідно, контекст розгляду особистості як цілісності дозволяє чітко розвести й інтегрувати на певному, новому рівні поняття “структура особистості” і “розвиток особистості”. Але те, що сутність структури як цілісності

визначається нуждою, потребує емпіричного підтвердження як і усі інші спроби визначити єдину структуру особистості.

Висновки до теми

1. Проблематика структури особистості представлена в науковій літературі переважно неупорядкованим нагромадженням найрізноманітніших, часто суперечливих позицій дослідників. Одні з них підмінили поняттям «особистість» людину, інші – її душу (психіку) чи окремі складові психічного. Усе це вказує на складність описання структури особистості й вимагає чіткого вибору методологічних засад її дослідження.

2. Особистість – це складне, багатостороннє утворення, і як будь-яке науково обґрунтоване уявлення про її структуру має право не тільки на існування, але і на визнання, оскільки воно висвітлює один з важливих аспектів особистості.

3. Більшість концепцій, пов'язаних з психологічною структурою особистості, викладені нами в неповному обсязі. Причина – конкретні структурні елементи особистості розкриваються в наступних темах курсу і в інших дисциплінах. Тому радимо звертатися до рекомендованої літератури.

4. Рекомендуємо також не брати буквально на віру все, що викладається в концепціях і теоріях особистості, які представлені тут і в літературі, а бути налаштованими критично і вчитися мислити самостійно. Для цього треба бути проактивними на семінарах і більше часу відводити на самостійну роботу.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. Спосіб розуміння, тлумачення будь-якого предмета, явища, процесу, головний погляд на предмет чи явище, керівна ідея для їх систематичного висвітлення – це:

а) теорія;	в) парадигма;
б) концепція;	г) метод.

2. *Особистістю зазвичай називають людину, яка відрізняється від інших людей стійкими психологічними властивостями і певними, послідовними вчинками:*

- а) у реальному житті;
- б) у класичному психоаналізі З. Фрейда;
- в) в аналітичній теорії К. Юнга;
- г) теорії оперантного підкріплення Б. Скінера.

3. *С. Д. Максименко (перший завідувач кафедри психології нашого університету, який з 90-х років очолює інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України) у монографії “Генеза здійснення особистості” визначає особистість як:*

а) форму існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ;

б) соціально зумовлену систему психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин;

в) комплекс внутрішніх умов і механізмів, які зумовлюють сталість, специфічність і організацію поведінки особи, а головні складові цієї системи: мотиви, потреби, переконання і, в широкому розумінні, також інтелект, здібності, темперамент;

г) цілісність вроджених і набутих психічних властивостей, які характеризують індивіда і роблять його унікальним.

4. *Розуміння структури в психології започаткував:*

а) Л. С. Виготський, який зазначав, що структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно із окремих частин, являючи ніби їх агрегат, але самі визначають долю і значення кожної з тих частин, що входять до їх складу;

б) С. Д. Максименко, за яким структура являє собою цілісність, що включає в себе всі психічні (свідомі і несвідомі) і непсихічні складові особистості;

в) Австрійський філософ і психолог Христіан Еренфельс, відкривши гештальт-якості;

г) представник організмичної теорії особистості Курт Гольдштейн.

5. Першим систематизованим психологічним вченням, що містило в собі міркування про структуру душі, було:

- а) вчення Сократа;
- б) вчення Аристотеля;
- в) вчення Платона;
- г) вчення Демокрита.

6. За Платоном (427–347 рр. до н.е.):

- а) поведінка людини управляється трьома різними душами: жаданою, пристрасною і розумною;
- б) душа людини – джерело свободи, розуму і моральності, а не просто стимул активності;
- в) поведінкою будь-якої людини рівною мірою керують і емоції, і розум;
- г) розумна душа думає і пізнає, а здатність мати відчуття характерна для нижчих рівнів душі.

7. Душа як самостійна субстанція не може бути ні властивістю, ні видом тіла. Вона не має в собі нічого матеріального. Вона має лише функцію мислення, волі, пам'яті. Від тіла душа відрізняється досконалістю. Такі думки висловив:

- а) Аврелій Августин (354–430);
- б) Сігер Брабантський (бл. 1240 – 1281 чи 1284);
- в) Фома Аквінський (1225–1274);
- г) Аверроес (араб. Ібн Рушд, 1126–1196).

8. Сутність особистості людини – не просто в тому, що вона “створена за образом і подобою Божою”, вона – досягається. Це теза епохи:

- а) Античості; б) Середньовіччя; в) Відродження; г) Нового часу.

9. За душею людини функцію афективного регулювання поведінки залишив у Новий час:

- а) Френсіс Бекон (1561–1626);
- б) Рене Декарт (1596–1650);
- в) Джон Локк (1623 чи 1632–1704);
- г) Бенедикт Спіноза (1632–1677).

10. Новою важливою ідеєю Нового часу з кута зору вивчення структури особистості стало:

а) думка Д. Юма, що розум є не що інше як зібрання (сховище) різних відчуттів, з'єднаних між собою через певні зв'язки;

б) введення в науковий обіг слова “психологія” Х. Вольфом (1679–1754);

в) перетворення психології в науку про свідомість людини, яка вивчалася методом інтроспекції;

г) відкриття і визнання несвідомого Г. Лейбніцем (1646–1716) і його вчення про “монади” особистості.

11. Ідеї, висловлені в давнину Сократом і Платоном, пізніше лягли в основу:

- а) гуманістичної і екзистенціальної психології особистості;
- б) психоаналізу і біхевіоризму;
- в) концепції нужди за Максименком;
- г) структури потреб за Маслоу.

12. Погляди Демокріта, Епікура та інших стали філософською основою для:

- а) концепції нужди за Максименком;
- б) структури потреб за Маслоу.
- в) психоаналізу і біхевіоризму;
- г) гуманістичної і екзистенціальної психології особистості;

13. Єдине, що об'єднує психоаналітичні уявлення про структуру особистості, – це:

- а) ід, що включає в себе два основних інстинкти: інстинкт життя і інстинкт смерті;
- б) індивідуальне і колективне несвідоме та комплекси;
- в) комплекс неповноцінності, прагнення до переваги, індивідуальний стиль життя, соціальний інтерес, творче я;
- г) визнання істотної ролі несвідомого в структурі особистості людини, зміст якого в працях різних психоаналітиків розкривається по-різному.

14. Психологічна структура особистості, згідно з теоретичною моделлю внутрішнього світу особистості, включає вісім підструктур: 1 – зона нижчого несвідомого; 2 – середнє несвідоме; 3 – вище несвідоме; 4 – поле свідомості; 5 – особисте “Я”; 6 – вище “Я”; 7 – колективне несвідоме; 8 – субособистості або підособистості (напіваавтономні частини особистості, які, організуючись навколо певної потреби і ставши досить складними, прагнуть до незалежного співіснування). Автором цієї концепції структури особистості є:

- а) Е. Фромм;
- б) Р. Асаджолі;
- в) К. Хорні;
- г) Г. Салліван.

15. Структура особистості, за Олпортом, включає:

- а) загальні риси та індивідуальні диспозиції;
- б) характер;
- в) темперамент.

16. Схильність поводитися подібним чином у широкому діапазоні ситуацій – це визначення:

- а) особистості;
- б) статусу особистості;
- в) ролі особистості;
- г) риси особистості.

17. Теорія диспозиціональних рис особистості зробила істотний внесок у розуміння структури особистості як її базового концепту, зміст якого визначається змінними, “властивими кожному”:

- а) так;
- б) ні.

18. Нині флагманом в описі особистості виступає:

- а) генетичний підхід;
- б) діяльнісний підхід;
- в) структурний підхід;
- г) вчинковий підхід.

19. Концепція метарис включає такі базові метариси:

- а) альфа;
- б) альфа, бета;
- в) альфа, бета, гама;
- г) альфа, бета, гама, дельта.

20. За К. Роджерсом, структуру особистості складають:

- а) потреби;
- б) “Я” і Я-концепція;
- в) потреба, очікування, цінність, поведінковий потенціал та інші;
- г) воля, турбота, любов, секс, ерос, страх, агапе, свобода, доля й інші.

21. Психологічну екзистенційну структуру особистості Р. Мей представляє за допомогою поняття:

- а) тривоги;
- б) потреби;
- в) волі;
- г) нужди.

22. Ввів у науковий вжиток поняття “підструктура” та визначив чотири підструктури в структурі особистості:

- а) С. Л. Рубінштейн;
- б) К. К. Платонов;
- в) О. Г. Ковальов;
- г) С. Д. Максименко.

23. В. В. Рибалка стверджував, що в основі системної психологічної структури особистості лежать базові виміри:

- а) соціально-психолого-індивідуальний (вертикальний);
- б) діяльнісний (горизонтальний);
- в) генетичний (віковий);
- г) три вищеназваних виміри.

24. За дослідженнями Л. В. Романюк, ядром структури соціально зрілої особистості є:

- а) нужда;
- б) діяльність;
- в) цінності;
- г) потяги.

25. У контексті генетичного підходу (С. Д. Максименко) структура особистості може уявлятися такою, що складається зі змістовних одиниць (граней):

- а) восьми;
- б) шести;
- в) чотирьох;
- г) двох.

Дайте відповідь на запитання

1. Що означає поняття “концепція”?
2. Яке визначення особистості запропонував В. Джеймс?
3. Як визначали особистість зарубіжні психологи Е. Фромм, Г. Оллпорт, С. Мадді?
4. Які визначення особистості представлені в працях О. М. Леонтьєва, Б. С. Братуся, А. Г. Асмолова?

5. Які аспекти розуміння особистості знайшли відображення в її наукових визначеннях за Л. Хьсллом і Д. Зіглером?
6. Як оцінює існуючі визначення особистості А. Ребер?
7. Яка особливість змісту визначення особистості С.Д. Максименком?
8. Чому неможливо виробити єдине і загальноприйняте наукове визначення особистості?
9. Які (і чому) робочі визначення особистості можна визнати задовільними?
10. Як визначено поняття “структура” і “структура особистості” в довідковій і науковій літературі?
11. Чому необхідно звертатися до філософського вчення при визначенні структури особистості?
12. Чому вчення Демокріта про душу стало першим систематизованим психологічним вченням про її структуру?
13. На основі чого висловлюється думка, що погляди Демокріта й Епікура стали філософською основою для психоаналізу і біхевіоризму.
14. Хто з античних філософів запропонував трикомпонентний склад душі?
15. Які ідеї щодо складу душі висловили Сократ і Платон ?
16. Як пояснював структуру душі Аристотель?
17. Що об’єднує і що специфічного в поясненні будови душі філософів Середньовіччя і епохи Відродження?
18. Які психологічні погляди щодо будови душі характерні для філософів Нового часу?
19. Хто з філософів і коли ввів поняття несвідомого?
20. Коли в науковий обіг поряд з поняттям “наука про душу” входить назва “психологія” і хто з філософів ввів у науковий обіг слово “психологія”?
21. Які проблеми виникають перед вченими при спробах побудови науково обґрунтованої концепції структури особистості, яким чином ці проблеми можна вирішити?
22. Яка структура особистості в теоріях рис (Г. Оллпорт, Р. Кеттел, Г. Айзенк)?

23. Як виглядає будова (структура) особистості в психоаналітичних теоріях З. Фрейда, К. Юнга, А. Адлера, К. Хорні, Е. Фромма, Г. Саллівана?

24. Що являє собою структура особистості в класичному психоаналізі З. Фрейда?

25. Чим у загальному плані відрізняється уявлення про структуру особистості в гуманістичних теоріях?

26. Яку структуру особистості запропонував А. Маслоу?

27. Як відображена структура особистості в гуманістичних і екзистенціальних теоріях (К. Роджерс, В. Франкл, Р. Мей)?

28. Як представляють будову особистості вчені, які дотримуються когнітивних традицій (Д. Келлі, Дж. Роттер)?

29. Як розуміють структуру особистості біхевіористи (Б. Скіннер, А. Бандура)?

30. Хто перший із психологів визначив і розкрив структуру “Я”?

31. Що являє собою зміст я-концепції за Р. Бернсом?

32. Як розкривали я-концепцію К. Роджерс і Е. Еріксон?

33. Який загальний стан справ щодо визначення структури особистості у вітчизняній психології радянської доби?

34. Яким чином розкривав і описував структуру особистості С. Л. Рубінштейн?

35. Як представляв структуру особистості А. Н. Леонтьєв?

36. Які підструктури особистості визначив К. К. Платонов?

37. Чим особлива психологічна структура особистості за В. В. Рибалко?

38. Що включає психологічна структура особистості за Л. В. Романюк?

39. Які підструктури в структурі особистості виокремлює С. Д. Максименко?

40. Які функції цінностей, ціннісних та особистісних орієнтацій?

41. Які варіанти вирішення проблем психологічної структури особистості пропонуються сучасною психологічною наукою?

Підготуйте доповідь на одну з тем

1. Порівняльний аналіз різних визначень особистості.
2. Підстави для диференціального використання понять “особистість” і “суб’єкт” у наукових працях з психології особистості.
3. Будова особистості в класичному психоаналізі Фрейда.
4. Структура особистості в аналітичній теорії Юнга.
5. Структура особистості в сучасних психоаналітичних теоріях особистості.
6. Структура особистості за Асаджолі.
7. Структура особистості в персонології Мюрея.
8. Структура особистості в гуманістичних теоріях.
9. Структура особистості в когнітивних теоріях.
10. Особистість і її будова в теоріях біхевіористів.
11. Поняття “Я” в ученні В. Джеймса.
12. Співвідношення я-концепції, самооцінки і образу я.
13. Я-концепція в інтерпретації різних авторів.
14. Самооцінка та її дослідження в психології.
15. Шляхи побудови сучасної концепції структури особистості.
16. Порівняльний аналіз уявлень про структуру особистості в працях психоаналітиків і представників інших психологічних концепцій.
17. Сучасні теорії особистості і проблема її структури. Концепція метарис.
18. Уявлення про структуру особистості в працях вітчизняних психологів.
19. Генетико-психологічні проблеми структури особистості.
20. Цінності і ціннісні орієнтації в структурі особистості.
21. Структура особистості: переосмислення традиційних підходів у контексті викликів сучасності.

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Варій М. Й. Психологія особистості: навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2008. 592, [29–114] с.
2. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. К.: Видавництво ТОВ “КММ”, 2006. 240, [40–50, 137–166] с.
3. Немов Р. С. Общая психология: в 3 т. Т. III. Психология личности: учебник. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2015. 739, [38–353] с.
4. Психологія особистості: хрестоматія: навч. посіб. / О. Б. Мельничук, Р.Ф. Пасічняк, Л.М. Вольнова та ін. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. 532, [13–174] с.
5. Романюк Л.В. Психологія цінностей: навчальний посібник. Кам’янець-Подільський: Друкарня “Рута”, 2017. 368, [37–53] с.
6. Холл К, Линдсей Г. Теории личности: учеб. пособие для факультетов психологии по дисциплине “Общ. психология” : пер. с англ. М.: КСП+, 1997; К.: PSYLIB, 2005. 719 с.
7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). СПб.: Питер Ком, 1999. 608, [105–605] с.

Додаткові джерела

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. 299 с.
2. Адлер А. Наука жить. Психология личности в трудах зарубежных психологов. хрестоматія. СПб: Питер, 2000. С. 52–64.
3. Асаджолі Р. Психосинтез: теория и практика; пер. з англ. М.: REFL-book, 1994. 314 с.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. СПб, 2002. С. 254–273.
5. Асмолов А.Г. Психология личности: принципы психологического анализа. М.: Смысл, 2001. 416 с.
6. Бернс, Р. Что такое Я-концепция // Общая психология. Тексты: в 3 т. Том 2. Субъект деятельности. Книга 3. М., 2004. С. 130–144.

7. Лазурский А. Ф. Классификация личностей. // Психология индивидуальных различий. М., 2002. С. 472–492.
8. Леонтьев А. Н. Индивид и личность. // Психология индивидуальных различий. М., 2002. С. 92–98.
9. Ліфарева Н.В. Психологія особистості: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.
10. Мадди Сальваторе. Теории личности. Сравнительный анализ. СПб: Речь, 2002, 486 с.
11. Марцинковская Т. Д. История психологии. М., 2001. С. 24–163.
12. Мерлин В. С. Структура личности: характер, способности, самосознание. Пермь, 1990. С. 58–81.
13. Москалец В. П. Психологія особистості. К.: Ліра-К , 2020. 364, [18–25] с.
14. Оллпорт Г. Становление личности. М.: Смысл, 2002. 462, [217–461] с.
15. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. К.: Либідь, 2004. 247 с.
16. Платонов К. К. Структура и развитие личности. М.: Наука, 1986. 254 с.
17. Психология личности. Пребывание в изменении: монография / М. О. Аванесян, А. А. Баканова, Н. В. Гришина [и др.]; под ред. Н. В. Гришиной; Санкт-Петербургский государственный университет. СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2019. 571с.
18. Психология с человеческим лицом/ под ред. Д. А. Леонтьева. М.: Смысл, 1997. 336 с.
19. Психологія особистості: Хрестоматія: навч. посіб./ О.Б. Мельничук, Р.Ф. Пасічняк, Л.М. Вольнова та ін. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 532, [137–174] с.
20. Романюк Л. В. Становлення цінностей особистості: монографія. Кам'янець-Подільський, 2013. 388, [34–55] с.
21. Романюк Л. В. Психологія цінностей і ціннісні орієнтації студентів: монографія. Київ, 2020. 202, [16–28] с.

Ключі до тестових завдань з теми

відповідь питання	а	б	в	г	
1		х			
2	х				
3	х				
4			х		
5				х	
6	х				
7	х				
8			х		
9		х			
10				х	
11	х				
12			х		
13				х	
14		х			
15	х				
16				х	
17	х				
18			х		
19				х	
20		х			
21	х				
22		х			
23				х	
24			х		
25	х				

ТЕМА 3

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

3.1. Поняття про особистість. Співвідношення понять “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”.

3.2. Фактори впливу на формування особистості.

3.3. Розвиток особистості: концепції, рушійні сили, специфіка протиріч.

3.1. Поняття про особистість. Співвідношення понять “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”

Особистість перебуває у сфері впливу багатьох відносин, зокрема економічних та трудових, які формуються у процесі вироблення, накопичення та розподілу матеріальних благ.

Водночас особистість перебуває у сфері впливу політичних відносин. Залежно від того, який статус вона набуває у суспільстві, визначається її психологія. Існує психологія раба, господаря, вільної людини та громадянина. До факторів, які впливають на статус, відносять: вільність або пригнічення, наявність або відсутність політичного права.

На особистість також впливає сфера ідеологічних відносин. Психологія особистості формується за допомогою ідеології, що визначає різнобічне ставлення особистості до суспільного життя.

Додатковим фактором формування особистості є прийняття або відторгнення інтересів, цінностей, норм групи, в яку входить людина.

Під час процесу спілкування між людьми виникає взаємовплив, який формує спільні та протилежні уявлення у поглядах, соціальних установках та інших видах відношень до суспільства, людей, праці та до самого себе.

Органічний безпосередній зв'язок між особистістю та суспільством є взаємозумовленим.

Особистість не виступає у ролі пасивного об'єкта суспільних взаємодій, а активно взаємодіє з системою суспільних відносин.

Процес становлення особистості має такі ознаки: історичний характер, складність, довготривалість.

Отже, особистість є продуктом суспільного розвитку, який досліджують різні науки [3].

Історичний матеріалізм – наука, яка вивчає особистість у складі різних за розміром формувань – мас, класів, суспільства в цілому.

Політекономія – наука, яка вивчає особистість у комплексній системі виробничих відносин.

Соціологія – наука, яка вивчає особистість як члена демографічних і соціальних груп населення.

Етика – наука, яка вивчає особистість людини, як носія моральних переконань.

Педагогіка – наука, яка вивчає особистість як об'єкт навчання та виховання.

Психологія – наука, яка вивчає формування особистості та закономірності розвитку.

За А. Г. Ковальовим, “особистість – суб'єкт і об'єкт суспільних відносин” [5].

О. М. Леонтьєв визначає особистість як “суб'єкт діяльності” [8].

“Особистість – дієздатний член суспільства, який усвідомлює свою роль у ньому” – К. К. Платонов [11].

С. Л. Рубінштейн: “Особистість – сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи” [12].

Поняття “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”, які широко використовуються у психології, є близькими за сутністю, але не тотожними поняттями.

Для поняття “людина”, біологічної істоти, що входить до класу ссавців виду *Homo sapiens*, характерні такі ознаки: прямоходіння, пристосованість для трудової діяльності рук, високорозвинений мозок. Як “соціальна істота”, людина наділена свідомістю. Свідомість надає можливість людині об'єктивно сприймати реальність та перетворювати її залежно від потреб та інтересів.

Піком розвитку свідомості людини є самосвідомість.

Поняття “індивід” характеризується зв’язком людини з природою. Індивід – це окремий представник біологічного роду, який здатний жити.

Поняття “особистість” значно вужче, ніж поняття “людина”. Особистість визначає людину, яка завдяки праці змогла відійти від тваринного світу та почати розвиватися у суспільстві, використовуючи мову для спілкування з іншими людьми. Основою положенням елементом характеристики особистості є суспільна сутність. Особистість – свідомий індивід, діяч суспільного розвитку, який виконує певну суспільну роль та займає певне становище в суспільстві.

Умови формування особистості у людини:

- психічно-здоровий стан при народженні (народжена людина ще не є особистістю);
- формування у суспільстві (серед людей).

Поняття “індивідуальність” визначається тим, що кожна людина має певний набір специфічних особливостей. Особистість у її своєрідності і є індивідуальність. Проявлення індивідуальності може виникати в емоційній, інтелектуальній та вольовій сферах.

Розвиток людини – це тривалий процес формування та становлення особистості, на який впливають внутрішні і зовнішні фактори, керовані і некеровані чинники, провідну роль серед яких займає цілеспрямоване навчання та виховання.

Розвиток людини – це складний процес, який складається не лише з засвоєння та накопичення знань, умінь та навичок з різних галузей науки і практичного досвіду. Розвиток розглядається у якісних змінах психічної діяльності, виникненні нових рис пам’яті, уявлення, сприймання, мислення, характеру, волі, формуванні нових якостей особистості та психічним зростанням, яке характеризується переходом від нижчих шаблів до вищих. Розвиток людини не може бути вирахований лише з кількісного боку.

Графічне представлення співвідношення понять “людина”, “особистість”, “індивід”, “індивідуальність” відображено на рисунку 3.1:

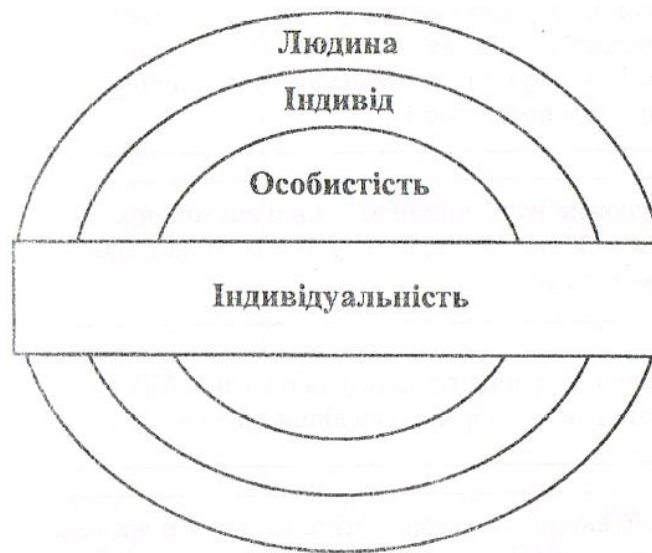

Рис. 3.1

Основні властивості особистості [3]:

- ідейність – визначальна (основна) властивість спрямованості, через яку переломлюються потреби й інтереси особистості. Ідейна людина характеризується принциповістю, послідовністю, відповідністю слова зі справою;

- цілеспрямованість – конкретний прояв цілісної орієнтації особистості, який оснований на потребах та інтересах, соціальних установках та переконаннях індивідуума, вимогах колективу та суспільства;

- моральна вихованість – властивість, яка здебільшого характеризує людину у ставленні до інших людей (практична турбота про людей, увага до їх потреб), до справи та суспільних обов'язків;

- духовне багатство – це властивість, яка включає в себе великий обсяг знань, вмінь і навичок; розвинені здібності, які забезпечують творчість у діяльності та різносторонність розвитку духовних потреб і інтересів;

- цілісність особистості – властивість, яка визначається єдністю суспільних та особистих інтересів, високою моральною і ідейною вихованістю. Характерною ознакою є відсутність роздвоєння у почуттях і думках;

– активність особистості – властивість, яка створює внутрішні передумови для подальшого розумового, морального, фізичного, політичного та естетичного розвитку особистості;

– оригінальність особистості – властивість, яка помітно виділяє особистість із оточення і разом з тим являє соціальну цінність. Найбільш цінна та оригінальність, яка втілюється в творчій праці. Оригінальність особистості – це результат своєрідності її життєвого шляху і виховання.

3.2. Фактори впливу на формування особистості

Людська особистість одночасно розвивається в анатомо-фізіологічному, психічному та соціальному напрямках. Серед змін, які виникають під час анатомо-фізіологічного напрямку виділяється розвиток і збільшення м'язової та кісткової систем, нервової системи та внутрішніх органів. До психічних змін відносять розумовий розвиток та формування психічних рис особистості. Соціальний напрям розвитку характеризується набуттям соціальних якостей, які необхідні людині для життя в суспільстві. Процес формування особистості є близьким до розвитку людини, проте відрізняється тим, що в основі покладений соціальний чинник.

Формування особистості – це становлення людини як соціальної істоти, яке відбувається під впливом середовища і виховання на внутрішні сили розвитку [9].

Формування особистості – процес соціального розвитку людини, становлення її як члена суспільства, громадянина та суб'єкта діяльності [7].

Близькі поняття “розвиток особистості” та “формування особистості” нерідко вживають як синоніми.

На формування особистості впливають такі фактори [3]:

- спадкові дані;
- особливості функціонування нервової системи;
- програма фізичного розвитку;
- особливості розвитку органів чуття;

- виховання;
- самовиховання;
- соціальне середовище;
- суспільний лад певного суспільства;
- дитячий садок, школа, технікум, інститут, університет;
- сім'я.

Виховання спрямовує і організовує розвиток особистості відповідно до цілей.

Самовиховання – це свідомо діяльність людини, яка спрямована на реалізацію себе як особистості. Самовиховання базується на активізації механізмів саморегуляції, що припускає наявність яскраво усвідомлених ідеалів та цілей.

Одним із центральних завдань формування особистості для суспільства є розвиток, відбір та виховання потреб, приведення їх до такої моральної висоти, яка повинна бути властива громадянину країни.

Формування особистості на усіх етапах супроводжується кількісними та якісними змінами людини, які пов'язані з фізіологічним розвитком, проте визначаються наслідками взаємодії з зовнішнім світом, яка регулюється нервовою системою та її психічними функціями. У дитинстві формування особистості здійснюється за допомогою дорослих у спільній діяльності, з регуляцією словом. Подібний механізм забезпечує якісні зміни як окремих психічних процесів, так і психіки в цілому.

Одним із факторів формування та розвитку особистості є біологічна спадковість. Спадковість визначається передачею відповідних якостей і психічних особливостей від батьків до дітей. Реалізація спадковості виконується за допомогою генів – носіїв спадковості, які здатні зберігати та передавати генетичну інформацію про організм із покоління в покоління. Від батьків до дітей передаються зовнішні ознаки (колір волосся, шкіри, очей та особливості складу тіла); особливості нервової системи; хвороби (цукровий діабет, гіпертонія, гемофілія тощо).

Педагогічний аспект досліджень закономірностей людського розвитку включає вивчення трьох основних проблем – успадкування інтелектуальних, моральних і спеціальних якостей [4].

Відповідно до досліджень психологів людина народжується з вродженими задатками (потенційними можливостями для розвитку здібностей). Задатки впливають на швидкість виникнення умовних рефлексів, вироблення навичок, форм поведінки, але самі по собі не зумовлюють особливостей особистості. Задатки можуть взагалі не виявитися, якщо немає сприятливих суспільних умов, або людина не займається відповідною діяльністю. Народження дитини з багатими специфічними або інтелектуальними (художніми, музичними) задатками може відбутися в будь-якій сім'ї. Міра реалізації задатків та рівень здібностей, які буде сформовано на їх основі, значною мірою залежить від культурно-педагогічних факторів [2]. Отже, щоб стати талановитим, необхідні не тільки спадкові задатки, але й певні умови суспільного життя.

До спадковості відносять і інтелектуальні задатки, однак задля реалізації інтелектуального розвитку необхідний спеціальний підхід, що включає в себе активну розумову діяльність. Спадковість може бути причиною як ранньої обдарованості, так і розумового відставання.

Фактори середовища відіграють схожу роль із генами, а саме: визначають варіативність людських якостей і здібностей.

Засвоєння соціальних цінностей, норм поведінки, розвиток моральності, працьовитості, дисциплінованості практично не залежить від спадковості, а формуються в сім'ях, школі, трудовому колективі або іншій соціальній групі в процесі соціалізації індивіда.

Крім спадковості, на формування особистості також впливає і середовище – реальна дійсність, під впливом якої людина соціалізується.

Соціалізація – процес засвоєння індивідом системи соціальних зав'язків і відносин, соціального досвіду. Метою соціалізації є допомога вихованцю адаптуватися в суспільстві,

зрозуміти своє покликання, засвоїти досвід старших поколінь, знайти шляхи найефективнішого самовизначення.

Групи впливу на соціалізацію: макрочинники (космос, суспільство, держава); мезочинники (місто, село етнос); мікрочинники (сім'я, школа, друзі).

На відміну від стихійних соціальних впливів на особистість виховання – це спеціально організований суспільний процес, який спрямований на гармонійний розвиток особистості. Виховання враховує впливи спадковості та середовища.

Одним із найважливіших завдань виховання є виявлення і розвиток індивідуальних особливостей людини, її обдарувань, нахилів та здібностей.

Ефективність виховного впливу визначається його цілеспрямованістю, кваліфікованістю керівництва та систематичністю. Усі люди по-різному піддаються виховному впливу, тому діапазон сприйняття може варіюватися від повного неприйняття виховних вимог до абсолютного підкорення волі вихователів.

Ефективність виховного впливу залежить від ряду умов і обставин. Л. Виготський обґрунтував закономірність, згідно з якою мета і методи виховання мають відповідати не тільки досягнутому дитиною рівню розвитку, а “зоні її найближчого розвитку” [1].

Вчений виділив два рівні розумового розвитку:

1) актуальність розвитку – дитина виконує завдання самостійно;

2) зона найближчого розвитку – дитина не здатна впоратись із завданням самостійно і тому вирішує проблеми за допомогою дорослих.

Отже, те, що дитина сьогодні робила за допомогою дорослих, завтра вона робитиме самостійно, а зона найближчого розвитку зміститься на новий (актуальний) рівень розвитку. Тобто виховання вважається продуктивним тільки тоді, коли воно випереджає розвиток. Завдання виховання полягає у динамічному створенні “зони найближчого розвитку”, яка в подальшому перейшла б у зону актуального розвитку.

Отже, виховання формує особистість, сприяє її розвитку, орієнтує на процеси, які ще не визріли, але перебувають у стадії становлення.

Іншим, не менш важливим фактором є діяльність особистості. У процесі діяльності відбувається всебічний і цілісний розвиток особистості людини, формується її ставлення до оточуючого світу. Визначальною умовою ефективного розвитку особистості у діяльності є її активність, яка забезпечує швидке і успішне оволодіння соціальним досвідом, формує відношення до оточуючої дійсності, розвиває комунікативні здібності. Активність людини – обов'язкова умова розвитку її обдарувань і можливостей, досягнення успіху. Вплив вихователів не може бути ефективним, якщо дитина не захоче самотійно брати участь у виховному процесі. Результатом продуктивного виховання є сформування суспільно активної та творчої особистості.

На кожному виховному етапі розвитку переважає певний вид діяльності: ігрова (у дошкільному віці), навчальна (у шкільному), трудова (у дорослих).

Сучасними дослідженнями доведено, що під впливом умов життя, середовища, завдяки вихованню з порівняно однакових типів нервової системи можна сформувати різні, навіть протилежні характери. І, навпаки, під впливом умов життя, середовища, завдяки вихованню з різних типів нервової системи можна сформувати порівняно однакові характери.

Людина, як природна істота, має природні задатки, які в процесі свого розвитку, в належних соціальних умовах, під впливом виховання, у процесі трудової діяльності та спілкування всебічно вдосконалюються, стають конкретними якостями, становлять фізичну і духовну сутність людини.

Жоден з цих факторів не діє самотійно. Результат залежить від їх узгодженості.

3.3. Розвиток особистості: концепції, рушійні сили, специфіка протиріч

Виділяють біогенетичну, соціогенетичну, двофакторну концепцію розвитку особистості, теорію ролей.

Біогенетична концепція розвитку особистості виходить з того, що розвиток особистості людини визначається біологічним, переважно спадковим фактором. Тому розвиток особистості має спонтанний (самодовільний) характер. Згідно з цією думкою у людини наче від природи запрограмовані не лише форми її психічної діяльності, а й їх зміст. Особистість позбавлена особистої активності й ставала продуктом фатальних біологічних факторів.

Соціогенетична концепція розглядає розвиток особистості як результат впливів оточуючого соціального середовища. Соціогенетики ігнорують особисту активність людини і відводять їй пасивну роль істоти, яка лише здатна пристосовуватися до оточуючих обставин.

Двофакторна концепція виходить з того, що людина розвивається в результаті механічної взаємодії середовища і спадковості.

Теорія ролей полягає у такому: чим більше ролей виконує людина впродовж життя, тим більш високого рівня розвитку досягає особистість.

Передова наукова думка вважає, що на формування особистості впливають спадкові дані, соціальне середовище виховання й самовиховання.

Рушійною силою розвитку особистості є протиріччя, вирішення яких забезпечує перехід від низького до високого рівня розвитку людини.

Подолання внутрішніх і зовнішніх протиріч – рушійна сила розвитку особистості.

Розбіжності між особистістю і середовищем. Так людина потрапляє у новий колектив і зустрічається з більш високими вимогами, які вона ще суб'єктивно не готова прийняти.

Можуть виникати інші протиріччя, коли особистість у своєму розвитку стоїть вище вимог колективу або окремих людей. Протиріччя, що виникло, розв'язується у боротьбі за підняття діяльності колективу до найбільш високого рівня, або, що зустрічається рідше, регресом особистості внаслідок зниження її вимогливості до себе.

Внутрішні протиріччя. Протиріччя між новими знаннями і переконаннями, які вже склалися, усвідомлення обов'язку і поведінки. Ці протиріччя переборюються у процесі роботи над собою при сприятливих умовах життя і виховання. Але буває й так, що протиріччя зберігаються довго, і особистість стає непослідовною у своїй поведінці – у неї слово не відповідає справі.

Протиріччя між рівнем домагань людини і її можливостями. До цього ж виду відносять і протиріччя між здібностями та характером особистості, між особистими потребами і моральними обов'язками. Коли в певних умовах утворилась невідповідність між високою думкою про себе і своїми можливостями, низьким рівнем розвитку здібностей, вмінь і навичок. Людина починає регулювати це протиріччя, яке можна перебороти шляхом підтягування не розвинених сторін до рівня своїх домагань.

Третій вид протиріччя пов'язаний з особливостями різних форм відображення: чуттєвим і логічним, емоційним і раціональним. Мають місце випадки, коли порушується єдність чуттєвого і логічного пізнання, у результаті чого особистий досвід протиставляється закономірному ходу подій і все оцінюється з точки зору конкретного факту. Протиріччя між знаннями особистого досвіду і науковими, сприйнятими із книг. Багато пишеться про конфліктні відносини між розумом і почуттям.

Четвертий вид внутрішніх протиріччя – невідповідність між природними даними і набутими особливостями особистості. Найбільш типовими із них є протиріччя між типологічними особливостями особистості і властивостями характеру, який формується. Наприклад, холерик прагне до стриманості у прояві почуттів, але нерідко зривається, за що він потім часто шкодує.

Існують специфічні протиріччя протягом вікового розвитку особистості.

Основне протиріччя дитини у віці біля десяти років – протиріччя між готовністю до самостійної діяльності і ще існуючої залежності поведінки від наявної ситуації або безпосередніх переживань.

Протиріччя у підлітковому віці – для підлітка найбільш гострим протиріччям є протиріччя між ставленням його до самого себе, до якостей своєї особистості і ставлення до нього зі сторони оточуючих людей.

Для подолання зовнішніх і внутрішніх протиріч необхідні: усвідомлення особистістю протиріч. Усвідомлення протиріч тоді зумовлює позитивні зміни щодо їх подолання, коли особистість має сформований ідеал, відповідно до якого визначається план розвитку. У протилежному випадку протиріччя зберігається або вирішується негативно.

Наявність достатнього рівня розвитку волі, завдяки якій людина може ефективно регулювати свої відносини з середовищем, свою поведінку, проявити твердість, наполегливість і систематичність у роботі над собою.

Подолання зовнішніх і внутрішніх протиріч здійснюється у діяльності, у процесі реальних взаємовідносин з людьми в колективі. Цьому сприяють:

- оцінка окремими людьми і колективом різних сторін діяльності і поведінки особистості, що сприяє більш глибокому усвідомленню протиріч;
- люди, створюючи необхідні умови для життя і діяльності, своїми вимогами сприяють позитивному вирішенню протиріч.

Відповідно, самовиховання, робота над собою, яка здійснюється разом і в єдності з вихованням, забезпечує прогресивний розвиток особистості. Там, де ці умови не дотримуються, протиріччя приводять до конфліктів, що може призвести, врешті-решт, до регресу самої особистості.

Г. С. Костюк у своїх роботах розкрив складний характер “саморуку” розвитку особистості [6]. Розходження між новими цілями, потребами, прагненнями особистості, яка розвивається, та досягнутим нею рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх

задоволення, виявляються на всіх вікових етапах та становлять одну з основних суперечностей. Виникнення цих суперечностей пояснюється тим, що мотиваційна сторона розвитку особистості випереджає його операційну й змістову сторони. Одним із шляхів вирішення подібних внутрішніх суперечностей є сюжетні ігри, за допомогою яких діти дошкільного віку можуть активно включатися у життя дорослих, завдяки чому переймати їх досвід. Суперечності також можуть виникнути і в процесі появи нових мотивів і потреб, під час боротьби зі старими, або ж коли виникає потреба в підпорядкуванні ближчих, безпосередніх, індивідуальних мотивів віддаленішим, опосередкованим, суспільним мотивам діяльності.

Виникнення значних суперечностей може відбутися у діалектичному процесі становлення пізнавальної сфери особистості. Суперечності детермінують перехід від безпосереднього перцептивного (пов'язаного зі сприйняттям) до опосередкованого мисленнєвого пізнання дитиною об'єктивної дійсності, від нижчих до вищих ступенів розвитку мислення, від аналітичного виділення різних ознак об'єктів до синтетичного їх відображення, об'єднання у групи, що позначаються поняттями, словами [10].

Виникнення суперечностей у навчальній діяльності школярів пов'язане з розходженням між новими пізнавальними завданнями, цілями та наявними способами дій, між узагальненнями, які вже склалися, і новими фактами, між новими ситуаціями і попереднім досвідом учнів. Систематичне виникнення внутрішніх суперечностей під час навчання вимагає від учнів усвідомлення, розгортання активної діяльності, спрямованої на усунення цих суперечностей. Для подолання суперечностей, учні повинні розв'язувати нові завдання, шукати нові способи дій, формувати досконаліші операції, тобто здійснювати такий крок вперед у розвитку пізнавальної діяльності особистості. Подібні суперечності притаманні і трудовій діяльності школярів, у якій поєднуються праця і пізнання, проєктується майбутній продукт, виконуються дії, спрямовані на його виготовлення.

Виникнення суперечностей, розходжень між бажаним майбутнім і теперішнім, між тим, чого прагне особистість, і тим, що

в неї є можливе у житті підростаючої особистості, яка розробляє перспективні плани, проєкти та цілі. Завдяки цим розходженням ще не сформована остаточно особистість тривалий час спонукається до дій, які поєднують її минуле, теперішнє і майбутнє.

Виникнення діалектичних суперечностей можливе між досягнутим рівнем розвитку індивіда та способом його життя, місцем, яке він посідає у системі суспільних відносин. У результаті підростаюча особистість прагне розширити свої взаємини з навколишнім суспільним середовищем, включитися у нові види суспільно й особистісно значущої діяльності. Під час реалізації цього прагнення виникають нові стимули до подальшого розвитку.

Виникнення специфічних суперечностей пояснює розвиток емоційної сфери особистості. Ці суперечності пов'язані з полярністю, амбівалентністю більшості емоцій, які переживаються як протилежні (задоволення – незадоволення, радість – сум тощо). Розвиток емоційної сфери, перехід від ситуаційних емоційних станів до стійких почуттів, які властиві особистості визначається єдністю і боротьбою протилежних емоцій. Формування стійких почуттів особистості відбувається через усвідомлення перетворення та подолання протилежних переживань (наприклад, почуття сміливості формується через усвідомлення і подолання страху).

Розбіжності між свідомими і несвідомими тенденціями у поведінці та діяльності індивіда виникають з розвитком. Несвідомі тенденції часто є результатом попередньої свідомої діяльності людини, її установок. Установки складаються у разі свідомої діяльності людини, після чого спрацьовують без усвідомлення особистістю. Під час переходу до іншого за змістом виду діяльності, установки можуть гальмувати саму діяльність, викликаючи суперечності, які необхідно переборювати. Наслідком цього є розвиток адекватніших взаємозв'язків між свідомим і несвідомим [7].

Відповідно до формули детермінації, яку запропонував С. Л. Рубінштейн [12], зовнішні умови впливають на процес розвитку через внутрішні умови, що містяться в самому індивіді.

Згідно з поглядами Ж. Ж. Піаже, Л. С. Виготського, П. Я. Гальперіна, механізмом засвоєння зовнішнього, соціального як внутрішнього, об'єктивного, суб'єктивного, психічного визначається інтеріоризація, тобто перетворення, вrostання зовнішніх практичних дій у внутрішні розумові дії. Завдяки інтеріоризації формується можливість до оперування об'єктами в думках, образах, їх перетворення, продукування нових об'єктів. Отже, зовнішнє може стати внутрішнім, психічним, зазнаючи певних змін, перетворень. Можливий також і протилежний процес – екстеріоризація, за допомогою якого здійснюється об'єктивація внутрішнього, його перехід у зовнішній план діяльності.

Отже, розвиток людини – це складний, суперечливий і довготривалий процес. Зміни у людському організмі відбуваються впродовж усього життя, проте особливо інтенсивно змінюються фізичні дані й духовний світ людини в дитячому та юнацькому віці. Розвиток – це більше, ніж просто накопичення кількісних змін і прямолінійний рух від нижчого до вищого. Характерною особливістю процесу розвитку є діалектичний перехід кількісних змін у якісні, перетворення фізичних, психічних, духовних характеристик особистості.

Першим етапом становлення особистісних властивостей людини є формування особистості. Особистісний ріст обумовлений безліччю внутрішніх (генетичні, біологічні та фізичні фактори) і зовнішніх факторів (приналежність індивідуума до визначеної культури, соціально-економічного класу й, унікального для кожного, сімейного середовища).

Розвиток особистості – це складний динамічний процес зміни рівнів. Розвиток пізнавальних психічних процесів, волі, емоцій і почуттів, потреб, ідеалів і переконань, інтересів, свідомості та самосвідомості, здібностей, вмінь, навичок і звичок, темпераменту та характеру перебуває у складній міжетапній взаємодії. Зародження вищих рівнів відбувається на попередніх етапах, а особливості попередніх вікових етапів виявляються на наступних етапах. Для сприяння своєчасному зародженню та успішному розвитку прогресивного, нового у людини на всіх етапах формування її як особистості необхідно розуміти вікові особливості фізичного та духовного розвитку.

Отже, результатом розвитку є становлення людини як біологічного виду і соціальної істоти. Біологічний розвиток та розвиток у цілому обумовлений фактором спадковості, яка виявляється у передачі дитині основних біологічних ознак людини. Серед ознак, які передаються від батьків до дітей за допомогою спадковості, визначаються анатомо-фізіологічна будова, характер обміну речовин, тип нервової діяльності, ряд рефлексів. Навички і властивості, які набуваються упродовж усього життя, не передаються в спадок, проте формують вроджені задатки, ранній розвиток і формування яких залежить від соціальної структури суспільства, від умов виховання і навчання, турбот і зусиль батьків і бажання самої маленької людини.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. *Психологія вивчає такі ключові аспекти особистості, як:*
 - а) особистість як об'єкт виховання та навчання;
 - б) особистість як член соціальних і демографічних груп населення, мас, класів усього суспільства;
 - в) закономірності розвитку й формування особистості.

2. *Серед перелічених груп факторів на формування особистості впливають:*
 - а) соціальне середовище, виховання, самовиховання, спадкові дані;
 - б) соціальне середовище, виховання, характер, особливості функціонування нервової системи;
 - в) сім'я, виховання, самовиховання, особливості розвитку органів чуття.

3. *Рушійними силами розвитку особистості є:*
 - а) вирішення протиріч;
 - б) внутрішні протиріччя;
 - в) виникнення протиріч.

Дайте відповідь на запитання

1. Дайте визначення поняттям “особистість”, “формування особистості”, “розвиток особистості”. Чи є поняття “формування особистості” та “розвиток особистості” тотожними? Відповідь обґрунтуйте.
2. Поясніть різницю між поняттями “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”.
3. Перелічіть чинники та групи чинників, від яких залежить соціалізація.
4. Охарактеризуйте специфіку протиріч протягом вікового розвитку особистості.
5. Опишіть формулу детермінації С. Л. Рубінштейна.

Підготуйте доповідь на одну з тем

1. Формування та вирішення протиріч на різних періодах вікової психології.
2. Історичні приклади впливу середовища, сім'ї та інших факторів на формування особистості.
3. Середовище, у якому зростає теперішнє молоде покоління.
4. Зневага до виховання є загибеллю людей, родин, держав і всього світу (Ян Коменський).
5. Чим досконаліше виховання, тим щасливіші народи (Клод Гельвецій).

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Выготский Л. Проблема возраста. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/vygotsky_ss-v-6tt_t4_1984/go,0;fs,1/
2. Гальтон Ф. Психология URL: http://www.hrono.info/biograf/-bio_g/galtonf.php
3. Дрозденко К. С. Загальна психологія в таблицях і схемах: навч. посібник. URL: <https://www.naiau.kiev.ua/files/kafedru/up/lectures/lekc-psixol.doc>
4. Педагогічна психологія: підручник / М. Б. Євтух, Е. В. Лузік, Н. В. Ладогубець, Т. В. Ільїна. К.: Кондор-Видавництво,

2015. 420 с.

5. Ковалев А. Психология личности: уч. пособие URL: https://www.studmed.ru/kovalev-ag-psihologiya-lichnosti_-f216df19e3f.html

6. Костюк Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. URL: <http://ppko-koippo.edukit.kr.ua/Files/downloads/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8E%D0%BA%20%D0%93.%D0%A1.%20%D0%921%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB..doc>

7. Лакосина Н. Учебное пособие по медицинской психологии. URL: <https://studfile.net/preview/398815/>

8. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность. URL: <http://yanko.lib.ru/books/psycho/leontyev-psychology.htm>

9. Москальова А. С., Брюховецька О. В. Психологія: вступ до спеціальності: навч.-метод. посіб. К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2017. 216 с.

10. Немов Р. Психология: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн. 4-е изд. М.: ВЛАДОС, 2018. 688 с.

11. Платонов К. К., Голубев Г. Г. Занимательная психология. М.: Высшая школа, 1973. 256 с. URL: https://bookap.info/book/platonov_zanimatelnaya_psihologiya/

12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т. М.: Педагогика, 1989. Т. 1. 320 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/psycho/rubinshteyn=osnovu_obzhey_psc.pdf

Додаткові джерела

1. Вікова психологія: хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. В. Долинська, Т. М. Лисянська, Л. М. Ширяєва та ін. ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К.: Каравела, 2014. 487 с.

2. Загальна психологія: навчальний посібник / авторський колектив; за заг. ред. Р. А. Калениченка, О. Г. Льовкіної, І. О. Петухової. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2020. 554 с.

3. Кучерявий О. Педагогіка: особистісно-розвивальні аспекти: навчальний посібник. К. : Видавничий Дім “Слово”, 2014. 440 с.

Ключі до тестових завдань з теми

питання тема	а	б	в
1			х
2	х		
3	х		

ТЕМА 4

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Розвиток поглядів на структуру особистості у вітчизняній психології.

4.2. Основні компоненти структури особистості З. Фрейда.

4.3. Основні компоненти структури особистості К. Юнга.

4.4. Теорія особистості Е. Фромма.

У психології існує ряд моделей структур особистості, що розробляються в різних психологічних теоріях особистості. Нині існує велика кількість теорій, які намагаються максимально охопити структуру особистості, і постійно утворюються нові.

4.1. Розвиток поглядів на структуру особистості у вітчизняній психології

Структура особистості – це цілісна система якостей і властивостей, що характеризують людину як особистість. “Структура особистості є цілісним утворенням, системою соціально-значущих психічних властивостей, настанов та дій індивіда, яких набуто ним у процесі онтогенезу і які визначають його поведінку як соціального суб’єкта. Під час визначення психологічної структури особистості потрібно постійно мати на увазі, що ця структура є динамічною, здатною до змін і саморегуляції” [6, с. 246]. Описуючи структуру особистості, необхідно виділити чотири відносно незалежні її вимірювання:

- мінливість – стабільність властивостей особистості;
- унікальність – загальність якостей;
- усвідомленість – неусвідомленість функціонування властивостей;
- вродженість – набутість якостей.

Виділяють такі компоненти особи, які досліджуються у психології:

- *індивідуально-особові особливості: темперамент, характер, здібності;*

- *процесуальні характеристики особистості: емоції і почуття, мотивація, воля;*

- *ядро особи : Я-концепція і спрямованість особистості.*

Усі ці характеристики особи виявляються і розвиваються у процесі спілкування і діяльності. У психології у структуру особистості входять зазвичай лише психічні властивості. Наведемо один з варіантів структурування особистості:

- здібності (готовність до прояву успіхів у тій чи іншій сфері);

- темперамент (динамічні характеристики поведінки);

- характер (відношення до різних сторін буття, наприклад до дружби або праці);

- вольові якості (зібраність, внутрішня свобода);

- емоційна сфера (схильність до тих чи інших емоцій, загальна емоційність);

- мотивація (переважання тих чи інших потреб, мотивів);

- спрямованість (інтереси і схильності в певних галузях);

- цінності та соціальні установки (деякі базові принципи) та інші.

Майже усі автори зазначають, що особа – це не просто деяка зв'язка з окремих рис, а стійка система, де кожна особливість тісно пов'язана з іншими.

Для вітчизняної психології характерним є розгляд і вивчення особистості та її структури в соціальному, культурному й історичному контекстах.

На думку В. М. Бехтерева, наукове визначення поняття особистості пов'язане із суперечністю, що полягає в існуванні суб'єктивного й об'єктивного компонентів у структурі особистості. Суб'єктивні переживання особистості завжди виявляються через низку об'єктивних явищ. Особистість демонструє активне ставлення до навколишнього світу, що пов'язано з індивідуальним осмисленням зовнішніх впливів. У розумінні вченого особистість

розглядається у поєднанні природніх та набутих виявах психічного. В. М. Бехтерєв вказував на роль особистості в суспільному житті.

В основу розуміння особистості О. Ф. Лазурського покладено принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, у зв'язку з чим розуміння її структури здійснюється вченим в аналізі внутрішніх (ендопсихічних) і зовнішніх (екзопсихічних) груп психологічних елементів.

Розглядаючи проблему особистості в онтогенезі, Л. С. Виготський пов'язує зміни психологічної структури особистості з переходом від елементарних і нижчих процесів до дозрівання вищих психічних функцій. Фактично людина має різні структури особистості на різних вікових етапах життя. “У концепції Л.С. Виготського структура і розвиток свідомості розглядалися у контексті здійснення спільної діяльності, що тлумачилась як універсальний культурно-історичний феномен. У межах цього напряму було введено поняття “зона найближчого розвитку”, розробляючи яке Л. С. Виготський прагнув подолати традиційну настанову, що основою розумового розвитку дітей має бути не наслідування дитиною дорослих, а лише самостійне вирішення нею того або іншого завдання. Згідно з концепцією Л. С. Виготського, тільки таке навчання є ефективним, у процесі якого ті завдання, з якими дитина самостійно справитися не може, вона вирішує з допомогою педагога. У культурно-історичній теорії Л. С. Виготського мислення розглядалося як результат оволодіння практичними діями і властивою їм логікою (це положення поділяли майже всі представники заснованої ним психологічної школи). Згодом на основі діяльнісного підходу виникло декілька педагогічних шкіл (Дж. Дьюї, В. В. Давидова та ін.)” [7, с. 160–161].

Характеризуючи психологічну структуру особистості, Л. С. Виготський вказує на її залежність від історичних умов і ступеня розвитку суспільства, а також від притаманних форм розвитку особистості.

Для К. К. Платонова характерним є розуміння особистості як цілісного структурного психічного утворення, будову якого

подано у формі динамічної функціональної психологічної структури:

- соціально обумовлені особливості (спрямованість, моральні якості);
- особистий досвід (обсяг і якість наявних знань, умінь і навичок, звичок);
- індивідуальні особливості різних психічних процесів (увага, пам'ять);
- біологічно обумовлені особливості (темперамент, задатки, інстинкти тощо).

З огляду на цілісність структури особистості, К. Платонов вважав особистість вищим рівнем розвитку психіки, розрізняв поняття “мінімум особистості” і “мінімум соціальної зрілості особистості”. Мінімум визначається усвідомленням особистістю свого “Я”, що активно протиставляється “не Я”, в іншому – мінімум характеризується усвідомленням особистістю свого місця серед інших людей, прийняттям особистістю певних соціальних норм, що визначають її здатність активно, свідомо брати участь у житті суспільства [12, с. 230–231].

Відповідно до поглядів К. Платонова, до *біологічно обумовленої підструктури* особистості належать вікові, статеві та вроджені властивості нервової системи і темпераменту. Врахування компонентів біологічної підструктури відбувається за допомогою тренування та розвитку компенсаторних механізмів природних властивостей, яких не вистачає (подолання негативного впливу темпераменту засобами розвитку позитивних мотивів і відповідного ставлення до діяльності, відповідним професійним добром, важливою складовою якого є діагностика громадянськості особистості).

Наступна підструктура містить у собі *індивідуальні особливості психічних процесів людини*, тобто індивідуальні прояви пам'яті, сприйняття, відчуття, мислення, здібностей, що залежать як від вроджених факторів, так і від тренування. Ця підструктура може бути врахована під час розвитку когнітивної складової особистості. Знання, уміння, навички та звички розглядаються К. Платоновим як *властивості особистості*.

Підструктура спрямованості є найбільш соціально обумовленою. Спрямованість особистості містить її прагнення, бажання, інтереси, схильності, ідеали, погляди, переконання людини, світогляд, особливості характеру.

Один з більш відомих варіантів структури особистості запропонував Б. Г. Ананьєв. Він вважав, що під час вивчення особистості важливим є виділення основних параметрів. “Структуру особистості автор відносить до суб’єктивних факторів, що впливають на стан особистості, динаміку її поведінки, процеси діяльності й види спілкування. Структура особистості, за Б. Г. Ананьєвим, – продукт індивідуально-психологічного розвитку. Структура особистості будується поступово в процесі соціального розвитку й є продуктом життєвого шляху людини. Б. Г. Ананьєв наголошує, що структура особистості може формуватися за двома принципами одночасно: 1) за субординаційним принципом, тобто, коли більш складні й загальні соціальні властивості особистості підкорюють більш прості та часткові соціальні чи психофізіологічні властивості; 2) за координаційним принципом, коли взаємодія властивостей здійснюється автономно” [9, с. 123]. Структура особистості містить темперамент, задатки, здібності, мотивацію, спрямованість, характер, волю, почуття. Крім того, до структури особистості вчений відносить статус, соціальні функції (ролі), мотивацію поведінки, ціннісні орієнтації, структуру й динаміку відносин. Отже, прагнення, бажання, пріоритети особистості можна пояснити змістом ролей особистості. Статус, ролі й ціннісні орієнтації особистості визначають особливості мотивації поведінки, структуру стосунків з іншими.

С. Л. Рубінштейн розробив цілісну філософсько-психологічну концепцію, в якій особистість розглядається у діяльності упродовж усього життя, у становленні, розвитку, зміні. Автор розкриває систему ставлень особистості до її свідомості – світу, іншої людини, себе. С. Л. Рубінштейн пропонує модель особистості, що охоплює “хочу” (спрямованість, мотиви, потреби), “можу” (здібності) та “я сам” (характер). С. Л. Рубінштейн “виділив у структурі діяльності основний ряд:

“рух – дія – діяльність”. Дія постає в центрі всієї структури. Кожній дії відповідають мета і мотив, які пов’язані між собою, але не збігаються. Мета – це образ бажаного результату, на досягнення якого безпосередньо спрямована дія. Мотив – це те, що спонукає досягати цієї мети і, отже, здійснювати дію. Діяльність складається з ланок – окремих дій або операцій, зміст яких визначається планом. У діяльності як певної цілісності є свої цілі та мотиви, які, на відміну від цілей і мотивів окремих дій, мають узагальнений та інтегрований характер. Єдність діяльності проявляється як єдність тих цілей, на які вона спрямована, і мотивів, з яких вона виходить” [7, с. 160].

Інший російський психолог О. М. Леонтьєв виділяв у структурі діяльності дві пов’язані між собою структурні ланки: “діяльність – дія – операція” і “мотив – мета – умова”. У цих структурах ним окремо не виділялися рухи, а мотив співвідносився тільки з діяльністю у цілому. Вчений наголошував, що особливих мотивів в окремих діях немає, адже план у діях як структурний компонент відсутній. О. М. Леонтьєв наголошував, що особистість – це особлива якість, яку індивід набуває у суспільстві, у сукупності взаємовідносин, суспільних за своєю природою. О. М. Леонтьєв визначив будову особистості як небіологічну єдність. Автор зазначає, що “необхідно розглядати особистість як психологічне новоутворення, що формується у життєвих стосунках людини” [9, с. 122].

Специфічну теорію особистості презентував О. Р. Лурія. Як зазначає дослідник І. В. Богдановський, “за О. Р. Лурією, мозок як саморегулююча система складається з трьох основних блоків. Перший блок – енергетичний, він підтримує тонус, необхідний для нормальної роботи вищих відділів кори головного мозку. Цей блок складається із систем верхніх відділів мозкового стовбура, сітчастої формації, а також утворення давньої кори. Другий блок забезпечує прийом, переробку та зберігання різної інформації. До нього входять задні відділи обох півкуль, тім’яні та потиличні відділи кори. Останній блок забезпечує програмні дії та рухи, регуляцію активних процесів і порівняння ефекту дій з початковими намірами. Усі три блоки беруть участь у психічній

діяльності людини, регулюючи її поведінку. Порушення роботи одного з них призводять до порушень психічної діяльності” [5, с. 255–256]. Зокрема, ненормальна робота першого блоку здатна викликати нестійкість уваги, швидку виснаженість, сонливість, сильне занепокоєння тощо; порушення другого блоку спричиняє відхилення у прийомі та переробці будь-якої інформації, а порушення третього блоку здатні призводити, наприклад, до безглузвих повторів рухів, які не стосуються тієї чи іншої мети. Проте не потрібно редукувати вищу психічну діяльність винятково до діяльності мозку. О. Р. Лурія у цьому контексті зазначав, що функціональні системи мозку, будучи матеріальним субстратом психічних функцій, не з’являються у готовому вигляді ще до народження дитини і не дозрівають самостійно, але формуються у процесі спілкування і предметної діяльності дитини. Отже, психічні властивості людей не можна виводити з їхніх біологічних задатків. Вони зумовлені не тільки природними даними, але й індивідуальною історією розвитку окремої людини.

4.2. Основні компоненти структури особистості

3. Фрейда

Одними з перших у західній культурі і психології зокрема розглянули структуру особистості *Зигмунд Фрейд* та його послідовники. У рамках фрейдистської (або психодинамічної) концепції особистості життєві завдання людини зводяться до задоволення біологічно зумовлених інстинктивних потреб, які непідвладні людині і керують її поведінкою.

3. Фрейд вважав основною причиною розвитку цивілізації поступове розщеплення свідомості під впливом превалювання принципу реальності над принципом задоволення. Основною проблемою людства 3. Фрейд вважав встановлення рівноваги між психічною організацією особистості та соціальною організацією людства. Специфікою його бачення входження індивіда у соціум є надання негативного значення впливу цивілізації на людство. Розвиток культури розглядається 3. Фрейдом з точки зору

приборкання агресивних нахилів людини і постійно триваючої боротьби між “інстинктом життя” (“Еросом”) та “інстинктом смерті” (“Танатосом”).

3. Фрейд виділив у структурі психіки три складові: “id” (“Воно”, біологічні інстинкти), “ego” (“Я”, свідомість) і “super-ego” (“Над-Я”, соціально-культурна складова особистості і совість). “Воно” є базовою характеристикою особистості, а дві інші є похідними. Відповідно, психіка людини складається з трьох шарів: свідомого, підсвідомого і несвідомого. Зміст несвідомого не стає доступним для усвідомлення практично ні за яких умов, зміст підсвідомого може бути усвідомлений людиною. Інстинкти належать до сфери “Воно” і постають у вигляді потреб, на психологічному рівні трансформуються у бажання. Інстинкти є вродженими і несвідомими. Усі людські інтереси, звички тощо походять від них.

Друга складова структури особистості – “Я” також є вродженою і розташовується як у свідомому шарі, так і в підсвідомості. Свідоме є порівняно незначною частиною нашої психіки і підпорядковується принципу реальності. Ми завжди можемо усвідомити своє ego, хоча це може потребувати зусиль. Якщо зміст id у процесі життя дитини розширюється, то зміст ego, навпаки, звужується.

Третя складова структури особистості – “Над-Я” не є вродженою, це моральні норми і стандарти життя, які людина засвоює у певному суспільстві і які виконують роль совісті, самоспостереження і формування ідеалів.

3. Фрейд зазнавав, що між вищезазначеними трьома структурами особистості існує нестійка рівновага, але вона ж породжує стан внутрішнього конфлікту, в якому постійно перебуває людина, тримає її завжди в напрузі, знижуючи стійкість до неврозів. Основний конфлікт у структурі особистості виникає між “Над-Я” і “Воно”, тобто між моральністю людини і її сумлінням та інстинктами. З іншого боку, свідомість – “Я” (принцип реальності) перебуває у стані конфлікту з несвідомим – “Воно” (принцип задоволення). Фрустрація потягу призводить до неврозу, оскільки при цьому неможливою стає розрядка. 3. Фрейд

наголошує, що людина постійно накопичує глибокі переживання, які призводять особистість не лише до нових страждань, але й до повної духовної виснаженості і спустошеності. Протиріччя між свідомістю та безсвідомими потягами індивіда розглядаються вченим як трагедія, що постійно розгортається у душі кожної людини і визначає долю як окремої особистості, так і людства у цілому.

3. Фрейд виділяв кілька захисних механізмів психіки, основними з яких є витіснення, регресія, раціоналізація, проєкція і сублімація. Найосновнішим механізмом є сублімація, тобто трансформація внутрішньої енергії інстинктів у різноманітні види діяльності, які прийнятні для суспільства (творчість, мистецтво, суспільну активність, трудову активність тощо). Якщо енергія інстинктів не знаходить виходу або не сублімується, то вона не зникає, а витісняється із свідомості в сферу несвідомого. Потяги та інстинкти, які колись були витіснені у несвідому частину психіки, зберігаються там у прихованій формі. Осередок збудження може поступово “розхитувати” систему захисту, що призводить до неврозів.

Психоаналітичний метод, розроблений З. Фрейдом для подолання неврозів, отримав широку популярність. Саме для пояснення роботи цього методу і були створені інші частини його теорії. Розроблялася, по-перше, ідея катарсичного очищення (розрядки) в сеансі психоаналізу, і, по-друге, ідея трансферу, тобто перенесення, обміну енергією між пацієнтом і психотерапевтом. У своїй психотерапії він виходив з того, що лікар замінює в очах пацієнта батька, що домінує над ним. Завдяки цьому терапевт не тільки проникає у несвідоме свого пацієнта, але і навіює йому певні положення (перш за все своє аналітичне розуміння причин його невротичного стану). Цей аналіз відбувається на основі символічної інтерпретації асоціацій, снів чи помилок пацієнта як слідів його витіснених у підсвідомість інстинктивних потягів. При цьому лікар не просто ділиться з пацієнтом своїми спостереженнями, але й передає йому свої тлумачення, які пацієнт повинен некритично приймати. Катарсис настає, коли, приймаючи

позицію лікаря, пацієнт звільняється від своїх підсвідомих психологічних проблем [5, с. 267].

Послідовники З. Фрейда поділилися на ортодоксальних (тих, які приймали всі або більшість його теоретичних переконань і психоаналітичний метод) і неортодоксальних (відходили від основних теоретичних положень фрейдизму і змінювали методологію психоаналізу).

4.3. Основні компоненти структури особистості К. Юнга

Відомий швейцарський психолог, психіатр і філософ Карл Густав Юнг став засновником глибинної аналітичної психології. За К. Г. Юнгом душа (психіка) особистості складається з трьох компонентів: “Я” (свідомості), “Воно” (особистого несвідомого) та архетипів (колективного несвідомого). Свідомість та особисте несвідоме формуються упродовж життя людини, а з колективним несвідомим ми народжуємося.

Свідомість є центральною частиною психіки, яка охоплює думки, почуття та спогади індивідів. Саме ця частина нашої психіки робить можливим раціональне сприйняття світу та усвідомлення поведінки. Особисте несвідоме містить інформацію, яка колись усвідомлювалась індивідом, однак з певних причин була витіснена і забута. Ця сфера психіки містить так звані комплекси, що спроможні існувати самотійно і суттєво впливати на психологічне самопочуття людини і її поведінку. “Причиною виникнення таких психічних структур є травматичні ситуації з минулого, з якими “Я” людини не захотіло примиритися і які опинилися замкненими в підсвідомості у вигляді образів цих ситуацій. “Я” людини прагне придушити ці комплекси свідомими вольовими зусиллями, проте у несвідомому вигляді вони без проблем продовжують своє існування, знову і знову даючи про себе знати в ситуаціях, подібних з тими, коли вони виникли. Проблема полягає у тому, що завдяки цим неусвідомленим компонентам психіки, свобода волі людини значною мірою

порушується й індивід починає поводити себе не відповідно до вимог реальної ситуації, а під впливом внутрішніх причин з минулого” [5, с. 275]. К. Г. Юнг вважав, що інформація з особистого несвідомого може бути усвідомлена індивідом і сам факт усвідомлення комплексів надає можливість людині частково або повністю їх позбутися. Колективне несвідоме – вмістилище загальної пам’яті людства, накопиченої за сотні тисяч років біосоціальної еволюції: дитина з’являється на світ наділеною психологічною спадщиною, оскільки має колективне несвідоме, пам’ять попередніх поколінь. Носіями колективної несвідомої спадщини виступають архетипи, які майже однакові в різних культурах і які відповідають за інстинктивну поведінку людини і за базове для більшості людей сприйняття світу. Юнг пояснює існуванням архетипів те, що люди реагують приблизно однаковим чином на певні стереотипні життєві ситуації. Він вважав, що кількість архетипів відповідає кількості типових ситуацій у нашому житті.

Але особливе місце в юнгіанській теоретичній системі приділяється архетипам “Персони” (або “Маски”), “Тіні”, подвійному архетипу “Анімі-Анімусу” (“Анімі” у чоловіків та “Анімусу” у жінок) та “Самості”. У різних культурах архетипи відтворюються у вигляді релігійних, художніх, літературних і філософських символів. Відповідно, культура певного суспільства перманентно впливає на становлення індивідуальної психіки людини через актуалізацію у ній тих чи інших архетипів. Архетип Персона є публічною складовою особи людини, тобто тією частиною особистості, яку людина демонструє соціальному середовищу. Саме через неї відбувається взаємодія індивіда з суспільством [5, с. 275].

Для кожної типової події у кожної людини є свої різновиди маски. Її функція – презентація людини з позитивного боку, а також приховати те, ким людина є насправді. Це допомагає захистити людину від тиску середовища, допомагає у спілкуванні. Іншою стороною маски є те, що якщо вона домінує в структурі особистості, то може придушити індивідуальність людини і примусити її повністю злитися з роллю.

Архетип Тінь стосується примітивно-тваринної сторони особистості. В ньому акумулюються наші природні імпульси (егоїстичні, сексуальні та агресивні). Вони не схвалюються ні суспільством, ні нами самими, ми прагнемо до свідомого придушення цих проявів. Проте Тінь є потужним джерелом універсальної енергії, яку можна використовувати і в корисних цілях, наприклад, спрямувати в творче русло. Саме Тінь і Персона разом являють собою базисну структуру (ядро) несвідомої частини психіки, одночасно відповідаючи за формування самосвідомості індивіда. Роль “Я” саме і полягає у тому, щоб створювати між Тінню і Персоною баланс.

Третій архетип – Аніма та Анімус. Вони становлять ті частини психіки, які відображають уявлення про протилежну стать та формують сексуальні зв'язки. На формування і розвиток цього архетипу великий вплив мають батьки дитини. Аніма – це чуттєвий образ ідеальної жінки (пов'язаний з матір'ю індивіда), який значною мірою впливає на пошук сексуальної партнерки. Але одночасно Аніма – це і внутрішній образ жінки в психіці чоловіків, несвідома жіноча сторона. Типовими проявами Аніми в чоловічому характері є надмірна емоційність, чуттєвість та ірраціональна імпульсивність. Свідоме ігнорування чоловіками жіночої сторони власної натури може призводити до певної дисгармонії в саморозвитку особистості. Анімус – це, відповідно, чуттєвий образ ідеального чоловіка (зокрема, бажаного сексуального партнера, який пов'язаний з образом батька), і внутрішній образ чоловіка в жіночій психіці, тобто її несвідома чоловіча сторона [5, с. 275]. Прояви Анімуса в жіночому характері – агресивність у суспільстві і сім'ї, прагнення до домінування, самотійність і логіка.

Архетипом Самість К. Г. Юнг вважав таке “Я” особистості, яким воно і є насправді. Значимість цього архетипу проявляється у тому, що він поєднує різні частини душі таким чином, щоб вони взаємодоповнювались. Цей архетип стає центром усієї особистісної структури після особливого акту, який К. Г. Юнг називав індивідуацією. Остання відбувається тоді, коли всі внутрішні структури психіки особистості, які в звичайних умовах

перебувають в антагонізмі, приходять у стан рівноваги і досягають гармонії. Повна актуалізація Самості є досить рідкісним явищем, проте саме вона є основною метою людського існування, тобто сенсом життя. На думку К. Г. Юнга, Самість являє собою втілення нашої природної релігійності і підсвідомо підштовхує людину до досягнення як внутрішньої, так і зовнішньої гармонії [5, с. 275].

4.4. Теорія особистості Е. Фромма

Один з найбільш видатних представників неопреїдизму *Еріх Фромм* розробив концепцію “гуманістичного психоаналізу”. Як зауважує відомий український дослідник І. В. Богдановський, “його вважають найбільш соціально-орієнтованим представником психоаналізу, оскільки для нього соціальне оточення разом з енергією лібідо є найбільш важливими факторами формування і розвитку особистості. По суті, Е. Фромм об’єднав соціологію з психоаналізом у самостійну соціально-аналітичну психологію” [5, с. 278].

Е. Фромм реформує психоаналіз, спираючись на поняття “несвідомої” мотивації. Дослідник піддає аналізу взаємодію природи, людини та суспільства і зауважує, що людина під час еволюційного розвитку втрачає безпосередньо інстинктивну основу, властиві їй зв’язки набувають опосередкованого характеру. Він намагається довести, що динаміку соціального процесу можна зрозуміти, виходячи лише з вивчення динаміки психічних процесів, які відбуваються в індивіді. Е. Фромм тлумачить історію як розвиток людської сутності в умовах ворожої до неї соціальної структури. Він розробляє вчення про соціальний характер. Соціальний характер – це сукупність рис характеру, що характерна для більшості членів цієї соціальної групи й виникла в результаті спільних для них переживань та спільного способу життя, специфічна форма людської енергії, що виникає у процесі динамічної адаптації людських потреб до певного образу життя в певному суспільстві. Соціальний характер виражає притаманну більшості членів цієї групи детермінованість думок, ідей, емоцій індивідів. Крім того, соціальний характер – це

ланка між базисом та ідеологічною надбудовою. Особистість, її характер обумовлений соціальним станом, що доповнюється внутрішньою детермінацією на рівні несвідомого. “Людина долає почуття власного безсилля порівняно із зовнішнім світом або ж шляхом відмови від власної цілісності, або ж за рахунок руйнації інших, щоб світ перестав загрожувати їй” [17, с. 158].

Структура особистості більшості членів групи являє собою різні варіації спільної основи – соціального характеру. Кожному виду самовідчуження відповідає певний соціальний характер – накопичувальний, експлуататорський, рецептивний (пасивний), ринковий. Е. Фромм виокреслює чотири типи психологічних механізмів, що становлять основу для різних типів непродуктивної орієнтації – мазохістського, садистського, деструктивістського й конформістського [4, с. 17]. Для сучасного індивіду характерною особливістю є “автоматизуючий конформізм”. “Індивід перестає бути самим собою, він засвоює тип особистості, що пропонується йому за прийнятим шаблоном і стає таким як інші. Зникає розрізнення між власним “Я” та навколишнім світом, а разом з тим й усвідомлений страх перед самотністю та безсиллям. За це мусить платити втратою власної особистості. Отже, ми вважаємо, що “нормальний” спосіб подолання самотності в нашому суспільстві полягає у перетворенні в автомат” [17, с. 168].

Сучасне суспільство франкфуртський вчений розглядає як середовище для відчуження людської сутності шляхом машинізації, комп’ютеризації та роботизації в ході розвитку НТР. Особистісні та онтологічні основи людського існування протирічать одне одному: унікальність та всезагальність несумісні.

Поняття соціального характеру допомагає зрозуміти суть суспільних процесів. Пристосовуючись до різних соціальних умов, людина розвиває у собі ті якості, які примушують її бажати діяти так, як вона мусить діяти. Нею керують найефективнішим чином совість та обов’язок, тобто внутрішня влада. Більшість людей вважають, що думки, почуття, дії є власне їхніми. Але, на думку Е. Фромма, “таке уявлення про себе – одна з найбільших ілюзій, насправді більшість бажань нав’язана нам ззовні. Нам вдається впевнити себе у тому, що це ми приймаємо рішення, водночас

насправді підлаштовуємося під бажання оточуючих, страхаючись ізоляції та більш серйозних небезпек, що загрожують нашому життю” [17, с. 169]. Ідеологія і культура укорінені у соціальному характері. “Втрата власної особистості та її заміна псевдоособистістю ставить індивіда у безвихідну ситуацію. Перетворившись на відображення чужих очікувань, він значною мірою втрачає сам себе, а разом з тим і впевненість у собі. Роботизація індивіда у сучасному суспільстві заглибила жалюгідність та невпевненість середньої людини. Вона готова підкоритися новій владі, що пропонує їй впевненість та позбавлення від сумнівів” [17, с. 173]. Отже, етичні, внутрішні детермінанти є продуктами соціально-економічної системи, що нав’язані функціонерам ззовні.

Е. Фромм розглядає відчуження як деперсоніфікацію. Відчуження знаходить своє відображення насамперед у тому, що потреби індивіда, орієнтовані на володіння, деформуються або ж реалізуються у вигляді протилежних потягів. Науці та техніці так само, як і в теорії Хабермаса, надається мефістофелівська характеристика” [8, с. 52]. Відчуження вчений пов’язує, з одного боку, з психологічною характеристикою особистості, з іншого – з розвитком техніки та загальними умовами існування людини. Тому дослідник пропонує змінити таку ситуацію шляхом змін у свідомості людини (ці ідеї органічно вплітаються у загальну концепцію Франкфуртської школи). Революція свідомості повинна бути спрямована проти фетишистських інтересів з метою виходу з-під впливу штучних структур, що керують людиною (і які нею створені). Необхідно створити психічно здорове суспільство, збудувати безконфліктний соціалізм. Необхідним вважається рух від технізованого життя до первинної людської природи. Задля подолання розщепленого стану людини філософ пропонує, по-перше, вивільнення потенційних можливостей людини через набування нею любові та віри в ході “рефлексії” та “саморефлексії”, адже “невід’ємне право людини на свободу та щастя засноване на внутрішньопритаманних їй властивостях: на її прагненні до життя, розвитку та реалізації здібностей, що виникли в неї у процесі історичної еволюції” [17, с. 240]; по-друге,

створення гуманістичного соціалізму. Люди можуть збудувати гармонійне суспільство, коли позбавляться від своїх невротичних прагнень і бажань, які є, по суті, протиприродними та хибними. Надію покладають на психоаналітичне звільнення, афективний процес єднання з природою, людьми та самим собою, що переживається безпосередньо.

Подолання історичних протиріч, що залежать від соціальних умов життя людей, співвідноситься з побудовою суспільства на засадах гуманістичної етики. На думку філософа, істиною цінністю є любов. Оволодіння мистецтвом любові змінить структуру характеру людини, зорієнтує на гуманістичні цінності, серед яких повага до життя, почуття ідентичності, прагнення єднання зі світом, альтруїзм на противагу егоїзму. Так людина може прийти до нової, нетеїстичної, неінституалізованої релігії, що є адаптованим симбіозом відомих релігійних систем. Окремі особи, які пережили цей стан, подолали деструктивну самотність, можуть, відповідно до своїх потреб, будувати осередки комуні – “комунітарний” соціалізм. Поступово цих осередків буде все більше і капіталізм заміниться гуманістичним соціалізмом.

Отже, Е. Фромм вбачає виток відчуження у соціальній еволюції людини, в заміні природних, інстинктивних зв'язків соціальними, що інституалізуються у соціальному характері. Відчуження виступає у вченого як причина цього процесу. Франкфуртський теоретик під відчуженням розуміє стан, при якому особистість відчуває себе чужою у будь-яких відношеннях, відчужується від самої себе – вона не відчуває себе ініціатором своїх дій, деперсоніфікується. Протистояння між суспільною структурою та людиною примушує останню прийняти шаблони соціально бажаної поведінки та відповідних духовно-моральних орієнтирів, у результаті чого відбувається деструкція особистості. Відчуження свідомості виявляється у безсиллі, дезорієнтації, відкиданні ключових цінностей, відчутті власної чужості. Техніка як втілення абсолютизації розуму та заперечення біологічної цінності людини заглиблює відчуження між людиною та суспільством шляхом ще більшого опосередкування зв'язків між ними та надання їм характеру панування. Подолання відчуження

філософ уявляє як побудову комунітарного соціалізму. Суб'єктами подолання є саморефлектуючі індивіди, які відчули неістинність буття і прагнуть його змінити. “Мета психоаналізу Е. Фромма, що має змінити відношення людини до себе, до навколишнього світу, до інших людей – сприяти саморозгортанню внутрішніх потенцій людини у напрямі життєвості та продуктивності і за основу має засвоєння цінностей гуманістичної етики, пізнання внутрішньої природи та оволодіння “мистецтвом життя” (і любові між іншим) [8, с. 53–54].

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. *Якою є найбільш поширена назва фрейдистської психодинамічної теорії:*

- а) класичний психоаналіз;
- б) глибинна аналітична психологія;
- в) гуманістична психологія.

2. *Лібідо – це:*

- а) перерозподіл (трансформація) внутрішньої енергії інстинктів у різноманітні види діяльності, які прийнятні для суспільства;
- б) деструктивна енергія;
- в) енергія сексуальних інстинктів і життєвих інстинктів у цілому.

3. *“Воно” у структурі психіки є:*

- а) соціально-культурною складовою особистості і совістю;
- б) несвідомими біологічними інстинктами;
- в) свідомою частиною, яка підпорядковується принципу реальності.

4. *Архетип “Персона” (або “Маска”) в концепції К. Г. Юнга є:*

- а) публічною складовою особи людини, тобто тією частиною особистості, яку людина демонструє соціальному середовищу;
- б) виразом примітивно-тваринної сторони особистості;

в) тією частиною психіки, яка відображає уявлення про протилежну стать та формує сексуальні зв'язки.

5. На переконання Е. Фромма, рушійними силами розвитку особистості є:

- а) прагнення самоактуалізації;
- б) прагнення дорослої людини подолати залишки інфантилізму;
- в) дві вроджені несвідомі потреби (в укоріненні і в індивідуалізації).

6. Терміни Аніма та Анімус як архетипів було застосовано у вченні:

- а) Е. Фромма;
- б) З. Фрейда;
- в) Г. Юнга.

7. Вчення про соціальний характер розробив:

- а) Е. Фромм;
- б) З. Фрейд;
- в) Г. Юнг.

8. “Блочний” метод аналізу структури особистості розробив:

- а) Е. Фромм;
- б) З. Фрейд;
- в) О. Лурія.

9. Цілісну філософсько-психологічну концепцію, в якій особистість розглядається у діяльності упродовж усього життя, у становленні, розвитку, зміні розробив:

- а) С. Л. Рубінштейн;
- б) З. Фрейд;
- в) О. Лурія.

10. Спадковістю людини є:

- а) культурно-історична спадщина попередніх поколінь;
- б) отримані від батьків гроші і майно;
- в) генетично зумовлені вроджені задатки та біологічні особливості.

Дайте відповідь на запитання

1. Які основні виміри психологічної структури особистості?
2. Чим відрізняються погляди на структуру особистості вітчизняних психологів від уявлень фрейдистів?
3. Порівняйте структури особистості З. Фрейда, К. Юнга, Е. Берна та знайдіть у них спільне. Що відмінного між ними?
4. Як розглядається проблема структури особистості в рамках інших теорій особистості?
5. Що дає аналіз структурних компонентів особистості для розуміння її функцій?
6. У чому особливості “блочного” методу аналізу структури особистості?

Список використаних джерел

Основні джерела

1. Аверин В. А. Психология личности: учебное пособие. СПб: Изд-во Михайлова В. А., 1999. 89 с.
2. Асмолов А. Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа. М.: Смысл, 2001. 416 с. Варій М. Й. Психологія особистості: підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. 608 с.
4. Гуревич П. Человек в авантюре саморазвития. Э. Фромм. Психоанализ и эстетика. М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. С. 8–20.
5. Загальна психологія: навчальний посібник / І. В. Богдановський, О. В. Войтенко, С. О. Деніжна та ін. ; за заг. ред. Р. А. Калениченка, О. Г. Льовкіної, І. О. Петухової. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2020. 554 с. (Серія “На допомогу студенту УДФСУ”; т. 65).

6. Иванова А. Ю., Малышкина М. В. Психология личности: учебное пособие для студентов вузов. СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета технологий управления и экономики, 2018. 260 с. : ил.

7. Льовкіна О. Г. Історичні трансформації філософії діяльності: від трансценденталізму до праксеології: монографія. Ірпінь: НУДПСУ, 2011. 270 с.

8. Льовкіна О. Г. Відчуження людини в соціокультурному просторі: минуле і сучасність: монографія. К.: Вид. ПАРАПАН, 2016. 168 с.

9. Мірошник З. Розуміння та інтерпретація рольової структури особистості у контексті психологічних концепцій обдарованості. *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика*: зб. наук. пр. К. Вип. 1 (10). С. 118–127.

10. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підручник / за ред. С. Д. Максименка. К.: Видавництво ТОВ “КММ”, 2007. 388 с.

11. Мельник С. Н. Психология личности. Владивосток, 2004. 97 с.

12. Платонов К. К. Структура и развитие личности / под ред. А. Д. Глоточкина. М.: Наука, 1986. 254 с.

13. Реан А. А. Психология личности. СПб: Питер, 2013. 288 с.

14. Столярченко О. Б. Психологія особистості. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

15. Фрейд З. Неудобства культуры // Художник и фантазирование. М.: Республика, 1995. С. 129–135.

16. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия. М.: Прогресс, 1992. С. 201–256.

17. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. СПб: Прайм-Еврознак, 2002.

18. Фромм Э. Бегство от свободы. М.: Издат. группа «Прогресс», 1995. 256 с.

19. Холл К., Линдсей Г. Теория личности. М.: Эксмо-Пресс, 2012.

20. Хьелл Л., Зиглер Д. Теорії особистості. СПб., 2005.

Додаткові джерела

1. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. URL: <http://psylib.org.ua/books/>
2. Холл К., Линдсей Г. Теория личности URL: <http://psylib.org.ua/books/> Міжнародні видання
3. Psychological journal. URL: <http://www.apsijournal.com/-index.php/psyjournal>

Ключі до тестових завдань з теми

відповідь питання	а	б	в
1	х		
2			х
3		х	
4			х
5			х
6			х
7	х		
8			х
9	х		
10			х

ТЕМА 5

СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

5.1. Поняття спрямованості особистості, її види та форми.

5.2. Типи особистісної спрямованості.

5.3. Основні складові спрямованості.

5.1. Поняття спрямованості особистості, її види та форми

Сучасна психологічна наука розглядає спрямованість особистості як один із показників цілісності природи людини, що визначає її здатність до постановки та досягнення мети. Спрямованість здійснює організуючий вплив на компоненти структури особистості, психічні стани і пізнавальні, емоційні, вольові психічні процеси. Спрямованість особистості виявляється через конкретну діяльність, вчинки і поведінку. Саме вона спрямовує рух особистості в соціальному просторі та часі. На думку більшості вчених, спрямованість особистості є складним мотиваційним утворенням. Появу поняття “спрямованість особистості” у психології пов’язують з ім’ям С. Л. Рубінштейна. На його думку, спрямованість являє собою динамічні тенденції, які як мотиви поведінки визначають людську діяльність. Складовими спрямованості особистості є: смисловий компонент, що характеризує її предметний зміст; динамічний компонент (так звана “напруга”, пов’язана з джерелом спрямованості). Вчений розглядав спрямованість як характеристики основних інтересів, потреб, схильностей і прагнень людини. Практично всі психологи під спрямованістю особистості розуміють сукупність або систему будь-яких мотиваційних утворень, явищ. Так, на думку О. М. Леонтьєва, спрямованість особистості характеризується через ієрархію її мотивів, серед яких виділяють головний смислоутворюючий мотив – життєва мета.

Виникнення ієрархічної структури мотивів є передумовою стійкості особистості. А. А. Бодальов визначає спрямованість як систему стійких домінуючих мотивів, які визначають цілісну

структуру індивіда. Згідно з його підходом зріла особистість організовує свою поведінку в умовах дії різних мотивів, ставить мету діяльності та регулює свою поведінку за допомогою мотиваційної сфери так, що навіть більш сильні, але небажані спонукання пригнічуються.

К. К. Платонов розглядає спрямованість як одну з підструктур особистості людини, яка характеризується такими якостями, як рівень, широта, інтенсивність, стійкість і має декілька форм: бажання, схильності, ідеали, світогляд і переконання. Рівень спрямованості особистості – це суспільна значущість життєвих цілей людини, які спонукають її до активності. Широта спрямованості особистості визначається кількістю життєво важливих інтересів людини. Інтенсивність спрямованості особистості – це власне емоційне забарвлення спрямованості (від незрозумілих потягів до твердої впевненості). Стійкість спрямованості – характеристика тривалості існування спрямованості цього рівня.

На основі досліджень мотиваційної сфери особистості, що формується, Л. І. Божович розглядає ієрархію мотивів, що складають цю сферу, як основу спрямованості. Вченим встановлено три види спрямованості: колективістська, ділова і особиста. Спрямованість на взаємодію (колективістська) спостерігається у тих випадках, коли вчинки людини визначаються потребою у спілкуванні, прагненням підтримувати добрі стосунки з іншими людьми тощо.

Спрямованість на завдання, або ділова спрямованість, відображає перевагу мотивів, які породжуються діяльністю: інтерес до праці, безкорисливе прагнення до опанування нових навичок та умінь. Людина з такою спрямованістю орієнтується на співпрацю з іншими людьми, домагається найбільшої продуктивності праці – своєї та інших людей, намагається обґрунтовано довести свою думку, яку вважає корисною для виконання завдання.

Спрямованість на себе, або особиста спрямованість – для неї характерна перевага мотивів досягнення особистих цілей. Значну роль у формуванні спрямованості особистості відіграє її

самосвідомість. Самоусвідомлення особистістю змін, які в ній відбуваються, сприяє глибшому самопізнанню, об'єктивності, критичності їх оцінки. Однак розуміння спрямованості особистості як сукупності або системи мотиваційних утворень – це лише одна сторона її сутності. Інша – полягає у тому, що ця система визначає напрям поведінки і діяльності людини, орієнтує її, визначає тенденції поведінки, дій і в кінцевому підсумку, визначає образ людини в соціальному плані (В. С. Мерлін). Б. Ф. Ломов розглядає спрямованість особистості як системоутворюючу властивість, яка визначає весь психічний склад особистості. Таким чином, спрямованість особистості як система стійких домінуючих мотивів, що визначають її спонукання, стратегічні і тактичні цілі, детермінує поведінку і діяльність людини, орієнтує її активність.

Поглиблене вивчення спрямованості особистості стикається з багатьма труднощами, які пов'язані зі складністю операціоналізації цього конструкта, оскільки особистість не усвідомлює своєї спрямованості, мотиви, потреби, бажання і переконання, недоступні для зовнішнього спостереження.

5.2. Типи особистісної спрямованості

Виділяють такі *типи особистісної спрямованості* (І. Д. Єгоричева): гуманістичну, егоїстичну, депресивну і суїцидальну.

Гуманістична спрямованість характеризується позитивним ставленням особистості до себе і до суспільства. Усередині цього типу виділяють два підтипи: з альтруїстичною акцентуацією, при якій центральним мотивом поведінки є інтереси інших людей або соціальної спільності, і з індивідуалістичною акцентуацією, при якій для людини найбільш важливим є вона сама, оточуючі люди при цьому не ігноруються, але їх цінність, порівняно з власною, трохи нижча. *Егоїстична спрямованість* характеризується позитивним ставленням до себе і негативним – до суспільства. Усередині цього типу також виділені два підтипи: а) з індивідуалістичною акцентуацією – цінність для людини власної особистості так само висока, як і при гуманістичній спрямованості

і з індивідуалістичною акцентуацією, при якій для людини найбільш важливим є вона сама, оточуючі люди при цьому не ігноруються, але їх цінність, порівняно з власною, трохи нижча; б) з езоповою акцентуацією – цінність власної особистості для людини не дуже висока, концентрується вона тільки на собі самій; суспільство для неї не являє майже ніякої цінності, ставлення до суспільства різко негативне. *Депресивна спрямованість* особистості характеризується тим, що для людини вона сама не є цінність, а її відношення до суспільства можна охарактеризувати як терпиме. *Суїцидальна спрямованість* спостерігається у тих випадках, коли ні суспільство, ні особистість для самої себе не являють собою ніякої цінності.

Таке виділення типів спрямованості, на думку Є. П. Ільїна, показує, що вона може визначатися не комплексом якихось чинників, а лише одним з них, наприклад особистісною або колективістською установкою тощо. Так само спрямованість особистості може визначатися якимсь одним надмірно розвиненим інтересом: до футболу, балету тощо, у зв'язку з чим і з'являються футбольні фанати, балетомани, меломани, колекціонери, професійні картярі.

Отже, структура спрямованості особистості може бути простою і складною, але основне в ній – це стійке домінування якоїсь потреби, інтересу, внаслідок чого людина “наполегливо шукає засоби збуджувати в собі потрібні йому переживання як можна частіше і сильніше” (Б. І. Додонов).

5.3. Основні складові спрямованості

Спрямованість особистості – це система стійких мотивів, домінуючих потреб, інтересів, схильностей, переконань, ідеалів, світогляду, що визначають поведінку особистості в мінливих зовнішніх умовах. Стійка ієрархія цих складових дозволяє в певних межах передбачити загальну спрямованість особистості, її вчинків.

Потяг – найбільш примітивна, біологічна форма спрямованості. З психологічної точки зору потяг є психічним станом, що виражає недиференційовану, неусвідомлену або недостатньо усвідомлену потребу. Потяг динамізує поведінку людини, виступає джерелом її активності. Це поняття пов'язане з осмисленням своєрідних внутрішніх сил організму, що спонукають його до дії. Потяг виступає складовим компонентом задоволення потреби. Він виникає тоді, коли та чи інша потреба не задоволена і збуджує діяльність, що може привести до її реалізації. Лише в результаті “зустрічі” потягу з відповідним йому об'єктом він стає здатним спрямовувати і регулювати діяльність. Таке опредметнення потягу веде до виникнення потреби. Зазвичай потяг є тимчасовим явищем, оскільки представлена в ньому потреба або згасає, або усвідомлюється, перетворюючись у бажання. Бажання – усвідомлена потреба і потяг до визначеного об'єкта. Бажання, будучи досить усвідомленим, має спонукальну силу, визначає цілі майбутньої дії і побудову плану цієї дії.

Потреби людини – психічне явище нестачі певних засобів та умов існування – займають центральне місце і відіграють провідну роль у системі спрямованості особистості. Потреби людей є результатом їхнього суспільно-історичного розвитку, а задоволення потреб відбувається переважно завдяки трудовій діяльності, в ході якої створюються предмети, потрібні людині. Саме суспільна зумовленість і спрямованість характерна для потреб людини.

Потреби людини проявляються в її поведінці і впливають на формування мотивів, якими вона керується у кожній окремій ситуації. Вони є динамічною ієрархією, провідне місце в якій належить то одній, то іншій потребі. А. Маслоу стверджував, що найважливішими для людини є гуманістичні потреби в добрі, моральності і доброзичливості, які вона може реалізувати за певних умов. За Маслоу, потреби утворюють таку ієрархію: 1) фізіологічні потреби; 2) потреби в безпеці; 3) потреби в любові і прихильності; 4) потреби у визнанні і оцінці; 5) потреби у самоактуалізації – реалізації своїх здібностей і талантів. Водночас кожна вища потреба задовольняється лише після задоволення нижчих.

Стан потреби особистості залежить від об'єктивних обставин, об'єктів і предметів потреб людини, а також від її системи смислових і ціннісних утворень, домагань та інших особистісних особливостей. Виникнення у людини тих чи інших станів потреби обумовлює постановку відповідних цілей і виникнення мотивів їх реалізації.

Предмет, здатний задовольнити потребу, не є заздалегідь визначеним. До першого задоволення потреба не має свого предмета. Набуття потребою свого предмета, її опредметнення зумовлює перетворення потреби на певний мотив діяльності.

Мотив – це психічне явище спонукання особистості до постановки мети й діяльності щодо її досягнення (М. Й. Варій). Мотивом може стати лише усвідомлена потреба. Для того щоб предмет або явище дійсності стали метою нашої діяльності, необхідне попереднє усвідомлення людиною, що цей предмет має відношення до задоволення наявної в неї потреби, і потреба в ньому спонукає її до відповідної дії. Мотив спрямовує сили людини в напрямі задоволення її потреб.

Мотиви можуть бути більшою чи меншою мірою усвідомленими чи зовсім неусвідомленими. Співвідношення усвідомлених та неусвідомлених мотивів визначає поведінку людини в новій ситуації. Основна роль у спрямованості особистості належить усвідомленим мотивам, тобто людина розуміє, що спонукає її до діяльності, що є змістом її потреб.

У змісті і характері мотивів розкривається сенс, який мають для людини її власні дії і вчинки, їх життєве значення (“питання про сенс є завжди питанням про мотив” – О. М. Леонт'єв). Будь-яка свідомо людська дія виходить з мотиву, зі спонукального переживання чогось значущого, що розкриває сенс даної дії для індивіда, тобто її внутрішній психологічний зміст (С. Л. Рубінштейн). При цьому свідомо дія завжди спрямована на певну мету, яка також має усвідомлюватися людиною. Мотиви і цілі діяльності тісно пов'язані між собою. Особливістю взаємозумовленості мотивів і цілей діяльності є те, що мотив виступає як причина постановки тих чи інших цілей. Цілі і мотиви не тотожні, хоч іноді збігаються. Одна і та сама діяльність може спричинитися

одночасно різними мотивами, а ззовні однакові дії можуть реалізовуватися завдяки різним мотивам. Будь-який акт поведінки здебільшого спонукається не одним, а кількома мотивами, які перебувають у певній субординації, – одні відіграють провідну роль і підпорядковують собі інші. Співвідношення їх утворює систему мотивів даного акту поведінки.

Інтерес – це мотив, що сприяє орієнтуванню у будь-якій сфері, ознайомленню з новими фактами, більш повному і глибокому відображенню дійсності. Суб'єктивно інтерес виявляється у позитивному емоційному тоні, який набуває характер пізнання, в бажанні глибше ознайомитися з об'єктом, дізнатися про нього ще більше, зрозуміти його.

Роль інтересів у діяльності виключно велика. Інтереси змушують особистість активно шукати шляхи і способи задоволення прагнення знань і розумінь. Задоволення інтересу, що виражає спрямованість особистості, як правило, не призводить до його згасання, а внутрішньо перебудовуючи, збагачуючи і поглиблюючи його, викликає виникнення нових інтересів, що відповідають більш високому рівню пізнавальної діяльності. Отже, інтереси виступають як постійний спонукальний механізм пізнання. У динаміці інтерес породжує схильність. Інтерес – це порівняно пасивне споглядання об'єкта інтересу, схильність – активне споглядання, прагнення пов'язати свою діяльність або своє життя із цим об'єктом. Схильність – це стійка орієнтованість людини на щось, бажання виконувати певну працю. Основою схильності є глибока стійка потреба індивіда в тій чи іншій діяльності.

Переконання – це система мотивів особистості, які спонукають її діяти відповідно до своїх поглядів, принципів, світоглядів. Зміст потреб, що виступають у формі переконань – це знання про навколишній світ природи і суспільства, їх певне розуміння. Переконання ґрунтуються на міцних знаннях, які тісно переплітаються з волею, становлять зміст мотивів діяльності, справляють істотний суттєвий вплив на напрям мислення і дій, внутрішньо зумовлюють лінію поведінки, формують установки людини. Переконання формуються насамперед на світоглядних

знаннях. Коли ці знання утворюють впорядковану і внутрішньо-організовану систему поглядів (філософських, естетичних, етичних, природничо-наукових та ін.), то вони можуть розглядатися як *світогляд*. Передумовою формування світогляду є засвоєння певного обсягу знань, формування здатності до абстрактного теоретичного мислення, без якого окремі знання не складаються в єдину систему. Еволюція переконань стосується насамперед їх змістовної сторони. У них поступово все більше проявляються риси світогляду особистості. Думки та ідеї, принципи, які висловлює людина, визначаються усім змістом її життя, запасом її знань, вони входять у систему її поглядів як їх необхідна складова частина, набувають для людини особливий особистісний сенс, і тому вона відчуває нагальну потребу затвердити ці думки і принципи, захистити їх, домогтися того, щоб їх поділяли й інші люди.

Ідеал – це конкретизована в певному образі предметна мета, до якої людина прагне, на яку орієнтується у віддаленій перспективі. Потреба в ідеалі – одна з вищих соціогенних потреб. Ідеал суб'єкта свідомості кристалізується внаслідок його напруженого духовного освоєння світу та самовизначення в ньому. Ідеал як єдність світорозуміння та світовідношення пов'язаний з передбаченням, цілепокладанням та мотиваційно-емоційною регуляцією діяльності. Ідеал, спільний для певної сукупності індивідів, відіграє щодо них роль психологічного та духовно-світоглядного комунікатора. Як базовий соціально-культурний зразок ідеал об'єднує ціннісні орієнтації, життєві принципи і плани, рівень домагань, задуми і вчинки в цілісну лінію осмисленої поведінки, життєвого шляху людини.

Наявність переконань, що охоплюють широке коло питань у різних сферах, свідчить про високий рівень активності особистості людини.

Ступінь розвитку і характер спрямованості активності особистості у різних людей різні. Нерідко людина знає, що потрібно робити в тих чи інших конфліктних ситуаціях, яку думку необхідно підтримувати в суперечці, але не відчуває це знання як потребу закріпити його в житті. Неузгодженість знань особистості

та її потреб, мотивів стає дефектом сфери переконань, що свідчить про наявність у неї “подвійної моралі”. Іншими словами, її справжні переконання суттєво відрізняються від тих, які вона проголошує і демонструє оточуючим. Усвідомлюючи це, людина може витрачати багато зусиль на те, щоб справляти враження цільної, принципової особистості.

Однак далеко не всі мотиви належать до категорії усвідомлених. Важливу галузь мотивації людських дій і вчинків утворюють неусвідомлювані спонукання.

Психологічна установка – це неусвідомлювана особистістю готовність діяти певним чином, що веде до побудови або зміни способу і характеру поведінки, сприйняття і спілкування. Ця готовність сприймати, розуміти, трактувати об’єкт сприйняття, мислення, оцінки не усвідомлюється людиною. Як правило, людина, переконана в повній своїй об’єктивності, не підозрює про те, що перебуває під впливом суб’єктивної установки. У психології описуються різні вияви установки як стану готовності до реагування: установка очікування, намір, нервова установка, сенсорна установка, установка свідомості, детермінуюча тенденція, цільова установка, задана установка, акцептор дії, ригідна установка, ціннісна установка, установка особистості тощо. Розглядаючи установку як одне з основних психологічних понять, виділяють ієрархічну систему схильності до діяльності на різних рівнях регуляції поведінки (система диспозицій, розроблена В. А. Ядовим) у вигляді неусвідомлюваних найпростіших установок щодо найпростіших ситуацій та об’єктів; більш складних соціальних установок, що регулюють соціальні вчинки; ціннісних орієнтацій, які є продуктом взаємодії вищих соціальних потреб та умов і опосередковують цілісні програми соціальної поведінки особистості в різних сферах діяльності. Установка спричиняється дією таких факторів: внутрішні – потреби та ставлення людини до себе; зовнішні – предметна діяльність і соціальні вимоги. Завдяки установці людини вибирає з навколишньої діяльності або зі свого досвіду необхідні для поведінки об’єкти з метою реалізації запланованих дій, задоволення потреб особистості.

Психологічними дослідженнями у структурі установки виділені три складові (підструктури) (Л. І. Божович, Б. І. Додонов, О. М. Леонтьєв, А. Г. Здравомислов, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн). Когнітивна (пізнавальна) підструктура – це образ того, що готова пізнати і сприйняти людина; емоційно-оцінна підструктура є комплексом симпатій і антипатій до об'єкта установки; поведінкова підструктура – готовність певним чином діяти щодо об'єкта установки, здійснювати вольові зусилля.

Однак зведення спрямованості особистості просто до потреб, інтересів, світогляду, переконання або ідеалів, на думку Є. П. Ільїна, неправомірно. Тільки стійке домінування потреби або інтересу, які виступають у ролі довгострокових мотиваційних установок, може формувати стрижневу лінію життя. У зв'язку з цим властивостей оперативної мотиваційної установки, що визначають готовність і конкретні способи поведінки і дій людини в цій ситуації, недостатньо, щоб вважати її одним із видів спрямованості особистості. Спрямовує дії і діяльність, і будь-яка мета. Установка повинна стати стійко домінуючою, а такими найчастіше бувають соціальні установки, пов'язані з міжособистісними і особистісно-суспільними відносинами, ставленням до праці тощо. Отже, спрямованість особистості в мотиваційному процесі направляє активність людини і полегшує прийняття рішення у конкретній ситуації.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. Вищий регулятор поведінки – це:

- а) переконання;
- б) світогляд;
- в) установка;
- г) інтерес.

2. Система вироблених стійких переконань людини, це визначення якої психологічної категорії:

- а) емоції;
- б) темперамент;
- в) характер;
- г) світогляд.

3. Спрямованість на відповідну діяльність, потреба в ній – це:

- а) схильність;
- б) здатність;
- в) обдарованість;
- г) задатки.

4. До якого компоненту діяльності подано визначення – “Уявний кінцевий результат того, що людина прагне досягти”:

- а) мотив;
- б) мета;
- в) контроль;
- г) потреба.

5. Основним реалізаційним компонентом діяльності є:

- а) мета;
- б) потреба;
- в) мотив;
- г) дія.

Дайте відповідь на запитання

1. Розкрийте зміст поняття “спрямованість особистості”.
2. Що являє собою потреба як психічне явище?
3. Поясніть відмінність між усвідомленими та неусвідомленими мотивами.
4. У чому виявляється установка особистості?
5. Розкрийте інтереси як мотиви.
6. Охарактеризуйте різні типи спрямованості особистості.

Підготуйте доповідь на одну з тем

1. Спрямованість як компонент структури особистості.
2. Класифікація людських потреб.
3. Альтруїзм, емпатія і просоціальна поведінка.
4. Суспільна спрямованість поведінки людини.
5. Роль спрямованості у формуванні особистості.

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Варій М. Й. Загальна психологія: підр. для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид. К.: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
2. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб: Питер, 2011. 512 с. (Серия «Мастера психологии»).
3. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. 3-тє вид. К.: Каравела, 2016. 320 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб: Питер, 2002. 720 с. (Серия «Мастера психологии»).

Додаткові джерела

1. Загальна психологія: навчальний посібник / І. В. Богдановський, О. В. Войтенко, С. О. Деніжна, Р. А. Калениченко Л. М. Клевець, О. Г. Льовкіна, Г. Ю. Мустафаєв, І. О. Петухова, О. Є. Харіна; за заг. ред. Р. А. Калениченка, О. Г. Льовкіної, І. О. Петухової. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2019. 446 с.
2. Штих І. І. Спрямованість особистості як фактор розвитку психічних станів учнів. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v7/i36/50.pdf>
3. Толков О. С. Психологічні особливості спрямованості особистості студентів. *Проблеми сучасної психології*. 2014. № 3. С. 630–639. URL: <file:///D:/Archive/159498-348472-1-SM.pdf>
4. Мірошніченко О. А. Роль спрямованості особистості в адаптації до порушень динаміки між організмом і середовищем. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/SAL.pdf>

Ключі до тестових завдань з теми

питання \ відповідь				
	а	б	в	г
1		х		
2				х
3	х			
4		х		
5				х

ТЕМА 6

САМОСВІДОМІСТЬ ТА РЕФЛЕКСИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ

6.1. Поняття про самосвідомість, етапи розвитку, її компоненти, функції та форми.

6.2. Я-концепція як прояв самосвідомості.

6.3. Поняття про рефлексію та її взаємозв'язок зі самосвідомістю. Основні компоненти рефлексії, її типи, функції та види.

6.4. Значення рефлексії у процесах саморегуляції.

6.1. Поняття про самосвідомість, етапи розвитку, її компоненти, функції та форми

Розвиток особистості людини в психології традиційно пов'язують із формуванням її свідомості і самосвідомості. Самосвідомість особистості допомагає особистості усвідомлювати себе, власне оточення, а також себе в своїх взаємовідносинах з навколишнім світом [9].

Самосвідомість є певною формою свідомості. **Самосвідомість** – це усвідомлення людиною власних дій, власного “Я”, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, цінностей та власного становища у суспільстві [11]. Розділити свідомість і самосвідомість можна лише абстрактно (теоретично), оскільки в реальній життєдіяльності людини вони внутрішньоєдині.

Якщо свідомість є знанням про іншого, то самосвідомість – знанням людини про саму себе. Якщо свідомість орієнтована на весь об'єктивний світ, то об'єктом самосвідомості є сама особистість (вона постає і як суб'єкт, і як об'єкт пізнання).

Етапи розвитку самосвідомості. Виникнення і розвиток самосвідомості пов'язані із тактильними відчуттями, які властиві ембріону людини, з підсвідомими почуттями власного існування, що виникають із перших тижнів життя; із суб'єктивним відокремленням дитини від матері, що відбувається до кінця

першого року життя, із усвідомленням власної самостійності, обумовленої збільшенням довільних рухів і можливістю мовного самовираження, що настає до двох-трьох років; із можливістю висловити власне ставлення до оточення; з перенесенням знань, сформованих щодо іншої людини, на себе; відбувається поступово з розвитком соціальної перцепції, інтелекту й свідомості дитини, з виникненням емпатійних здібностей та засвоєння точки зору інших [10].

До семи років формується здатність оцінювати себе (самооцінка): така здатність до самосвідомості пов'язана із оволодінням людиною рефлексією.

Цілісне становлення самосвідомості особистості, як правило, завершується до кінця підліткового, юнацького віку – етап активного самопізнання, пошуку себе, власного стилю. У цей період завершується формування соціально-моральних оцінок [9].

Термін “самосвідомість” у психології використовують у різних варіаціях: образ “Я”, “Я-концепція”, уявлення про себе. “Я” прийнято вважати не вродженою ознакою, а набутою, тобто впродовж усього життя людина під дією великої кількості соціальних впливів формує власний образ “Я”.

Структура самосвідомості особистості складна. Інформаційне наповнення різних структур самосвідомості пов'язане з двома механізмами її діяльності: 1) самоідентифікацією (ототожненням себе з кимось або чимось); 2) рефлексією і саморефлексією (інтелектуальним аналізом власного “Я”) [4; 6; 14; 20].

Структура самосвідомості відрізняється і різноманітністю форм, що пов'язані з усіма аспектами її психічної діяльності:

- пізнавальної (самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконавання, самоіронія тощо);
- емоційної (самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення тощо);
- вольової (самодисципліна, самонаказ, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість) [2; 4; 6; 9; 14; 20].

Основними і найбільш дослідженими структурними компонентами самосвідомості є феномени саморегуляції, самооцінки, самоаналізу.

Інша структура самосвідомості включає такі компоненти:

- усвідомлення близьких і віддалених цілей, мотивів власного “Я” (“Я як діючий суб’єкт”);
- усвідомлення своїх реальних і бажаних якостей (“Реальне Я” і “Ідеальне Я”);
- пізнавальні уявлення про себе (“Я як об’єкт спостереження”);
- емоційне, чуттєве уявлення про себе [3; 10].

Компоненти самосвідомості (В. С. Мерлін):

- усвідомлення власної тотожності та відмінності з іншими;
- усвідомлення власного “Я” як активного початку діяльності людини;
- усвідомлення власних психічних властивостей і якостей;
- певна система соціально-моральних самооцінок і самоповага, що сформувалася на основі досвіду спілкування і діяльності [9; 10; 17].

Усі зазначені вище компоненти взаємопов’язані між собою функціонально і генетично, але формуються не одночасно.

На формування самосвідомості впливають:

- оцінки оточуючих і статус у групі однолітків;
- співвідношення “Я-реального” і “Я-ідеального”;
- оцінка результатів власної діяльності [9].

Функції самосвідомості. Перша і основна функція самосвідомості – самопізнання – зробити зрозумілими для людини власні мотиви і результати власних вчинків та адекватно оцінити себе (самооцінка). Якщо оцінка виявиться незадовільною, то людина може або зайнятися самовдосконаленням, саморозвитком, або включити захисні психологічні механізми і витіснити ці неприємні знання про себе, уникаючи травмуючого впливу внутрішнього конфлікту, а отже, підтримка прийнятного для особистості рівня самоповаги становить важливу і, як правило, неусвідомлювану функцію самосвідомості [10].

Друга функція – емоційно-ціннісне ставлення до себе.

Третя функція – саморегуляція власної поведінки та діяльності.

Отже, самосвідомість формується у процесі спілкування та спільної діяльності людини з іншими і включається в процес становлення особистості. Самосвідомість є найважливішою умовою розвитку і вдосконалення особистості завдяки функції саморегуляції [10].

Центром свідомості особистості є свідомість власного, індивідуального “Я”, або самість, власне самосвідомість. Самосвідомість є свідомістю, що спрямована на самого себе. Загальним інтегральним виміром “Я” є самоприйняття і самоповага [12; 20].

Гуманістичні психологи розглядають самість як цілеспрямованість усієї особистості на здійснення максимуму потенційних можливостей. Кожен новий соціальний контакт змінює уявлення людини про себе, робить його більш багатограним. Свідома поведінка є не стільки проявом того, якою є людина насправді, скільки результатом уявлень людини про себе, що склалися на основі спілкування з ним інших.

Для самосвідомості найбільш важливо сформувати себе як особистість, залишитися собою і вміти підтримувати себе у важких ситуаціях.

Відповідно виділяють такі *форми самосвідомості*:

1) самопочуття як елементарне усвідомлення власного тіла і його місця у світі навколишніх речей і людей, для того аби побачити той чи інший предмет як те, що існує об’єктивно, в процес сприйняття повинен бути “вбудований” певний механізм, що враховує місце тіла людини серед інших тіл – як природних, так і соціальних, і виділяє зміни, які відбуваються з тілом людини під час змін, що відбуваються у зовнішньому світі;

2) усвідомлення власної приналежності до тієї чи іншої людської спільноти, соціальної групи чи культури;

3) виникнення свідомості як “Я”, схожого на “Я” інших людей і разом із тим власного унікального, неповторного “Я” [12; 20].

Критерії самосвідомості:

- 1) виділення себе із середовища, свідомість себе як суб'єкта, автономного від середовища (фізичного, соціального середовища);
- 2) усвідомлення своєї активності – “Я керую собою”;
- 3) усвідомлення себе “через іншого” (“Те, що я бачу в інших, це може бути і моя якість”);
- 4) моральна оцінка себе, наявність рефлексії – усвідомлення свого внутрішнього досвіду [20].

Отже, *традиційна структура самосвідомості* включає в себе три взаємопов'язані компоненти:

- самопізнання (самопостереження – самооцінка);
- самоконтроль (вольові форми – психічні навички та стереотипи);
- самовдосконалення (самоформування – самопрограмування).

Самопізнання – спрямованість людини на пізнання власних фізичних, душевних, духовних можливостей і якостей, свого місця серед інших людей. Самопізнання здійснюється: 1) в аналізі результатів власної діяльності та поведінки, спілкуванні і взаємовідносинах із іншими за допомогою зіставлення цих результатів із уже існуючими нормативами; 2) при усвідомленні ставлення інших до себе (оцінок результатів діяльності, вчинків, рис характеру, рівня розвитку здібностей, якостей особистості тощо); 3) у самопостереженні за власним станом, переживаннями, думками, в аналізі мотивів вчинків. У результаті самопізнання людини утворюється система уявлень про самого себе (“образ Я”), яка визначає ставлення людини до самої себе, є основою побудови взаємовідносин з іншими людьми.

На основі самопізнання розвиваються: постійний самоконтроль, саморегуляція людини та оцінне ставлення до самого себе (самооцінка). *Самоконтроль* проявляється в усвідомленні і оцінці суб'єктом власних дій, психічних станів, у регуляції їх перебігу на основі вимог і норм діяльності, поведінки, спілкування

і є особливим психологічним механізмом людини як суб'єкта діяльності, пізнання і спілкування.

Самооцінка – компонент самосвідомості, до складу якого належать: знання про власну самість, оцінка людиною самої себе і шкала значущих цінностей, щодо якої застосовується й визначається ця оцінка. Самооцінка може бути адекватною (реальною, об'єктивною) і неадекватною. У свою чергу, *неадекватна самооцінка* може бути заниженою і завищеною. Кожна з них специфічним чином проявляється у життєдіяльності людини. *Завищені оцінки* та *самооцінки* призводять до формування таких особливостей особистості, як самовпевненість, зарозумілість, некритичність. Постійне *заниження самооцінки* і *оцінок* людини з боку оточуючих формує у неї такі риси, як страх, недовіра до власних сил, замкненість, сором'язливість. *Адекватна оцінка* і *самооцінка* забезпечують сприятливий емоційний стан, стимулюють діяльність, вселяють у людину впевненість у досягненні висунутих цілей [2].

Самосвідомість розвивається, змінюється, збагачується впродовж життя людини. У кожного є природна схильність до *самовдосконалення*, яка на певному етапі розвитку особистості та впливу суспільства постає як усвідомлене прагнення до творчого саморозвитку, самореалізації. Самовдосконалення та самопрояв людини є процесом постійного розвитку [9]. Високий рівень самосвідомості зумовлює саморозвиток і самовиховання.

Самосвідомість тісно пов'язана із рівнем домагань людини. *Рівень домагань* проявляється у ступені труднощів цілей і завдань, які людина ставить перед собою. Від задоволення рівня домагань у досягненні особистості залежить формування важливого компонента її свідомості – *самоповаги*, яка впливає на всі аспекти діяльності людини: включає і задоволеність собою, і прийняття себе, і почуття власної гідності, і позитивне ставлення до себе [2].

Отже, самосвідомість сприяє досягненню внутрішньої гармонії особистості, розумінню себе в минулому, сьогоденні та майбутньому; допомагає зрозуміти особливості інтерпретації набутого досвіду; є джерелом очікувань стосовно себе і власної поведінки.

6.2. Я-концепція як прояв самосвідомості

“Я-концепція” – це прояв самосвідомості, що являє собою динамічну систему уявлень людини про себе. “Я-концепція” формується під впливом досвіду кожного індивіда. Ця система становить основу вищої саморегуляції людини, на базі якої вона вибудовує стосунки із оточенням [2].

У психологічній літературі зазначено, що образ “Я” – це видове утворення в структурі психіки особистості. Відповідно, виділяють види образів “Я”: соціальне “Я”, духовне “Я”, фізичне “Я”, інтимне “Я”, сімейне “Я” тощо, а також “Я” – реальне, “Я” – теперішнє, майбутнє, ідеальне тощо. На відміну від самосвідомості, образ “Я”, крім усвідомлених компонентів, містить невідоме “Я” на рівні самопочуття, уявлень. Основна функція образу “Я” – забезпечити інтегрованість, цілісність, індивіда, його особистісну сутність досягти суб’єктивної гармонійності [2].

У сучасних психологічних дослідженнях наголошують на значенні образу “Я” як узагальненого механізму саморегуляції особистості, саме образ “Я” забезпечує ідентифікацію, особистісну відповідальність, формує почуття соціальної приналежності. Механізм саморегуляції “Я-концепції” виявляється у вербалізованій формі: власного бажання – “я хочу”, усвідомлення власних можливостей – “я можу”, вимогливості – “мені потрібно”, цілеспрямованості – “я прагну”.

Особистості з різними “Я-концепціями” по-різному сприймають світ: правильно чи неправильно, спотворено, наприклад: “Я-реальне” і “Я-ідеальне” не збігаються, що призводить до незадоволення, розчарування [2; 12; 22].

Одне із перших визначень “Я-концепції” належить К. Роджерсу (1951): Я-концепція складається: з уявлень про власні характеристики і здібності індивіда, з уявлень про можливості взаємодії з іншими людьми і з навколишнім світом та ціннісних уявлень тощо. А отже, це складна структурована картина, яка існує у свідомості індивіда як самотійна фігура або фон, а також включає в себе: власне “Я”, взаємовідносини (які можуть

утворюватися), позитивні або негативні цінності, що пов'язані із якостями і взаємовідносинами “Я” в минулому і “Я” в майбутньому”.

Р. Бернс визначає “Я-концепцію” як сукупність усіх уявлень індивіда про себе, пов'язану з їх оцінкою. Він описує “Я-концепцію” у вигляді ієрархічної структури, на вершині якої розташовується глобальна “Я-концепція”, до складу якої входять різноманітні сторони індивідуальної самосвідомості. Глобальна “Я-концепція”, на думку Р. Бернса, це сукупність установок індивіда, спрямованих на самого себе.

6.3. Поняття про рефлексію та її взаємозв'язок зі самосвідомістю. Основні компоненти рефлексії, її типи, функції та види

Рефлексія – це знання людиною особливостей власної особистості, розуміння власних психічних станів, особистісних проявів та емоційних реакцій. Слово “рефлексія” – “reflexio” (пізньолатинська мова) у перекладі означає “відображення” або “звернення назад” [1, с. 342].

Здатність до рефлексії є межею, що відокремлює людину від тварини. Тварина бачить, чує, відчуває навколишній світ, але не знає про власне існування. Завдяки рефлексії у людини виникає внутрішнє життя і з'являється здатність управління власними станами та свобода вибору.

Рефлексія – це явище, яке існує від народження, розвивається особисто людиною впродовж її життя та є засобом життєдіяльності взагалі, й професійної діяльності зокрема. Під час рефлексії людина отримує інший, на відміну від чуттєвого розуміння, досвід. Рефлексія виникає тоді, коли у людини є особливе свідоме ставлення до самого себе [2; 4; 5; 11]. У свою чергу, рефлексія задіяна у процесі комунікації особистості та самосвідомості. Вона є підґрунтям позитивності міжособистісних контактів, забезпечує узгоджені дії партнерів під час їх спільної діяльності, визначає позитивні бажані партнерські якості

особистості (інтуїція, чуйність, терпимість, безумовне прийняття і розуміння інших людей) та є важливим фактором самовдосконалення особистості [3].

Значне місце рефлексія займає у процесах самопізнання, самооцінювання, самоосмислення, самоаналізу, зумовлюючи появу нових якісних знань про себе.

Психологічні дослідження феномена рефлексії зазначають безліч її визначень та різноманітність предметів, а відповідно і змісту. Отже, виділяються такі типи рефлексії: 1) *кооперативний* тип (знання про ролі, позиції та організацію колективної взаємодії); 2) *комунікативний* тип (розуміння внутрішнього світу іншої людини і причин її вчинків); 3) *особистісний* тип (розуміння власного образу “Я” та індивідуальних вчинків); 4) *інтелектуальний* тип (уявлення про об’єкт і способи дії з ним) [7].

Основними компонентами рефлексії є:

- змістовий компонент (характеризує предметний аспект рефлексії);
- динамічний компонент (пов’язаний зі способом її виникнення).

Змістову сторону рефлексії обумовлює її предмет, враховуючи який, виділяють два *основні типи рефлексії*:

- внутрішню (інтрапсихічну ауторефлексію), що співвідноситься з рефлексивністю як здатністю до самосприйняття змісту власної психіки та його аналізу;
- зовнішню (інтерпсихічну) – зі здатністю побудови і відтворення у власній свідомості наряду думок, почуттів суб’єкта комунікації, що передбачає, поряд із рефлексивністю як здатністю “стати на місце іншого”, і механізми проєкції, ідентифікації, емпатії [7; 4].

Функції рефлексії:

- дозволяє людині свідомо планувати, регулювати і контролювати власне мислення (саморегуляція мислення);
- оцінює істинність думок та їх логічну правильність;
- дозволяє знайти відповіді на завдання, які без її втручання рішенням не піддаються.

На сьогодні психологами описано багато *видів рефлексії*, серед них такі [4]:

Кооперативна рефлексія напряду стосується психології управління, педагогіки, проєктування, спорту. Психологічні знання цього типу рефлексії забезпечують, зокрема, проєктування колективної діяльності і кооперацію спільних дій суб'єктів діяльності.

Комунікативна рефлексія вивчається у зв'язку із проблемами соціальної перцепції та емпатії у спілкуванні. Вона є найважливішою складовою розвиненого спілкування та міжособистісного сприйняття (специфічна якість пізнання людини людиною).

Комунікативна рефлексія виконує ряд функцій: пізнавальну, регулятивну, функцію розвитку. Ці функції виявляються у зміні уявлень особистості про інших суб'єктів спілкування на більш адекватні для цієї ситуації, з урахуванням їх індивідуальних психологічних особливостей.

Особистісна рефлексія допомагає відслідкувати особистості власні вчинки, образи власного “Я” як індивідуальності.

Особистісне зростання, розвиток індивідуальності відбувається під час процесу усвідомлення сенсу, який реалізується у конкретній частині життя. А процес *самопізнання* (у вигляді розуміння власного “Я”), що включає відтворення і осмислення того, що ми робимо, чому ми це робимо, як робимо і як ставимося до інших, і як вони ставляться до нас і чому, за допомогою рефлексії веде до розуміння особистістю того, що вона має право на зміну заданої моделі поведінки, діяльності з урахуванням особливостей ситуації.

А отже, рефлексивна сторона є найважливішим компонентом структури самопізнання, і являє собою сукупність психічних актів, в основі яких усвідомлення особистістю змісту і характеристик власних розумових процесів особистості.

Інтелектуальна рефлексія розглядається переважно у зв'язку із проблемами організації пізнавальних процесів переробки інформації і розробки засобів навчання за рішенням типових завдань.

Крім перерахованих видів рефлексії, психологи виділяють і інші її види: *екзистенціальну* (об'єкт дослідження – екзистенційні смисли особистості); *культуральну* та *саногенну*. *Саногенна рефлексія*, яка виникає під час емоційних ситуацій, що провокують виникнення переживань різноманітних страхів (невдачі, почуття провини, сором, образи) та призводить до зменшення особистісних страждань від подібних негативних емоцій. Основна функція саногенної рефлексії – це регулювання емоційного стану людини [4].

Виділяють рівні рефлексії залежно від ступеня складності змісту:

- 1) рівень рефлексивної оцінки особистістю актуальної ситуації, оцінки власних думок і почуттів у цій ситуації, а також оцінка поведінки в ситуації іншого;
- 2) рівень побудови особистістю суджень про те, що відчувала інша людина в тій самій ситуації, що вона думала про ситуацію і про самого суб'єкта;
- 3) рівень уявлення думок особистості про те, як вона сприймається іншими, а також уявлення про те, як інша людина сприймає думки інших про себе;
- 4) рівень уявлень про сприйняття іншою людиною думки суб'єкта з приводу думок інших про поведінку суб'єкта в тій чи іншій ситуації.

Рефлексія існує у таких формах: ретроспективна, ситуативна (актуальна) і перспективна.

Ретроспективна рефлексія – це відстеження людиною власних минулих станів, схильність до аналізування виконаної діяльності і минулих подій. Вона спрямована на виявлення і відтворення схем того, що було у минулому, процесів, які відбулися.

Перспективна рефлексія – це відстеження людиною власних станів при плануванні майбутнього, при цьому людина аналізує і коригує схеми і засоби діяльності на майбутнє [4].

Ситуативна рефлексія є здатністю усвідомлювати себе і власний стан на даний момент (усвідомлення ситуацій та аналіз того, що відбувається) [7; 4].

Психологами підкреслюється важливість розуміння різниці у термінах «рефлексія» і «рефлексивність». Так, рефлексія – це процес пізнання себе, а рефлексивність – властивість особистості [5; 6]. Рефлексія і рефлексивність реалізуються за допомогою рефлексивних здібностей.

Рефлексивні здібності створюють умови для саморозвитку особистості, самокорекції і творчої самореалізації, сприяють зростанню професійної майстерності та оволодінню новими знаннями [8]. Такі здібності в цілому впливають на розвиток особистості і на її взаємовідносини із оточенням. Їх розвиток передбачає формування в особистості адекватної самооцінки, високого рівня самоконтролю та саморегуляції.

6.4. Значення рефлексії у процесах саморегуляції

Розвиток рефлексії відбувається під час спільної діяльності людей, а отже, особистість, накопичуючи досвід взаємодії з іншими людьми, інтеріоризує функціональні позиції та розвиває у собі здатність до самоуправління власною діяльністю та вчинками (планує, організовує і контролює власні дії), що являє собою такий феномен, як рефлексивна саморегуляція, оскільки він пов'язаний із відображенням особистістю своїх внутрішніх процесів, власного “Я” [7].

Рефлексія є найважливішою регулятивною складовою особистості, що дозволяє їй свідомо вибудовувати власну життєву траєкторію [5], а у сфері саме міжособистісних взаємовідносин рефлексія виступає важливим компонентом моральності поведінки особистості [2].

Рефлексивна саморегуляція має складну структуру і включає в себе: уявне програвання можливостей, рефлексивну гру із самим собою, яка завершується створенням кінцевого рішення і переходом до виконавчих дій [2]. Найбільше рефлексивна саморегуляція виявляється у разі необхідності перебудови сформованих способів дії, аналізу структури власних дій, що не приводять до успіху, тобто під час “роботи над помилками”.

У процесах регуляції відомо два рівні рефлексивного відображення – від елементарного (низького) до глибоких роздумів про сенс власного існування та його моральну складову.

На більш низькому рівні рефлексії відображаються і контролюються окремі дії, що виконуються за готовою стандартною програмою. На більш високому рівні рефлексії – особистість відображує самого себе і як контролера, і як того, хто планує та оцінює власні дії [7]. Тобто з підвищенням рівня рефлексії вона перетворюється у саморефлексію – здатність особистості занурюватися у власний внутрішній світ психіки, з її почуттями, думками, станами, переживаннями, емоційними проявами тощо, та уміння оцінити власні дії, вчинки та інших людей, завдяки яким відбувається психічне відображення дійсності і самого себе. Тобто вона допомагає виявити, оцінити, прийняти або не прийняти існуючі в собі психологічні якості та ресурси.

Отже, у розділі розкрито особливості самосвідомості та її значення у життєдіяльності особистості. Визначено Я-концепцію як динамічну систему уявлень людини про себе та як прояв самосвідомості. Зазначено тісний взаємозв'язок самосвідомості та рефлексії. З'ясовано, що рефлексія є основою самоідентифікації людини та підґрунтям особистісного зростання, відповідального вибору та психічного здоров'я.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. Самосвідомість – це:

- а) ступінь труднощів цілей і завдань, які людина ставить перед собою;
- б) усвідомлення людиною власних дій, власного “Я”, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, цінностей та власного становища у суспільстві;
- в) уявлення про власні характеристики і здібності людини, уявлення про можливості взаємодії з іншими людьми.

2. В якому віці завершується цілісне становлення самосвідомості особистості:

- а) в 1 рік;
- б) в 7 років;
- в) у підлітковому віці.

3. Націленість людини на пізнання власних фізичних, душевних, духовних можливостей і якостей, свого місця серед інших людей – це:

- а) самопізнання;
- б) самоконтроль;
- в) самовдосконалення.

4. Я-концепція – це:

- а) усвідомлене прагнення до творчого саморозвитку, самореалізації;
- б) саморегуляція власної поведінки та діяльності;
- в) прояв самосвідомості, що являє собою динамічну систему уявлень людини про себе.

5. Знання людиною особливостей власної особистості, розуміння власних психічних станів, особистісних проявів та емоційних реакцій називається:

- а) рефлексією;
- б) самосвідомістю;
- в) саморегуляцією.

Дайте відповідь на запитання

1. Яким чином відбувається розвиток самосвідомості людини?
2. Які компоненти самосвідомості?
3. У чому полягають функції самосвідомості?
4. Які критерії та основні форми самосвідомості?
5. Що таке рівень домагань? І як він впливає на життєдіяльність особистості?

6. Які особливості прояву адекватної самооцінки особистості?
7. Які особливості прояву неадекватної самооцінки особистості?
8. Що являє собою Я-концепція? Узагальніть погляди психологів щодо трактування поняття Я-концепція.
9. Що таке рефлексія? Яке її значення у життєдіяльності особистості?
10. Який структурний склад рефлексії?
11. У чому полягають функції рефлексії?
12. Які Ви знаєте форми рефлексії?
13. Які існують типи рефлексії? Охарактеризуйте їх.
14. Яке значення рефлексії у процесах саморегуляції? Що таке саморегуляція?

Підготуйте доповідь на одну з тем

1. Історія вивчення проблеми самосвідомості
2. Онтогенез самосвідомості особистості
3. Захисні механізми особистості
4. Явище ідентифікації особистості
5. Значення рефлексії у професійній діяльності
6. Методики дослідження самооцінки

Список використаних джерел

Основні джерела

1. Большой психологический словарь / Авдеева Н. Н. та ін.; за ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зінченко. СПб: Прайм-Еврознак, 2016. 666 с.
2. Варій М. Й. Загальна психологія : підр. 3-тє вид. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
3. Диянова З. В., Щеголева Т. М. Самосознание личности: учеб. пособ. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1993. 54 с.
4. Дяченко Ю. Л., Заушнікова М. Ю. Професійна рефлексія у діяльності фахівця з фізичної реабілітації. *Молодий вчений*: наук.

журн. Херсон: ТОВ “Видавничий дім” “Гельветика”, 2016. № 11.1 (38.1). С. 21–24.

5. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва: Институт психологии РАН, 2014. 424 с.

6. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*. 2003. Т. 24. № 5. С. 45–58.

7. Кулюткин Ю. Н., Сухобская Г. С. Индивидуальные различия в мыслительной деятельности взрослых учащихся. Москва: Педагогика, 1971. 214 с.

8. Личностная и профессиональная рефлексия: психологический практикум / сост. Г. С. Пьянкова; Краснояр. гос. пед. ун-т им. В. П. Астафьева. Красноярск, 2012. 125 с.

9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб: Питер, 2002. 720 с.

10. Столин В. В. Самосознание личности. Москва: Изд-во МГУ, 1983. 284 с.

11. Трофімов Ю. Л. Психологія : підручник. Київ: Либідь, 2018. 560 с.

Додаткові джерела

12. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / за ред. ред. В. Я. Пилиповского; пер. с англ. М.: Прогресс, 1986. 422 с.

13. Винославська О. В., Бреусенко-Кузнєцов О. А., Злишков В. Л. та ін. Психологія : навч. посіб. / за наук. ред. О. В. Винославської. Київ: ІНКООС, 2005. 352 с.

14. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : навч. посібн. Тернопіль: Економічна думка. 2014. 310 с.

15. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: підручник. 2-ге вид. Харків: Право, 2012. 312 с.

16. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: навч. посібник. Київ: МАУП, 2000. 256 с.

17. Мерлин В. С. Структура личности: характер, способности, самосознание : учеб. пособие к спецкурсу. Пермь: ПГПИ, 1990. 107 с.

18 Прохоров А. О., Чернов А. В. Влияние рефлексии на психические состояния студентов в процессе учебной деятельности. *Экспериментальная психология*. 2014. Том 7. № 2. С. 82–93.

19 Психологія та педагогіка : курс лекцій / уклад. С. О. Ніколаєнко, С. І. Ніколаєнко; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. Суми: ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. 171 с.

20 Роджерс К. Измерение изменений в “Я”. *Психология самосознания*. Самара: Издат. дом “Бахрах-М”, 2003. С. 447–459.

21 Романовський О. Г., Михайличенко О. Г., Грень Л. М. Педагогіка успіху: підручник. Харків: НТУ “ХПІ”, 2011. 368 с.

22 Слободчиков В. И. Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе. Мысли о мыслях. Ч. 1. Новосибирск: Изд-во журнала «Эко», 1996. С. 49–57.

23 Фрейд З. Психология “Я” и защитные механизмы. Москва: Педагогика-Пресс, 1991. 438 с.

24 Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. Київ: Знання, 1965. 48 с.

Ключі до тестових завдань з теми

питання \ відповідь	а	б	в
1		х	
2			х
3	х		
4			х
5	х		

ТЕМА 7

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ

7.1. Темперамент: історія учень, властивості і типи.

7.2. Структура характеру. Індивідуальні і типові риси характеру.

7.3. Проблема формування характеру: роль спадковості, виховних впливів, діяльності.

7.4. Задатки і здібності.

7.5. Роль спадковості і соціального середовища у розвитку людських здібностей.

7.1. Темперамент: історія учень, властивості і типи

Спостерігаючи за людьми, неважко помітити їх неповторну індивідуальну своєрідність у загальній рухливості, швидкості мовлення, виявленні почуттів. Одні з них запальні, рухливі й веселі, інші – повільні, спокійні й холодні, або ж досить тривожні, проте приховують власні почуття, кволі чи пасивні. Ці індивідуальні відмінності зумовлені темпераментом. Тож біологічним фундаментом, на якому формується особистість, є темперамент. Під темпераментом (від лат. *temperamentum*) розуміють відносно стійке закономірне співвідношення індивідуально-психологічних особливостей людини, що характеризує динамічну сторону її психічної діяльності і поведінки. Виокремлюють два найважливіші аспекти темпераменту: активність і емоційність. Активність характеризує ступінь швидкості, енергійності чи повільності у власних вчинках, а емоційність – в особливості перебігу емоційних переживань, їхня сила і модальність [3].

Існування індивідуальних відмінностей у психічній діяльності людини було помічено давно. Вважають, що вчення про динамічні аспекти поведінки людини сформувалися у працях Гіппократа, який зазначав, що тіло людини містить 4 основні

елементи – кров, слиз, чорну і жовту жовч. Залежно від домінування в організмі людини одного з цих соків учений виділив основні типи темпераменту. За вченням Гіппократа, великий вміст жовчі визначає холеричний тип темпераменту, сангвінічному властива наявність такого елемента, як кров, флегматичному – слиз, меланхолійному – чорна жовч [2].

Термін “темперамент” увів до наукового обігу давньоримський лікар Клавдій Гален. На відміну від поглядів Гіппократа, Гален уважав, що типів темпераменту існує значно більше. Пізніше в психології було зроблено декілька спроб розкрити сутність темпераменту, автори різних концепцій намагалися визначити фізіологічні показники темпераменту на основі різних особливостей [2].

Цікаві думки щодо природи темпераменту висловлював німецький філософ Іммануїл Кант (1724–1804), стверджуючи, що сангвінічний темперамент характеризується швидкою зміною емоцій за незначної їх глибини, холеричний – гарячковістю, поривчастістю дій і вчинків, меланхолійний – глибиною і тривалістю переживань, а флегматичний – повільністю і спокійністю.

В. Вундт (1832–1920) трактував темперамент як індивідуальну схильність до афектів. Холериків і меланхоліків він зарахував до групи із сильними афектами, а в сангвініків і флегматиків відзначив слабкі прояви афектів.

Представлені підходи не змогли розкрити природу темпераменту. Тому на зміну йому в XIX–XX стст. прийшли нові теорії, автори яких намагалися знайти фізіологічні основи темпераменту в морфологічних особливостях людської голови (Ф. Галль), у товщині нервових волокон (В. Бехтерев), в особливостях будови організму, його конституції (Е. Кречмер, В. Шелдон (1899–1977) та ін.). Німецький психіатр Е. Кречмер обстоював залежність психічного складу особистості від будови (конституції) тіла. Він запропонував власну класифікацію типів конституції (пікнічний, астеничний, атлетичний, дисплатичний) і вважав, що кожному з них властивий певний темперамент.

Згодом, спираючись на особливості функціонування у людини першої і другої сигнальних систем, було виділено три суто людські типи вищої нервової діяльності:

1. Художній тип, якому властиве домінування першої сигнальної системи: людям цього типу властива яскравість уяви, образність сприйняття, багатство та жвавість емоцій. На основі художнього типу можуть сформуватися здібності актора, письменника, художника, музиканта, режисера, продюсера тощо [2].

2. Розумовому типу властиве домінування другої сигнальної системи (мови). Люди вище названого типу схильні до аналізу, синтезу, узагальнення і систематизації отриманої інформації [2].

3. Проміжний або середній із паритетним співвідношенням обох сигнальних систем.

У вітчизняній психології найбільш поширеною є теорія І. Павлова, що пов'язала індивідуальні особливості темпераменту з основними властивостями нервової системи, виокремлюючи у центральній нервовій системі основні властивості нервових процесів, таких як сила, урівноваженість, рухливість. Розглянемо їх:

– *сила* визначається як здатність нервової системи витримувати подразники: ця характеристика нервової системи обумовлює працездатність і витривалість;

– *урівноваженість* – співвідношенням процесів збудження і гальмування;

– *рухливість* – швидкістю зміни процесів збудження і гальмування [2].

Своєрідне сполучення представлених властивостей нервової системи утворило чотири основні типи темпераменту. Проаналізуємо їх детально.

Холерик (сильний, неврівноважений, рухливий) характеризується високою психічною активністю, енергійністю, різкістю у рухах і діях, швидким темпом діяльності. Легко збуджується, емоції виникають швидко, відзначається силою, проте короткочасною. Це емоційно нестійкий тип зі швидкою зміною настроїв. Нетерплячий, часто конфліктний, іноді – агресивний. Йому складно виконувати одноманітну роботу. У випадку, коли праця є для нього цікавою, захопливою, здатен виявляти високу

продуктивність. У складних життєвих ситуаціях може частково втрачати контроль. Для холерика характерна циклічність у роботі. Він може цілком віддаватися справі, енергійно долати труднощі на шляху до мети – і раптом припинити роботу. Так буває тоді, коли вичерпуються сили, втрачається віра у власні можливості. Це є наслідком неврівноваженості нервової системи. Також для холерика характерні певні труднощі у пристосуванні до нових умов життя, у налагодженні спілкування з новими людьми. Постійне намагання нав'язати власну думку співрозмовнику, категоричність у судженнях, нетерпимість до думки партнера звужують коло його спілкування. Високий психічний темп виявляється у швидких, іноді імпульсивних реакціях на подразники, різких поривчастих рухах, швидкій і пристрасній мові. Холерик – екстраверт. Його поведінка переважно зумовлена впливом зовнішніх обставин, а не внутрішніми переживаннями [2].

Сангвінік (сильний, урівноважений, рухливий) відрізняється енергійністю, високою психічною активністю, швидкістю рухів і дій. Продуктивний тоді, коли виконує цікаві доручення. Рухливий, завдяки врівноваженості нервових процесів, легко пристосовується до нових умов, легко контактує з різними, навіть незнайомими людьми. Товариський, комунікабельний, виявляє неабиякі організаторські здібності. Для сангвініка характерна підвищена реактивність. Він бурхливо сміється навіть із незначного приводу або може дуже розсердитися через дрібницю. Емоції виникають швидко, є сильними, але нетривалими, легко змінюються на протилежні. Радість може швидко перетворитися на гнів чи навпаки. Почуття, інтереси, настрої і прагнення мінливі. У колі друзів сангвінік завжди рухливий, веселий та життєрадісний. Переважає у нього оптимістичний настрій. Має добре розвинену міміку й виразні рухи. По обличчю легко вгадується його настрій, ставлення до людей і речей. Жваво реагує на все, що привертає його увагу.

Сангвінік часто не помічає слабких подразників або не реагує на них. Він ініціативний, енергійний і працьовитий. Його цікавить усе нове. Тому з великим бажанням береться за нову справу, віддається їй і може зробити багато, якщо справа виявилася для

нього цікавою. Якщо ж йому стало нецікаво, він починає нудьгувати і залишає розпочату роботу, не завершивши її. За спрямованістю – яскравий екстраверт [2].

Флегматик (сильний, урівноважений, інертний) має низький рівень психічної активності. Відзначається повільністю у діях, тривалим переключенням із одного виду діяльності на інший. Важко пристосовується до нових обставин. Емоції, що виникають, характеризуються повільністю виникнення, проте часовою тривалістю. Емоційно стійкий, спокійний, урівноважений, має слабе вираження емоцій. Неохоче опановує новий вид діяльності. Найвищу продуктивність виявляє при виконанні добре відомої роботи [2]. Сповільнено реагує на подразники. Емоції виникають повільно, але відзначаються значною силою, тривалістю і стриманістю у зовнішніх проявах. Його важко розвеселити чи розгнівити. Урівноваженість і часткова інертність нервових процесів дають йому змогу залишатися спокійним за будь-яких умов, стримувати емоційні пориви, слідувати за встановленим розпорядком. За висловом І. Павлова, флегматик – спокійний, врівноважений, завжди рівний, упертий і наполегливий працівник. Йому властиві велика зосередженість і працездатність. Через малу рухливість нервових процесів має низький темп реакцій, йому важко переключати увагу, а тому має значні труднощі при оволодінні новими видами діяльності. Недостатньо впевнений у собі, тривожний, тобто, малоактивний і безініціативний. Високу продуктивність праці виявляє при виконанні добре освоєної (часто монотонної) роботи. Флегматик відчуває певні проблеми в пристосуванні до нових умов. За своєю природою флегматик інтроверт, а тому він мало комунікабельний. Йому важко знайомитися з новими людьми, знаходити теми для розмови. Має небагатослівну мову, тихий і часто невиразний голос, збіднену міміку, повільні рухи.

Меланхолік (слабкий тип ВНД) характеризується низькою психічною активністю, швидкою втомлюваністю, млявістю рухів, стриманістю мовлення. Має підвищену чутливість, глибокі і сильні переживання зі слабким вираженням емоцій. Важко пристосовуються до нових обставин і людей, мало

комунікабельний. У спокійному і звичному оточенні відчуває себе впевнено, виявляється гарним працівником при виконанні улюбленої, добре знайомої роботи. Меланхолійний темперамент, писав І. Павлов, є гальмівним типом нервової системи. Меланхолік вразливий, сором'язливий, легко ображається, замикається в собі. Потрапляючи в нові умови, розгублюється, не знає, як себе поводити, червоніє, мовчить. Це високо тривожний і невпевнений у собі тип. Важко знайомиться з людьми, коло спілкування є дуже звуженим. Висока чутливість нервової системи спричинює її швидке виснаження, тому мало працездатний, швидко втомлюваний [2].

Позитивними рисами холерика є ініціативність, енергійність, можливість мобілізувати значні зусилля в короткий проміжок часу. Водночас переваження реактивності над активністю може призвести до того, що йому не вистачить витримки, терпіння, особливо при досягненні віддалених цілей. При несприятливих умовах, відсутності серйозних цілей, неможливості творчої діяльності рухливість сангвініка може проявитися у поверховості і мінливості. Цінність флегматика в тому, що він може довго і завзято працювати, але для того, щоб включитися в роботу, йому потрібен певний час. Висока чутливість меланхоліка, що забезпечує глибину і тонкощі почуттів, обертається швидкою стомлюваністю і підвищеним рівнем тривожності, що може негативно вплинути на успішність діяльності [2].

Так, О. Суворов був холериком. Інший військовий діяч М. Кутузов – флегматиком, письменник М. Гоголь – меланхоліком. Тож різниця у темпераментах не стала перешкодою до якісного виконання професійної діяльності. При цьому варто врахувати, що в чистому вигляді типи темпераменту, як правило, не зустрічаються, тому варто говорити тільки про переваження тих або інших його рис. Крім того, не можна вважати, що певний тип темпераменту краще або гірше за інший; кожний із них має свої позитивні та негативні сторони.

Вчення І. Павлова про індивідуальні відмінності динамічної сторони психіки дало поштовх до подальших досліджень у цій галузі. Наприкінці 50-х років ХХ ст. були проведені лабораторні

дослідження під керівництвом Б. Теплова, В. Небиліцина, В. Мерліна, які доповнили типологію І. Павлова новими елементами. Науковцями було розроблено прийоми дослідження нервової системи людини, які дозволили глибше зрозуміти роль індивідуальних особливостей темпераменту в діяльності людини, визначити додаткові властивості нервових процесів.

У сучасній психології розрізняють такі властивості темпераменту:

лабільність – швидкість, з якою фізіологічна системи реагує на подразнення і повертається у вихідне положення;

сенситивність – підвищена чутливість – визначається найменшою силою подразників, необхідних для виникнення психічної реакції [2];

активність (резистентність) – характеризується тим, як мобілізується людина під час подолання перешкод, наскільки здатна чинити опір несприятливим умовам, що гальмують діяльність. Найбільш яскраво ця якість темпераменту виявляється у протидії опору стресу, у відсутності зниження функціонального рівня діяльності при сильному нервовому напруженні. Загалом активність і реактивність перебувають в обернено пропорційному співвідношенні: чим більш активною є людина, тим вона менш реактивна [2];

темп реакцій – перебіг психічних процесів та реакцій. Основним показником є швидкість переробки інформації, що впливає на органи чуттів, час розв'язання когнітивних задач, перебіг мнемічних процесів [2];

пластичність характеризується гнучкістю, легкістю пристосування до нових умов і визначається як здатність мозку до адекватної функціональної перебудови при значній зміні зовнішніх і внутрішніх факторів [2];

екстраверсія – інтроверсія: екстраверсія – властивість особистості, яка вказує на переважаючу схильність людини до широких і різноманітних соціальних контактів та орієнтованість у діях і вчинках на зовнішній світ, тоді як інтроверсія – властивість, що характеризує схильність до уникнення соціальних контактів і керування у діях і

вчинках власними думками і внутрішніми переживаннями. Крайні ступені інтроверсії характерні для аутизму [2].

Темперамент як динамічна характеристика психічної діяльності особистості має певні властивості. Серед них – екстравертованість та інтровертованість.

Екстравертованість та інтровертованість – спрямованість реакцій та діяльності особистості назовні, на інших (екстравертованість) або на саму себе, на свої внутрішні стани, переживання, уявлення (інтровертованість).

Екстравертованим типам властиві сила і рухливість нервових процесів і у зв'язку з ними імпульсивність, гнучкість поведінки, ініціативність, спрямованість на діяльність і спілкування, велика балакучість, непостійність у захопленнях та інтересах, висока емоційна збудливість, яка виникає внаслідок зовнішніх впливів, конформність у поведінці.

В інтровертованого типу переважають слабкість та інертність нервових процесів, замкнутість, схильність до самоаналізу, тривожність, невпевненість у собі, малокомунікабельність, а тому йому властиві ускладнення соціальної адаптації.

Особливо яскраво особливості темпераменту виявляються в екстремальних умовах, тому їх варто враховувати в професіях, що пред'являють особливі вимоги до динамічних і емоційних якостей людини.

У звичайних умовах особливості темпераменту проявляються у темпі і ритмі діяльності, обумовлюють своєрідність засобів і шляхів, тактику дій, індивідуальний стиль діяльності. Виробивши у себе оптимальний стиль індивідуальної діяльності, людина зможе домогтися високих результатів у житті.

Таким чином, вихідні властивості темпераменту не визначають, у що вони перейдуть – у сильні чи слабкі сторони – це залежить від виховання та самовиховання особистості.

7.2. Структура характеру.

Індивідуальні і типові риси характеру

Характер (від грецького *character* – ознака, риса) – індивідуально-своєрідне поєднання стійких рис людини, яке формується під впливом умов її життя і виховання та обумовлює типові для неї способи поведінки. Характер людини має тісний зв'язок із темпераментом, який становить динамічну складову характеру та впливає на дії і вчинки людей. Характер людини як соціальної істоти визначається її суспільним буттям. У межах кожного етносу формується типовий характер, що охоплює його провідні риси. Ці риси виявляють себе залежно від інтересів, установок, почуттів, здібностей, мотивів, тобто тих внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи, чим зумовлюють формування індивідуальності і неповторності людини [3]. Характер не є вродженим, постійним і незмінним: він формується впродовж життя під впливом різноманітних обставин і середовища виховання.

Структура характеру. Характер проявляється у системі ставлень людини до навколишньої дійсності, до яких перш за все відносять:

- *ставлення до інших людей* (екстраверсія чи інтроверсія, правдивість чи брехливість, тактовність чи грубість, товариськість, колективізм, ввічливість, чуйність, доброзичливість, щирість, повага, замкнутість, жорстокість, безцеремонність тощо);
- *ставлення до справи* (добросовісність, працелюбство, лінощі, працездатність, працьовитість, старанність, сумлінність, упертість, лінь, безвідповідальність тощо);
- *ставлення до себе* (самокритичність, самовпевненість, егоцентризм, самоповага, вимогливість, суворість, зарозумілість, гордість, хвастливість тощо);
- *ставлення до речей* (акуратність, бережливість, неохайність, недбайливість тощо);
- *вольові риси особистості* (цілеспрямованість, стриманість, впевненість тощо).

Структура характеру не дається від природи, а формується у процесі розвитку особистості. Вона зумовлена життєвим досвідом людини. Залежно від умов життя можуть розвиватися і по-різному проявлятися різні якості характеру. У психології характери розрізняють за визначеністю і цілісністю. Визначеному характеру властива наявність однієї чи кількох домінуючих рис, які визначають стиль поведінки людини. У людей із невизначеним характером такі риси відсутні або слабо виражені.

За наявністю протиріч характери поділяють на цільні та суперечливі. Цільний характер виявляється у відсутності протиріч між усвідомленням цілей і способами їх реалізації. У людей із суперечливим характером спостерігається несумісність цілей і мотивів, думок і почуттів [1].

Вивчаючи структуру характеру, вчені виділили в ньому 3 основні аспекти: *інтелектуальний* – відображає якості розуму людини; *вольовий* – є стрижнем сформованого характеру і проявляється у самостійності й твердості вибору цілей, рішучості і наполегливості в їх досягненні; *емоційний* – проявляється в емоційних властивостях людини.

Б. Теплов (1896–1965) у структурі характеру виділив 4 симптомокомплекси (сукупність ознак чи властивостей, які є взаємозалежними і характеризують одне явище): ставлення до колективу та інших людей (добродія, вимогливість, принциповість, тактовність); ставлення до себе (самокритичність, скромність, почуття власної гідності); ставлення до речей (охайність, бережливість); ставлення до праці (сумлінність, працьовитість, відповідальність).

Якщо певна риса в процесі свого розвитку досягає межі норми, її називають акцентуованою. Тож акцентуація характеру – це надмірне вираження окремих його рис, що перебувають на межі норми та патології.

Х. Шмішек [2, 4] виділяє 10 акцентуованих рис, які можуть спричиняти неадекватні дії, вчинки людей, тому знання даних типів акцентуацій особистості допоможе спрогнозувати сценарій поведінки людини аби уникнути прояву небажаних рис, конфліктних ситуацій. Розглянемо їх детальніше.

1. Демонстративний тип. Характеризується підвищеною здатністю до витіснення травматичного досвіду, демонстративністю поведінки, жвавістю, рухливістю, легкістю у встановленні контактів. Схильний до фантазування, перебільшення власних досягнень, спрямований на повагу до власної персони, авантюризму, артистизму, манірності. Таких людей відрізняє прагнення до лідерства, домінування, потреба у визнанні, прагнення влади. Перспектива бути непоміченим обтяжує. Він демонструє високу пристосованість до людей, емоційну лабільність (легку зміну настрою) при відсутності дійсно глибоких почуттів. Схильність до інтриг. Відзначається безмежним егоцентризмом, жадає захоплення, співчуття, шанування, здивування. Схвалення інших у його присутності викликає неприємні відчуття. Приналежність до певної соціальної групи пов'язана з потребою відчувати себе лідером, мати виняткове становище. Самооцінка далека від об'єктивної: часто завищена. Зазвичай говорить неправду з безневинним обличчям, оскільки те, про що він говорить, у даний момент для нього є беззаперечною правдою і внутрішньо він не усвідомлює власної брехні, або ж, якщо і усвідомлює – поверхово, без помітних докорів сумління.

2. Застрагаючий тип характеризує помірна товариськість, схильність до моралізування. Часто страждає від уявної несправедливості стосовно себе. Проявляє настороженість і недовірливість до людей, чутливий до образ, підозрілий, відрізняється мстивістю, тривалий час переживає те, що сталося, не здатний швидко забувати образи. Для нього характерна зарозумілість, зазвичай є ініціатором конфліктів. Самовпевненість, жорстка установка і погляд, досить розвинене честолюбство призводить до наполегливого утвердження власних інтересів, які він відстоює із особливим ентузіазмом. Прагне досягти високих показників у справі, за яку береться, проявляє велику завзятість у досягненні власної мети. Основними рисами є: правдолюбство, образливість, ревності, підозрілість, інертність мислення, моторики.

3. Педантичний тип відзначається ригідністю, інертністю психічних процесів, тривалими переживаннями травмуючих

подій. У конфлікти вступає зрідка, займає зазвичай пасивну позицію. Боляче реагує на порушення порядку. У професійній діяльності поводитися як бюрократ, висуває оточуючим високі вимоги. Пунктуальний, охайний, особливу увагу приділяє порядку, скрупульозний, добросовісний, схильний жорстко дотримуватися плану чи заведеного порядку, у виконанні дій неквапливий, орієнтований на високу якість, схильний до самоперевірок, сумнів у правильності виконаних робіт.

4. Збудливий тип: йому характерна підвищена імпульсивність, інстинктивність, грубість, похмурість, схильність до хамства і лайки, до конфліктів, у яких сам виступає активною, провокуючою стороною. Дратівливий, запальний, часто змінює місце роботи, конфліктний у колективі. Відзначається низькою контактністю в спілкуванні, сповільненням вербальних і невербальних реакцій. Для нього жодний різновид праці не стає привабливим: працює у разі потреби, проявляє таке ж ставлення і до навчання. Байдужий до майбутнього, живе “тут і зараз”, бажає отримати від теперішнього максимум розваг і задоволення. Може бути владним, обираючи для спілкування слабших.

5. Гіпертимний тип. Людей цього типу відрізняє велика рухливість, товариськість, балакучість, експресивна жестикуляція, міміка, пантоміміка, надмірна самостійність, відсутність дистанції у стосунках із іншими. Часто відхиляються від теми розмови. В колектив вносять багато галасу, полюбляють компанії одноліток, прагнуть ними керувати. Зазвичай мають піднесений настрій, гарне самопочуття, високий життєвий тонус, квітучий вигляд, добрий апетит, здоровий сон. Це люди із завищеною самооцінкою, веселі, легковажні, поверхові і, разом із тим, ділові, винахідливі. Уміють розважати інших, енергійні, конструктивні, ініціативні. Присутнє велике прагнення до самостійності. Можуть виступати джерелом конфлікту. Їм характерні спалахи гніву, роздратування, особливо коли зустрічають протидію, терплять поразку. Схильні до аморальних учинків, підвищеної дратівливості. Важко адаптуються до умов суворої регламентації, монотонної діяльності, вимушеної самотності.

6. Дистемічний тип. Представники цього типу відрізняються серйозністю, пригніченим настроєм, повільністю, слабкістю волевих зусиль. Для них характерні песимістичні проєкції майбутнього, занижена самооцінка, низька контактність, небагатослівність. Як правило, індивідуалісти: суспільства, гучних компаній зазвичай уникають, ведуть усамітнений спосіб життя. Часто похмурі, фіксуються на негативних сторонах життя. Скрупульозні у справах, цінують тих, хто з ними дружить, готовий їм підкорятися, мають загострене почуття справедливості, відрізняються уповільненістю мислення.

7. Тривожний тип. Людям цього типу властива низька контактність, мінорний настрій, тривожність, невпевненість у собі. Зрідка вступають у конфлікти, відіграють у них зазвичай пасивну роль, шукають підтримки і опори. Дружелюбні, самокритичні, старанні. Через власну беззахисність можуть стати мішенню для жартів, кепкувань, булінгу.

8. Екзальтований тип. Яскравою рисою представників цього типу є здатність захоплюватися, отримувати насолоду від життя. Ці почуття у них можуть виникати з причин, які у інших не викликають великого підйому, вони легко приходять у захоплення від радісних подій і перебувають у повному відчаї від сумних. Їм властива висока контактність, балакучість, закоханість. Такі люди часто сперечаються, проте не доводять справи до відкритого конфлікту, де можуть бути як активною, так і пасивною стороною. Прив'язані до друзів і близьких, альтруїстичні, вміють співчувати, мають гарний смак.

9. Емотивний тип: емоційні, емпатійні, чутливі, тривожні, балакучі, боязкі, чуттєві. Найбільш сильно виражені такі риси характеру, як гуманність, здатність до співпереживання, чуйність, захоплення успіхами інших. Вразливі, будь-які життєві події сприймають серйозніше, ніж інші. Зрідка вступають у конфлікти, образи тримають у собі. Їм властиве загострене почуття обов'язку. Дбайливо ставляться до природи, люблять вирощувати рослини, доглядати за тваринами.

10. Циклотимний тип. Представникам цього типу властиві часті періодичні зміни настрою, залежність від зовнішньої обставин і подій: радісні події викликають у них прагнення бурхливої діяльності; сумні – пригніченість, сповільненість реакцій і мислення.

7.3. Проблема формування характеру: роль спадковості, виховних впливів, діяльності

Біологічно зумовленим чинником, що впливає на формування особистості, є спадковість як властивість живих організмів повторювати з покоління в покоління властиву організацію, яка виявляється у схожих типах реакцій, розвитку тощо. Спадковість реалізується через самовідтворення генів. Сукупність генів утворює генотип як цілісну систему, яка контролює усі ознаки організму. Мінливість і спадковість забезпечують сталість і різноманітність життя кожної особистості. Від біологічної спадковості залежить як спільне, що визначає приналежність індивіда до людського роду, так і відмінне, що робить людину несхожою на інших і різнитися від них зовнішніми ознаками, індивідуально-психологічними характеристиками. Людина успадковує передусім тип нервової системи, на базі якої надалі формується тип її темпераменту; безумовні рефлекси (орієнтувальний, оборонний, слиновидільний); конституція тіла, зовнішні ознаки (колір волосся, очей, шкіри) тощо [3]. До фізичних задатків належать група крові, резус-фактор (особлива речовина, яка міститься у крові й зумовлює сумісність крові матері та плоду, донора і реципієнта). Батьки також можуть передати своїм дітям деякі хвороби, так до спадкових хвороб відносять: гемофілію, шизофренію, цукровий діабет тощо [3].

Особливе значення у формуванні особистості має вплив середовища як сукупності зовнішніх явищ, які стихійно впливають на розвиток особистості. Середовище, яке оточує, умовно можна об'єднати у природне (клімат, рельєф, географічне розташування) і соціальне (сім'я, дитячий садок, школа, коло однолітків, засоби

масової інформації тощо). Соціальне середовище утворюють усі соціальні групи, які безпосередньо чи опосередковано формують особистість: її мотиви, інтереси, нахили, цінності, мотиваційно-вольову, емоційну сфери.

Завдяки соціальному середовищу людина соціалізується, засвоює досвід, цінності, норми, мораль, установки, активно залучається до системи соціальних зав'язків, самотійно знаходить шляхи власного самовизначення. При цьому дитина не лише засвоює норми середовища, а й сама є її активним творцем.

Одним із дієвих чинників соціалізації є цілеспрямоване виховання як планомірний, цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку дитини з метою формування у неї моральних понять і установок, принципів, ціннісних орієнтацій, навичок практичної поведінки, які створюють умови для розвитку і готують до майбутньої професійної діяльності. Особлива увага приділяється і саморозвитку особистості за умов спеціально організованої виховної системи, яка забезпечує не пасивне пристосування дитини до наявних форм соціального буття, а цілеспрямований розвиток кожної дитини як неповторної індивідуальності, творця самого себе і обставин.

Відчутний вплив на формування особистості мають також засоби масової інформації, інтернет-простір як компоненти соціального оточення. Якісно підібрана інформація про події, процеси, явища розвиває особистість, виховує її свідоме, відповідальне ставлення до життя, сприяє духовному збагаченню, здатності критично оцінювати, узагальнювати факти, робити самотійні висновки, таким чином формує активну життєву позицію. Шкідливим може стати вплив на дитячу психіку неконтрольованого потоку інформації, який пропагує патологічні, сумнівні цінності, стандарти поведінки, і, тим самим, негативно впливає на свідомість людини, яка перебуває на етапі становлення, формування, тому ще не здатна критично аналізувати увесь масив інформації.

Відомо багато теорій, що намагаються поєднати прояв характеру з особливостями і зовнішнім образом людини, її статури, почерку тощо, проте найбільш повне уявлення про

людину можна отримати, аналізуючи систему її вчинків як свідомих, навмисних діях, у яких вона підтверджує власне ставлення до інших, самої себе, світу в цілому. Саме у вчинках як актах поведінки виявляється характер, у них він і формується. Добрим і чесним можна стати, тільки роблячи добрі і чесні справи. Віддавна відома приказка: “Посієш учинок – пожнеш навичку, посієш навичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю” [2].

Отже, становлення характеру обумовлене об’єктивними обставинами життєвого шляху: ці обставини змінюються під впливом вчинків людини. У результаті чого вона здатна піднятися над власним характером, створити його шляхом зміни тих рис, які на певному життєвому етапі маркуються особистістю як “негативні”, тож людина здатна змінити саму себе: стати творцем самої себе.

7.4. Задатки і здібності

Що дає можливість говорити про наявність у людини здібностей до певного різновиду діяльності? Основою є два показники: швидкість оволодіння діяльністю та якість її досягнень. Людину вважають здібною, якщо вона, по-перше, швидко і якісно опановує певний вид діяльності, легко, порівняно з іншими, набуває необхідних умінь і навичок, і, по-друге, рівень її досягнень значно перевищує середній [1].

Чому за наявності рівних умов одні люди швидше і легше опановують діяльність і досягають у ній більших успіхів, ніж інші? Справа в тому, що кожна діяльність висуває до людини певні вимоги до перебігу і рівня сформованості психічних процесів, роботи аналізаторів, швидкості реакцій, до властивостей особистості тощо. Якщо люди володіють необхідними індивідуально-психологічними характеристиками, які найбільше відповідають вимогам відповідної діяльності, припускають, що вони здібні до такої діяльності [2].

Отже, здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, що відповідають вимогам діяльності і є умовою її успішного виконання [3].

Будь-яка діяльність вимагає від особистості певної кількості взаємопов'язаних здібностей. Нестача або слабкий розвиток окремої здібності може бути компенсована за рахунок посиленого розвитку інших.

Здібності формуються, а відповідно, і виявляються виключно у процесі відповідної діяльності. Не спостерігаючи за людиною під час виконання нею певної роботи, не можна робити висновки щодо наявності чи відсутності необхідних професійних здібностей.

Потрібно також наголосити на тісному взаємозв'язку здібностей зі знаннями, уміннями, навичками. З одного боку, здібності залежать від них, оскільки розвиваються в ході набуття знань, умінь, навичок. З іншого – знання, уміння, навички також залежать від здібностей, оскільки останні дозволяють швидше, легше, міцніше оволодіти необхідними знаннями [2]. Так, у ході набуття математичних знань розвиваються такі здібності, як: математична пам'ять, здатність до геометричних просторових уявлень, логічного мислення. За наявності гарної математичної пам'яті, високого рівня логічного мислення, засвоєння математичних знань відбувається швидше. Проте ототожнювати здібності зі знаннями не можна, оскільки недостатнє знання чи невміння не можна вважати відсутністю здібностей. Подібної помилки припустилися вчителі початкової школи, які вважали М. Гоголя нездібним до вивчення російської мови, а І. Ньютона – до фізико-математичних наук.

У сучасній психологічній науці існують різні підходи до класифікації здібностей. Так, розрізняють здібності навчальні і творчі. Навчальні здібності пов'язані із засвоєнням уже відомих способів виконання діяльності, набуттям знань, умінь і навичок. Творчі – асоціюються зі створенням нового, оригінального, несхожого, принципово відмінного продукту, з винайденням нестандартних, креативних способів виконання діяльності.

Крім навчальних і творчих здібностей, розрізняють загальні розумові і спеціальні. Загальні розумові здібності – це здібності, необхідні для виконання багатьох видів діяльності. До них відносять такі властивості, як розумова активність, критичність, систематичність, якість логічних операцій тощо. Спеціальні здібності – це здібності, необхідні для успішного виконання окремої професійної діяльності [1].

За рівнем розвитку здібностей виділяють талант і геніальність. Талантом вважається найбільш сприятливе поєднання здібностей, що дозволяє особливо успішно, творчо виконувати певну діяльність. Жодна окремо взята здібність не може бути талантом, навіть якщо вона яскраво виражена і має високий рівень розвитку. Поява таланту – суспільно обумовлене явище, оскільки саме суспільство в ході свого розвитку стикається з важливими проблемами, які вдається вирішити лише окремим обдарованим особистостям. Геніальність є поєднанням у людині талантів, яке дає їй змогу визначити в своїй соціально-важливій діяльності історичну епоху. Геніям властива надзвичайна творча активність, бережливе ставлення до культурних надбань минулого і водночас рішуче подолання застарілих поглядів і традицій. Вони швидше за інших усвідомлюють найактуальніші проблеми свого часу і силою розуму знаходять нові шляхи їх вирішення.

7.5. Роль спадковості і соціального середовища у розвитку людських здібностей

Більшість фахівців відстоюють позицію вродженого, спадкового походження здібностей, оскільки вважають, що різновид і рівень здібностей закладаються у людини від народження, оскільки запрограмовані у генах. Ген визначається як дискретна структурна одиниця спадкового матеріалу, яка формує елементарні ознаки. У людини ген входить до складу набору хромосом. Сукупність усіх генів організму утворює його генотип як сукупність спадкових задатків [3].

Провідна роль природних, біологічних факторів як передумов розвитку здібностей відводиться і задаткам – вродженим анатомо-фізіологічним особливостям мозку, нервової системи, аналізаторів, які обумовлюють природні індивідуальні відмінності. Створюючи органічну основу для розвитку здібностей, задатки не визначають їх специфіки і розвитку: вони є багатозначними, на їх основі формуються різні здібності. Це означає, що на основі одного і того ж задатку формуються різні здібності, наприклад, на основі задатку швидкість, точність, легкість рухів можуть, залежно від умов життя і діяльності, сформуватися і здібності до плавних і скоординованих рухів гімнаста, і здатність до точних рухів руки хірурга, і здатність до швидких і пластичних рухів пальців скрипаля [1].

Варто пам'ятати, що задатки не гарантують розвитку здібностей. Вони тільки є однією з умов їх формування. Жодна людина, якими б сприятливими задатками вона не характеризувалася, не зможе досягти високих успіхів у діяльності без наполегливої праці.

За наявності сприятливих задатків і оптимальних умов у дитини можуть сформуватися здібності досить рано і розвиватися дуже швидко. Так, В. Моцарт почав писати перші музичні твори у віці 4 років. Видатний художник К. Брюллов у 9 років вступив до Академії мистецтв, О. Пушкін складав вірші з 8 років, а М. Некрасов – з 9.

Проте варто пам'ятати, що відсутність досягнень у ранньому віці не свідчить про відсутність здібностей. Наприклад, такі видатні постаті, як математик М. Лузін, біолог Л. Пастер, письменники В. Скотт, С. Аксаков проявили себе у досить пізньому віці.

Отже, у розділі розкрито сутність поняття “темперамент”, представлено історію учень про темперамент, властивості і типи темпераменту; розглянуто структуру характеру, визначено індивідуальні і типові риси характеру, проаналізовано проблему формування характеру, окреслено роль спадковості, виховних впливів, діяльності; розкрито значення задатків і здібностей у формуванні особистості.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. Сильний, врівноважений, інертний:

- а) меланхолік;*
- б) сангвінік;*
- в) флегматик.*

2. Індивідуально-психологічні особливості особистості, що відповідають вимогам діяльності і є умовою її успішного виконання:

- а) задатки;*
- б) здібності;*
- в) вчинки.*

3. Для якого типу акцентуацій характеру характерні песимістичні проєкції майбутнього, занижена самооцінка, низька контактність, небагатослівність, схильність до усамітнення:

- а) екзальтований;*
- б) дистимічний;*
- в) педантичний.*

4. Яка властивість нервової системи характеризується співвідношенням процесів збудження і гальмування:

- а) сила;*
- б) урівноваженість;*
- в) рухливість.*

5. Не відносять до основних аспектів у структурі характеру:

- а) інтелектуальний;*
- б) волевий;*
- в) поведінковий.*

Дайте відповідь на запитання

1. У чому полягає психологічна природа темпераменту людини?
2. Які властивості темпераменту ви можете проілюструвати на прикладах з власного життя?
3. Які типи темпераменту ви знаєте? У чому плюси і мінуси кожного з них?
4. Що таке характер? Як він пов'язаний з темпераментом?
5. Які типології характерів вам відомі?
6. Що дає аналіз задатків і здібностей для розуміння власної особистості?
7. Чи можна впливати на розвиток здібностей, на формування таланту?
8. Які методики вивчення характеру ви знаєте?
9. Поясніть поняття: “креативність”, “талант”, “геніальність”.

Підготуйте доповідь на одну з тем

- 1 Типи характеру у концепції А. Адлера.
2. Здібності та самоефективність у концепції А. Бандури.
3. І. Павлов про можливість корекції властивостей темпераменту.
4. Історія розвитку теорії про темперамент.
5. Основні чинники формування характеру людини.
6. Здібності та успішність професійної діяльності.

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Загальна психологія: навчальний посібник / І. В. Богдановський, О. В. Войтенко, С. О. Деніжна, Р. А. Калениченко, Л. М. Клевець, О. Г. Льовкіна, Г. Ю. Мустафаєв, І. О. Петухова, О. Є. Харіна; за заг. ред. Р. А. Калениченка, О. Г. Льовкіної, І. О. Петухової. Ірпінь: Університет ДФС України, 2020. 446 с.
2. Петухова І. О., Давиденко Н. В. Психологічні основи у професійній підготовці фахівців податкової міліції: навч. посіб. Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2014. 188 с., іл. 6.

3. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. К.: Академвидав, 2016. 424 с. («Енциклопедія ерудита»).

Додаткові джерела

1. Дойдж Н. Пластичность мозга: Потрясающие факты о том, как мысли способны менять структуру и функции нашего мозга. М.: Эксмо, 2010. 544 с.

2. Опросник структуры темперамента Русалова / *Psylab.info* – енциклопедії психодіагностики. URL: <http://psylab.info>

3. Исследование психологической структуры темперамента: опросник Смирнова / *Psylab.info* – енциклопедії психодіагностики URL: <http://psylab.info>

4. Тест на темперамент А. Белова. Формула темперамента. URL: <http://psycabi.net/testy/202-test-na-temperament-a-belova>

5. Шмішек Л. Опитувальник акцентуації характеру і темпераменту. URL: <https://kipt.sumdu.edu.ua/vykhovannia/psykholohichna-sluzhba-tekhnikumu/diahnostychni-metodyky/item/2474-opituvalniik-aktsentuatsiji-kharakteru-i-temperamentu-leongarda-shmisheka>

Ключі до тестових завдань з теми

питання \ відповідь			
	а	б	в
1			х
2		х	
3		х	
4		х	
5			х

ТЕМА 8

ПСИХОЛОГІЧНА СТАТІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

8.1. Основні теоретичні положення.

8.2. Проблематика статі: виникнення та генеза.

8.3. Психологічні поняття, суміжні з поняттям “гендерно-статева ідентичність”.

8.4. Особливості гендерно-статевої ідентичності.

8.5. Поняття “андрогінність”, “маскулінність”, “фемінність”.

8.1. Основні теоретичні положення

Розвиток особистості з точки зору формування її психологічної статі в останні десятиліття викликає все більше зацікавлення у психологів, соціологів і педагогів. Актуальність цієї проблеми пов'язана з розумінням ступеня впливу статевої приналежності людини на загальний особистісний розвиток, і тому його вивчення відбувається у різноманітних напрямках та представниками наукових дисциплін, які так чи інакше пов'язані з психологією. Феномен статі розглядається з точки зору психіатрії, нейропсихології, психоаналізу, етології, вікової та педагогічної психології, етнопсихології. Кожен напрям по-своєму сприймає та оцінює сутність психологічної статі індивіда, фокусуючись на певному аспекті з урахуванням специфіки ракурсу розгляду такого феномену.

Результатом підвищеної уваги дослідників із галузі медицини, психології і педагогічної науки, спроби зрозуміти явище психологічної статі та процеси її становлення стала можливість узагальнити накопичений досвід вивчення і на міждисциплінарному рівні визначити тезаурус, систематизувати методологічні прийоми щодо визначення психологічної статі у світлі класичних психологічних концепцій.

На сьогодні, коли спрощена дихотомія у поляризованому уявленні про статево-рольові моделі уступила місце більш

об'ємній ортогональній моделі, вже ні в кого не залишається сумніву, що психологічна стать індивіда – один із основних факторів формування особистісних характеристик. Це явище багатомірне, складне, перебуває у постійній динаміці, тісно пов'язане як з внутрішніми, фізіологічними аспектами конкретної людини, так і соціокультурним та економічним рівнем життя, якого вона притримується. Тобто, з одного боку, розуміння своєї психологічної статі у індивіда напряду пов'язане з його біологічними даними статевих ознак, а з іншого – обумовлено нормами і стереотипами статево-рольової поведінки, які переважають у суспільстві.

8.2. Проблематика статі: виникнення та генеза

Незважаючи на те, що сам термін “гендер” з'явився лише в 1970-ті рр., в історії розвитку гендерних досліджень умовно виділяються декілька етапів.

1. Розробка відповідних ідей у руслі філософії (з античних часів до кінця XIX ст.). Платон і Аристотель, Фома Аквінський і Філон Олександрійський, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель та більшість філософів розглядали жінку як істоту, похідну від чоловіка і низько розвинену. Слід зазначити, що в історії філософської думки були й винятки, наприклад концепція Дж. С. Мілля, який наполягав на дотриманні громадянських прав жінок і необхідності створення умов освіти для них.

Більшість класичних філософських концепцій та шкіл чоловіче і жіноче начало розглядають як протилежні, хоча і взаємопов'язані онтологічні й гносеологічні принципи: маскулінність символізує духовне, божественне, культурне, раціональне і універсальне; фемінність – природне, тілесне, нераціональне і приватне.

Вперше питання про можливість розвитку *жіночих інтелектуальних здібностей і про жіночу освіту* розглядаються у філософії Просвітництва. І хоча більшість філософів-чоловіків (серед яких найбільш відомими постатями є Ж.-Ж. Руссо та

І. Кант) у цілому негативно оцінюють перспективи освіти для жінок, в епоху Просвітництва вперше в історії філософії та суспільної думки з'являються теорії, в яких формулюються ідеї жіночої емансипації і здійснюється критика патріархальної ідеології.

Першим феміністським проєктом в історії філософської думки є робота М. Уоллстонкрафт “На захист прав жінок” (1792), заснована на ідеях Дж. Локка про рівні права для всіх громадян. Тут вперше визнається, що більшість жінок ще не готові до того, щоб діяти на рівні з чоловіками, через, по-перше, обмежене жіноче виховання і, по-друге, позбавлення жінок основних громадянських прав, тобто слідства певних соціальних причин, які можуть бути змінені.

К. Маркс і особливо Ф. Енгельс впритул підійшли до проблеми гендерної ієрархії і стратифікації суспільства, хоча і розглядали її як наслідок класового поділу. У роботі “Походження сім’ї, приватної власності і держави” (1884) Енгельс зазначає, що появи приватної власності приводить до поділу праці між статями, появи патріархальної сім’ї і “всесвітньої поразки жіночої статі”.

Російська філософія (Н. Бердяєв, І. Ільїн, В. Соловйов, П. Флоренський та ін.) розглядає поняття “чоловіче” та “жіноче”, але переважно як образи, алегорії, а не наукові категорії. Саме в Росії в ХІХ ст. виникли перші педагогічні концепції жіночої освіти (К. Ушинський, П. Каптерєв).

Некласичні ідеї про тілесності й ексцентричної суб’єктивності Ф. Ніцше, а також погляди на проблему підлеглого становища жінок Г. Зіммеля по-новому розставили акценти у вивченні феноменів чоловічого і жіночого – вперше зазнали критики бінарні статеві опозиції. Ці новації заклали теоретичну базу потужного феміністського руху (спочатку у західних країнах, а пізніше – у Росії), філософські основи якого подані у тепер уже класичних роботах С. де Бовуар, А. Коллонтай, К. Міллет, Б. Фрідан.

Більшість досягнень в сфері гендерної рівності, зокрема право жінок на освіту, включаючи і вищу професійну, на працю в різних галузях, рівну оплату праці, медичне обслуговування,

декретні відпустки і багато іншого, були ініційовані саме жіночим рухом і фемінізмом.

2. *Фрейдиський етап*, пов'язаний з ім'ям З. Фрейда, розвитком психоаналізу і його критикою (1930–1950-ті рр.).

Теорія З. Фрейда значно вплинула на розвиток уявлень про чоловіка і жінку. Цей учений вважав, що особистість визначається анатомічною будовою, хоча навіть його послідовники й учні не завжди погоджувалися з ним. Так, його учениця і послідовниця К. Хорні вказувала на роль соціокультурних чинників у розвитку людини. Однак ідеї Фрейда пізніше широко були використані у філософії постмодернізму (М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Лакан) і фемінізму.

У своїй концепції мікрофізики влади М. Фуко показав, що, починаючи з середини XVII ст., було встановлено чіткий взаємозв'язок між поняттями “особистість”, “стать” і “сексуальність”. Особистість стала сприйматися і розумітися через призму дискурсивно оформленої сексуальності, а сексуальність, у свою чергу, була одним з елементів владних відносин, за допомогою яких стали можливі різноманітні форми контролю та підкорення.

Філософ-психоаналітик Ж. Лакан пов'язував інтерпретацію чоловічого і жіночого з символічним порядком культури, а саме з проблемами структурування ідентичності. Отже, джерело сексизму криється не тільки в соціальному чи культурному устрої суспільства, але і у внутрішніх структурах мови і мислення. А теорія відмінностей Ж. Дерріда пропонує переглянути дихотомію чоловічого і жіночого в культурі як одну з основних опозицій класичного мислення, а замість неї застосовувати методологію множинності.

Історія взаємин фемінізму та психоаналізу вельми неоднозначна. З одного боку, дослідники багато почерпнули з методології цього напрямку, наприклад модель психосексуального розвитку людини, з іншого – вихідні ідеологічні установки були схильні до рішучої критики. Наприклад, К. Міллет зробила спробу критичного осмислення біологічних детермінант у поясненні З. Фрейдом структур фемінінності і маскулінності. У цілому

гендерні дослідження сприйняли ідеї психоаналізу саме в феміністському трактуванні.

3. Початок дослідження в галузі психології статі і поява власне гендерних теорій, причому не тільки психолого-педагогічних, але і соціологічних, антропологічних, які знайшли своє наступне відображення в психології і педагогіці (1940–1980-ті рр.). На цьому етапі виділяються ідеї Т. Парсонса (теорія структурно-функціонального аналізу та концепція поділу інструментальних та експресивних функцій у сім'ї), дослідження М. Хорнер (феномен боязні успіху), Е. Маккобі (огляди статевих відмінностей і власні експерименти), С. Бем (Концепції андрогін і гендерної схеми), Н. Ходорів (робота про материнство) і К. Гілліган (ідея про цінності моральних суджень жінок, відмінних від поглядів чоловіків). Наведемо приклади найбільш знакових робіт.

Безпосередній розвиток гендерної теорії пов'язаний з працями ряду антропологів, які вивчали неєвропейські народи, виділяючи відмінності в розумінні соціальних ролей чоловіка та жінки, їх статусів, ціннісних орієнтацій та ін. Саме антропологи вперше зафіксували культурні відмінності між статями і вказали на їх варіативність. Дослідження М. Мід, що опублікувала в 1930–1940 рр. роботи “Дорослішання на Самоа” (1928), “Стать і темперамент в трьох первісних суспільствах” (1935), “Чоловіки і жінки” (1945), стали базовими крос-культурними дослідженнями, на які спиралися прихильники розуміння статі як соціально-культурного явища.

Уперше чітке визначення поняття “гендер” з'явилося в роботі психолога Р. Унгер “Про редефініції понять стать і гендер” (1979), в якій вона запропонувала використовувати слово “секс” (sex) тільки тоді, коли говорять про спеціальні біологічні аспекти людини. Використовувати термін “гендер” (gender) пропонувалося в тих випадках, коли обговорюються соціальні, культурні та психологічні аспекти, тобто риси, норми, стереотипи, ролі, які вважаються типовими і бажаними для тих, кого суспільство визначає як жінок або чоловіків.

Тема материнства стала у фемінізмі і гендерних дослідженнях однією з центральних. Автор бестселера “Народжена жінкою” (1977) А. Річ прямо стверджує, що “регуляція жіночої репродуктивної здатності в кожній тоталітарній системі і в кожній соціалістичній революції, юридичний і технічний контроль чоловіків над контрацептивами, абортами, акушерством, гінекологією, позаматковими репродуктивними експериментами, як і негативний або принаймні підозрілий статус жінок, які не стали матерями – усе це є сутність патріархальної системи”.

Праця Е. Маккобі і К. Жаклін “Психологія статевих відмінностей”, що вперше вийшла у 1974 р., є однією з найбільш цитованою у всьому світі публікацією з гендерної психології. З одного боку, огляд фіксує багато відмінностей між чоловіками і жінками, з іншого – ставить питання про статистичну достовірність даних відмінностей, констатуючи, що лише декілька відмінностей можуть вважатися доведеними – в агресії, просторовій орієнтації, математичних і лінгвістичних здібностях. Більше того, вперше доводив факт зміни цих відмінностей за кілька десятиліть вивчення у зв’язку зі змінами соціалізації. Цю позицію Е. Маккобі підтверджувала і в більш пізніх публікаціях: “У ХХ ст. ми побачили неординарні зміни у статевих ролях і в стосунках між статями... Поводженням дітей управляє не тільки те, чому вони були безпосередньо навчені, але і висновки, зроблені через спостереження оточеної культури. Певні культурні погляди на гендер втілені в міфах, іграх, історіях і в повсякденному житті. Вони “витають у повітрі”, і діти їх можуть отримати з багатьох джерел”.

У 1960-ті рр. активізувалися вітчизняні дослідження щодо статевих відмінностей. Провідна роль у цих дослідженнях належала Ленінградсько-петербурзькій школі психологів під керівництвом Б. Г. Ананьєва, який заклав теоретичні основи диференціальної психології: він виділив психологічні відмінності жінок і чоловіків як підстави дослідження, розглянув статевий диморфізм як загальний принцип філо-, онто- і соціогенезу.

Широко відома робота І. С. Кона “Психологія ранньої юності” (1989), де цілий розділ присвячено особливостям

взаємовідносин юнаків і дівчат, а також монографія “Дитина і суспільство” (1988), в якій поданий огляд і аналіз зарубіжної літератури з проблеми статевих відмінностей. Потрібно зазначити, що в роботах професора І. Кона стаття ніколи не трактувалася як виключно біологічний феномен.

Дослідження цього періоду у цілому мають міждисциплінарний характер. Соціолог Е. Гідденс з’ясував, що жінки ініціюють зміни, які мають загальне значення для суспільства. Його дослідження стосуються, в першу чергу, можливостей інтимних відносин і відносин сексуальної та емоційної рівності, які справляють враження вибуху порівняно з більш ранніми формами гендерної влади. Традиційне суспільство безглуздо описувати в термінах опозиції у публічній і приватній сферах. Цей поділ виникає тільки у процесі входження товариств у модерн і носить виражений гендерний характер. Областю радикальної реорганізації міжособистісних зв’язків стала *інтимність*, яку Е. Гідденс і називає найважливішим соціальним новоутворенням. Ця реорганізація аналогічна процесу демократизації публічної сфери. Трансформація інтимності надає перетворюючий вплив на сучасні соціальні інститути в цілому.

При всій різниці теоретичних позицій представників цього періоду їх об’єднує переконання в тому, що відмінності (існування яких заперечується) в поведінці, психіці, ролях, статусах, світосприйнятті чоловіків і жінок трактуються неоднозначно, ієрархічно, дискримінаційно і для чоловіків, і для жінок, і така інтерпретація – результат поширених у кожному суспільстві стереотипних уявлень про “чоловіче” і “жіноче”, які і задають траєкторію для соціалізації людини тієї чи іншої статі і побудови суспільства в цілому.

Критична феміністська педагогіка – М. Грін, В. Давидов, А. Жиро, Дж. Козола, П. Макларен, М. Еппл, П. Фрейре, Б. Хукс, Г. Щедровицький та інші у цей період звернули увагу на подвійність потенціалу шкільної освіти у сфері соціалізації та розвитку дітей. У працях вчених зазначається, що якщо легітимні цінності та норми і цінності буденної свідомості відрізняються один від одного, то в освіті посилюється значення “прихованого

навчального плану” (hidden curriculum). Освіта розглядається як провідний інститут гендерної соціалізації, незважаючи на ліквідацію в більшості країн обмежень на освіту жінок, зізнається, що його зміст і організація андроцентричні і дискримінаційні, а результати освіти для чоловіків і жінок не рівнозначні.

4. *Бурхливий розвиток власне гендерних досліджень у психології та педагогіці, інтеграція до змісту загальної і вищої освіти (з 1990-х рр. до сьогодні).* До ознак розквіту гендерних досліджень належить:

- значна кількість вітчизняних і зарубіжних емпіричних досліджень;
- теоретичне осмислення емпіричних фактів, початок кросскультурних і порівняльних досліджень в усьому світі;
- адаптування відомих методів і методик для вивчення гендерної проблематики та створення специфічних гендерних діагностичних методик;
- інтеграція гендерного підходу в освіту різного рівня (дошкільна, шкільна, вузівська).

Найбільш послідовною позиція соціального конструктивізму проявилася в теорії гендерної схеми С. Бем, яка піддала рефлексії та критиці сам принцип приписування статі будь-якої людської характеристики. Теорія гендерної схеми зосереджена на питаннях сприйняття та пізнання, тобто проблематизується сам процес отримання знань про навколишній світ і про чоловіків і жінок у ньому. Нетривіально поставлене запитання С. Бем про те, як ми дізнаємося, що певна якість і поведінка є жіночою, а певна – чоловічою, привело до висновку, що пізнавальна система людини сформована опосередковано через поляризацію чоловічого і жіночого, їх ієрархію і інтерпретацію подібного положення за допомогою біологізації цього процесу – тобто поясненням того, що прийняті стереотипи природні. Теорія лінз пояснює, що немає ніяких місць і професій, які б мали природні і незмінні статеві індикатори. Для подолання лінз гендеру С. Бем розробила

педагогічну систему гендерно-несхематизованої дитини за допомогою введення альтернативних сексизму схем.

Дослідження в галузі гендерної психології і педагогіки у радянських і вітчизняних джерелах також присутні, але їхня кількість менша, ніж за кордоном. Серед досягнень цього етапу слід визначити:

- розробку нового розділу гендерної психології – психології гендерних відмінностей (І. Кльоцина);
- вивчення гендерних особливостей обдарованих дітей і ставлення до них батьків залежно від статі (Л. Попова);
- реалізацію проєкту гендерного підходу в дошкільній освіті (Л. Штильова);
- концептуалізацію феномену “прихованого навчального плану” (Е. Ярська-Смирнова);
- появу чоловічих досліджень як одного з напрямів реалізації гендерного підходу (І. Кон, С. Ушакін);
- дослідження проблем формування сексуальності, транс- і гомосексуальності (І. Кон, Є. Іоффе);
- вивчення гендерних стереотипів у вивченні соціальних, психологічних, педагогічних явищ (І. Кльоцина, О. Ключко, Т. Рябова, О. Рябов);
- дослідження гендерних аспектів самоактуалізації особистості у професії, гендерної ідентичності (Л. Ожегова), гендерної самосвідомості (А. Чекаліна).

Для цього етапу характерні спроби методологічної рефлексії і практичного застосування розробок у навчанні і вихованні дітей. Ідея гендерної рівності статей в освіті, заснована на принципах рівного доступу, обігу та результатів освіти незалежно від статі, а також національної або етнічної приналежності учня, є частиною державної політики в більшості розвинених країн (Канада, країни Північної і Західної Європи та ін.).

8.3. Психологічні поняття, суміжні з поняттям “гендерно-статева ідентичність”

У працях радянських та вітчизняних дослідників, присвячених вивченню гендерно-статевої ідентичності, використовуються такі терміни: *біологічна стать*, *психологічна стать*, *психічна стать*, *статева ідентичність*, *статево-рольові стереотипи*, *статево-рольові відносини* (В. Агеев, Я. Коломінський, І. Кон, М. Х. Мелтас, Т. А. Рєпіна та інші).

В англomовній літературі часто використовуються терміни *sex* (“стать”, від лат. *sexus*) як біологічна стать, пов’язана з функцією продовження роду, і *gender* (“рід”, від лат. *genus*) як сукупність властивостей, притаманних чоловіку та жінці.

Гендер – це сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство передбачає виконувати людям залежно від їхньої біологічної статі.

Згідно зі словником В. Мюллера поняття “гендер” має три значення:

- 1) морфологічна характеристика, граматичний рід;
- 2) класифікація статі;
- 3) уявлення відносин, що показують приналежність до класу, групи, категорії [11].

Е. Гідденс вважає, що поняття *gender* означає рід в аспекті належності до певного класу, в людському суспільстві – до сімейної, родової традиції, до того, що встановлює зв’язок поколінь або генерацій [5].

Англійський термін *gender* використовується у дослідженнях різноманітних наук: соціальної філософії, соціології, психології, для того щоб відійти від терміна “*sex*” (біологічна стать) [6; 8]. У зв’язку з цим категорія “стать” характеризує біологічну ознаку людини, а поняття “гендер” пояснює статево-рольовий поділ у різних сферах життя, ставлення суспільства до чоловіків і жінок, різне ціннісне суспільне ставлення до людей залежно від статі.

- У словнику С. І. Ожегова категорія “рід” має таке значення:
- 1) граматична категорія слів (чоловічий, жіночий, середній);
 - 2) різновид чого-небудь, що володіє будь-якою якістю,

властивістю; 3) визначення ряду поколінь (у системі тварин – об'єднання декількох видів) [12].

У психології стать характеризують як комплекс тілесних, поведінкових і соціальних ознак, що визначають індивіда як чоловіка або жінку [9].

При народженні дитини на основі зовнішніх генітальних ознак визначають *громадянську (паспортну) стать*. Далі у процесі соціального розвитку відбувається усвідомлення приналежності до певної статі і формування відповідної поведінки.

Стать біологічна – сукупність контрастуючих генеративних ознак особин одного виду. Біологічна стать, як і гендер, є соціальним конструктом, продуктом стійких інтерпретативних практик, що виникають на основі когнітивних схем прийняття.

З біологічної точки зору виокремлюють такі рівні статевої організації людини:

- генетична стать (певний набір генів);
- гонадна стать (наявність характерних для кожної статі залоз внутрішньої секреції). На рівні гонадної статі, генітальної підсистеми визначають чіткий поділ на дві протилежні форми статевої організації – чоловічі та жіночі статеві органи, що обумовлюють різні репродуктивні функції;
- морфологічна стать (відмінності в тілесних характеристиках, побудові і функціонуванні);
- церебральна стать (обумовлена диференціацією мозку під впливом гормону тестостерону).

Генетичні, ендокринні та церебральні складові статі визначають не психологічні відмінності між чоловіками та жінками, а рівень психологічної та рухової активності.

Стать соціальна – комплекс біологічних, соматичних, репродуктивних, соціокультурних і поведінкових характеристик, що онтогенетично розвивається і забезпечує індивіду особистий, соціальний і правовий статус чоловіка та жінки [16].

Стать психологічна – характеристика індивіда за критерієм відповідності його поведінки маскулінній або фемінній статевій ролі. Стати чоловіком або жінкою у психологічному плані означає

мати суб'єктивну впевненість у тому, що кожен представник тієї чи іншої біологічної статі володіє специфічними особистісними і поведінковими характеристиками, що відповідають цій статі.

Стать психічна – комплекс психічних, психологічних характеристик, що відрізняють чоловіка від жінки. Це поняття застосовується для ідентифікації чоловіків і жінок щодо їхньої поведінки і психологічних особливостей. У вузькому значенні слова психологічна стать – це стать, у якій людина сама себе відчуває і усвідомлює, тобто стать самоідентифікації. Психологічна стать індивіда не завжди збігається зі статтю біологічною, зі статтю виховання, із соціальною або паспортною статтю. Розбіжність може породжувати транссексуальність або трансгендерність (трансгендери – індивіди, які почувають себе представниками іншої статі, ніж вродженої біологічної) [16].

Р. Столлер, Дж. Моун одними з перших запропонували розмежувати поняття “стать” і “гендер” (“рід”). “Гендер”, згідно з Р. Столлером, – це культурний і психологічний терміни, що належать до ступеня мужності або жіночності людини: у нормального чоловіка переважає мужність, а у нормальної жінки – жіночність. [10].

С. Кресслер і У. Маккена під терміном “гендер” визначають соціокультурні уявлення та індивідуальні когнітивні схеми, які обумовлені культурою представника особистісних ознак, властивих людям різної статі. З їхньої точки зору, біологічна стать виступає різновидом гендеру як системи соціальних стосунків, що складаються за довільним вибором генітального критерію, і різновидом системи соціальних уявлень (переконань) про неминучість такого поділу [9].

“Велика психологічна енциклопедія” трактує категорію “гендер” як соціально-біологічну характеристику, за допомогою якої дається визначення понять “чоловік” і “жінка” [2].

Поняття “гендер” є мультидисциплінарним і розглядається з позицій різних наук і напрямів (соціології гендеру, гендерної психології, постфемінізму тощо). Його виникнення обумовлено появою феміністської теорії. У філософії поняття “гендер”

визначається як термін, введений феміністами з метою виокремлення соціального аспекту відмінностей статей [10].

Е. Гідденс пояснює гендер як особливості формування мужності та жіночності, як соціальні очікування згідно з відповідною поведінкою чоловіків і жінок. Гендер – це система культурних символів, значень, норм, присвоєних певній статі. Він є природно заданим соціальним конструктом, що має свою культурну приналежність, і означає соціальні уявлення про відмінності статей, їх призначення і ролі у суспільстві. Гендер вказує на соціальний статус і соціально-психологічні характеристики особистості, які суспільство передбачає для чоловіків і жінок на основі їхніх статевих відмінностей, і обумовлює приписування психологічних рис індивідам з метою закріплення за ними соціального статусу і обмеження в системі гендерних стосунків [5].

Д. Рабл, Г. Крайг розглядають поняття “стать” і “гендер” як синоніми, а гендерні особливості – як специфічні прояви особистості, які пов’язані з ознаками статевої приналежності [14].

Розглянемо поняття гендерно-статевої ідентичності з точки зору різних підходів.

Термін “статева ідентичність” використовують дослідники біологізаторського напрямку, згідно з яким “жіноче” або “чоловіче” в особистості біологічно детерміновано, термін “гендерна ідентичність” – вчені, які створення вважають елементом культури, а “чоловіче” і “жіноче” представляють як соціальні конструкти [1].

Представники психоаналізу Ф. Тайсон і Р. Тайсон розрізняють статеву ідентичність, статево-рольову ідентичність і сексуальну орієнтацію. Статева ідентичність має ядерну природу, а ядро статевої ідентичності, на їхню думку, є примітивним, частково усвідомленим почуттям приналежності до певної біологічної статі (клецина).

Статева ідентичність – усвідомлення індивідом своєї статевої приналежності, переживання своєї маскулінності / фемінності, готовність грати певну статеву роль. Статева ідентичність є одним із аспектів особистісної ідентичності і ґрунтується на наслідуванні батькам, включає в себе всі якості

індивідуальних поєднань чоловічих і жіночих рис, обумовлена біологічними, психологічними, соціальними і культурними факторами.

Ядро статевої ідентичності закладається в пренатальний період як біологічна обумовленість. На базі ядра статевої ідентичності виникає статево-рольова ідентичність. На думку Р. Столлера, у процесі розвитку ефекти ідентифікацій з об'єктами як своєї, так і протилежної статі утворюють синтез ідентифікованих образів, що включають у себе специфічне поєднання чоловічих і жіночих рис. Статева ідентичність формується на основі несвідомих, обумовлених статтю взаємодій між батьками і дитиною. Біологічна стать дитини спонукає батьків до певного стилю взаємодії, у якому відображені позиції батьків, сиблінгів стосовно дитини чоловічої чи жіночої статі. Статева ідентичність деталізується у процесі розвитку, в подальшому формуються вибіркові ідентифікації з кожним із батьків.

Я. Коломінський і М. Мелтас розглядають статева ідентичність як стадіальний процес:

- 1) статева ідентичність як усвідомлення приналежності до певної статі, єдність свідомості та поведінки індивіда;
- 2) статево-рольова ідентичність як знання і засвоєння ролей чоловіка і жінки.

Стрижнева статева ідентичність (з точки зору психоаналітичних моделей статевого розвитку З. Фрейда) – найперше (на другому році життя) відчуття людиною своєї приналежності до чоловічої чи жіночої статі.

Сексуальна ідентичність характеризується особливостями самосприйняття і самоуявлення людини в контексті її сексуальної поведінки в структурі гендерної ідентичності.

Порівняльний аналіз основних понять, що використовуються для інтерпретації гендерної ідентичності (біологічна стать, гендер, гендерні стереотипи, гендерні ролі, гендерний дисплей), згідно з Л. Ожиговою, дозволяє зробити висновки про те, що гендерна ідентичність є не просто структурним компонентом гендеру, а складним системним конструктом, який тісно взаємопов'язаний з усіма особистісними образами Я [13].

Таким чином, гендерна ідентичність являє собою складне інтегративне поліфункціональне особистісне утворення, що включає в себе біологічні, соціальні і психологічні аспекти, обумовлює відповідно зі статтю форми поведінки.

8.4. Особливості гендерно-статевої ідентичності

Гендерна ідентичність є базовою структурою соціальної ідентичності, яка характеризує індивіда з точки зору його приналежності до чоловічої чи жіночої групи, має особистісний компонент, залежить від соціокультурної ситуації розвитку особистості, здатна змінювати свою направленість і зміст.

Поняття “гендерна ідентичність” введено Дж. Мані в 1955 р. для опису внутрішнього стану особистості з точки зору відчуття себе представником певної статі, а також для підтвердження значення соціально-культурних чинників у формуванні психологічної статі.

Гендерна ідентичність представлена багаторівневою системою співвіднесення особистості з тілесними, психофізіологічними, психологічними і соціокультурними значеннями маскулінності і фемінності як незалежних змінних.

Гендерна ідентичність як складова соціальної ідентичності має свою структуру і зміст. *У її структурі виділяються три рівні:*

1) базова ідентичність – співвіднесення особистості з альтернативними уявленнями про маскулінність/фемінність;

2) рольова ідентичність – співвіднесення поведінки і переживань особистості з існуючими в цій культурі статево-рольовими стереотипами;

3) персональна ідентичність, інтегруючи охарактеризує співвідношення особистості з маскулінністю і фемінністю в контексті індивідуального досвіду міжособистісного спілкування.

Під *гендерно-статевою ідентичністю* В. Ситніков розуміє аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника певної статі. Це перша категорія, в якій дитина осмислює своє власне Я. Поняття гендерно-статевої ідентичності

є більш широким, ніж поняття статевої ролі ідентичності, оскільки гендер включає в себе не тільки рольовий аспект, а й цілісний образ людини [15].

У психології питання формування, структури та змісту гендерної та гендерно-статевої ідентичності розглядалися в рамках різних теоретичних підходів: психоаналітичного (Р. Стіллер, Р. Тайсон, Ф. Тайсон, З. Фрейд); аналітичної психології (А. Крейг, О. Лаврова, Ю. Монік, Е. Самюельс, Дж. Уайлі, К. Юнг та ін.); теорії соціального навчання (А. Бандура); когнітивного напрямку (Л. Колберг).

Гендерно-статева ідентичність як особливий вид особистісної ідентичності належить до найбільш стабільних ідентифікацій людини. На її основі індивід створює свій власний суб'єктивний образ. Потенціал ідентичності реалізується в міру усвідомлення індивідом своєї належності до певної гендерно-статевої групи. Суб'єктивна емоційна значущість групи багато в чому визначає розвиток Я-образу і образу групи в конкретних соціальних умовах

Гендерно-статева ідентичність включає в себе *емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти*. Ця внутрішня структура, створювана в процесі розвитку, дозволяє індивіду організувати образ Я і соціально функціонувати за більш прийнятною статтю і гендером. Вона формується в результаті складної взаємодії його біологічних детермінант, процесів соціалізації та типізації (кодування). Активним учасником цього процесу є сам суб'єкт, який приймає або відкидає запропоновані йому ролі і моделі поведінки, аж до “перекодування” або “перевстановлення” гендерної ідентичності [17].

Становлення гендерно-рольової ідентичності відбувається в результаті психологічної інтеріоризації чоловічих і жіночих рис, у процесі взаємодії. Я і інших у ході соціалізації. Конфлікт шостої стадії психосоціального розвитку в епігенетичній схемі Е. Еріксона (інтимність проти ізоляції) напряму пов'язаний з гендерно-статевою ідентичністю індивіда. При цьому, як вказано у працях В. Ільїна, результати вирішення цього конфлікту у соціально-психологічному змісті проявляється не тільки у сфері

інтимно-особистісних відносин, але і в контексті міжособистісних стосунків як здатність до широкої варіативності в континуумі “прийняття – відторгнення” під час збереження цілісності особистості. У цьому контексті гендерно-статева ідентичність виступає як продукт соціального конструювання на основі апріорної приналежності до певної статі і як фактор, що опосередковує поведінкову активність і установки особистості в контексті міжособистісних відносин. Гендер розуміється як організована модель соціальних відносин між чоловіками і жінками, конструюється основними інститутами суспільства [7].

І. Кльоцина зазначає, що теорія соціального конструювання гендера базується на двох засадах:

1) гендер конструюється за допомогою соціалізації, розподілу праці, його формують система гендерних ролей, сім'я, засоби масової інформації;

2) гендер конструюється індивідами на рівні їх свідомості (тобто гендерної ідентифікації) шляхом прийняття заданих суспільством норм, підлаштування під них (в одязі, зовнішності, манері поведінки тощо).

С. Бем виокремлює чотири статеворольових типи: *маскулінний* – високі показники маскулінності і низькі – фемінності; *фемінний* – високі показники фемінності і низькі – маскулінності; *андрогінний* – високі показники як маскулінності, так і фемінності; *недиференційований* – низькі показники і маскулінності, і фемінності [1].

Л. Степанова у своїх дослідженнях, спрямованих на виявлення типу гендерної ідентичності і особливостей сприйняття гендерних стереотипів у студентів вищих навчальних закладів, виділяє чотири типи гендерної ідентичності: традиційний, ізомірний, недиференційований, андрогінний.

Традиційний тип гендерної ідентичності – респонденти чоловічої статі з високими показниками маскулінності і жіночої статі з високими показниками фемінності. Емоційно-оцінний компонент представлений позитивними характеристиками, є узгодженість ідеального і реального образів, відсутні протиставлення. Для чоловіків значущими є якості, які

характеризують емоційно-вольову регуляцію поведінки, самоствалення, самопрезентацію; для жінок – інтелектуальний розвиток, духовна сфера, психічне здоров'я, комфорт. Респонденти надають великого значення соціальному статусу, престижу, активній діяльності.

Ізомірний тип гендерної ідентичності – респонденти чоловічої статі з високими показниками фемінності і жіночої статі з високими показниками маскулінності. Існує протиріччя між реальними та ідеальними образами. Респонденти воліють самореалізацію без опори на прийняті в соціумі гендерні стереотипи поведінки. Для жінок важливим є інтелектуальний розвиток, духовна сфера, емоційно-вольова регуляція поведінки; для чоловіків – морально-етична зовнішність, самоствалення, самопрезентація, соціальна поведінка. Чоловіки зовні демонструють фемінні якості (м'якість, емоційність та ін.), а внутрішньо відчують емоційну задоволеність власною біологічною статтю. Жінки, зовні демонструючи фемінні патерни поведінки, внутрішньо відчують емоційну незадоволеність власною біологічною статтю, переживають статево-рольову конфліктність. Гендерна ідентичність представлена як полярна протилежність мужності і жіночності, що може відображати недостатню диференційованість ієрархії мотивів, наявність конфліктуючих мотивів і цінностей.

Недиференційований тип гендерної ідентичності – респонденти чоловічої і жіночої статі з низькими показниками як маскулінності, так і фемінності. Емоційно-оцінний компонент включає в себе різке протиставлення ідеального і реального образів; образи мізерні, негативно пофарбовані, представлені недиференційованими стереотипами в описі себе та інших. Для чоловіків значимі самоствалення, самопрезентація, моральний облік; для жінок – морально-етична зовнішність, інтелектуальний розвиток; менш важливими якостями для чоловіків і жінок є психічне здоров'я, соціальна поведінка. Для обох груп характерні конфронтація різних мотивів, підвищена напруженість, збудливість, надмірна турбота про власний престиж, хворобливі реакції на критику, внутрішня конфліктність; негативне ставлення

до себе; наявність когнітивного дисонансу, високої ригідності Я, що може призводити до депресивних станів. Жінок характеризують ризик професійної та особистісної дезадаптації; схильність до мінливих гендерних стереотипів; потенційно конфліктне протиріччя між орієнтацією на традиційні декларативні аспекти мужності і фемінності установками, що проявляються в поведінці; невизначене емоційне ставлення до свого майбутнього, відсутність відчуття цілісності особистості (суперечливе самовідношення); наявність незрілих психологічних захистів; закритість, ригідність; неузгодженість мотивів.

Андрогінний тип гендерної ідентичності – респонденти чоловічої і жіночої статі з високими показниками як маскулінності, так і фемінності. В описі відсутні протиставлення, частіше використовуються позитивні характеристики. Значущими аспектами є інтелектуальний розвиток, духовна сфера, емоційно-вольова регуляція, психічне здоров'я, менш важливими – соціальна поведінка. Представники цієї групи виявляють велику гнучкість у межах гендерної поведінки. Для них характерні виражений рівень розвиваючих мотивів (загальна і творча активність, суспільна корисність); розвинена соціально спрямована позиція; позитивне ставлення до себе, оточуючих, загальна задоволеність; емоційна зрілість, об'єктивність в оцінці себе та інших людей, сталість у планах і уподобаннях; спокій, невимушеність; висока адаптивність і гнучкість поведінки; осмисленість життя.

Чоловічі і жіночі моделі поведінки та ідентичності опосередковані процесом соціалізації і характеризують відповідні культурні стандарти й ідеологію, що панує в суспільстві.

Процес соціалізації впливає на вроджену схильність до вибору видів діяльності, ігор, іграшок, характерних для певної статі, і обумовлюється не тільки вихованням, а й зв'язком із генетичними особливостями. І. Кльоцина, посилаючись на думку С. Скарп (S. Scarr), К. Маккартні (K. McCartney), вважає, що не батьки нав'язують дитині іграшки та ігри, а дитина, виявляючи схильність до певних іграшок, змушує батьків реагувати на її схильність.

Л. Ожигова у своєму дослідженні “Гендерна ідентичність особистості і смислові механізми її реалізації” зазначає, що

гендерна ідентичність є одночасно і частиною особистості, і внутрішнім відображенням гендеру як складної соціокультурної системи взаємодії, зумовленої біосоціальними причинами міжстатевих відмінностей; статева ідентичність є результат складної взаємодії біологічних особливостей, соціокультурних впливів і екзистенціальних виборів особистості.

Поняття “гендерно-статева ідентичність” у психологічних дослідженнях використовується для позначення сукупності взаємодії біологічного, соціального і особистісного аспектів життя.

У зарубіжній і вітчизняній психології, на думку Л. Ожигової, сьогодні акцентується увага не стільки на соціальному конструюванні гендерної та гендерно-статєвої ідентичності, скільки на те, що гендерна ідентичність – це результат складної взаємодії організмічних, соціальних і психологічних (особистісних) факторів. У міру становлення і реалізації гендерної ідентичності посилюється регулююча роль самої особистості.

Л. Ожигова визначає гендерну ідентичність як результат складного процесу узгодження всіх факторів, який протікає в суб’єктивному, внутрішньому психологічному світі особистості. У ході цього процесу людина вирішує завдання прийняття або вироблення способів соціокультурної презентації своїх організмічних якостей у тій манері і формі, яка відповідає його власним особистісним особливостям і сенсам.

Структурні характеристики гендерної ідентичності особистості авторка розкриває за допомогою понять об’єктивного і суб’єктивного гендерного простору особистісної буттєвості. Об’єктивний гендерний простір особистісної буттєвості – це власне гендер або складна динамічна система зовнішніх біосоціокультурних факторів, що випереджають розвиток психічних явищ і станів, які фіксуються в таких фактах буття особистості: середовище – гендерні стереотипи та еталони, організм – гендерна тілесність, діяльність – гендерні ролі.

У психологічному (суб’єктивному) просторі гендер оформляється в гендерну і гендерно-статєву ідентичність, де взаємопов’язаними виявляються дієвий і смисловий конструкти,

що включають у себе гендерні уявлення образу світу (когнітивний компонент); гендерне самоставлення і самооцінку, гендерні уявлення про себе (афективний компонент); гендерні плани, способи і структури поведінки, рольовий репертуар (конативний компонент).

Динамічні характеристики гендерно-статевої ідентичності детерміновані сукупністю процесів взаємодії біологічних і соціокультурних чинників, особистісними смислами, які забезпечують певні способи репрезентації гендерної ідентичності в зовнішньому просторі і реалізації базових потреб особистості – прагнення до внутрішньої узгодженості, самоактуалізації і зовнішнього підтвердження.

Конструювання гендерної ідентичності – це засвоєння особистістю культурно заданих зразків і норм певного гендеру, а також реалізація внутрішніх задумів, смислів, потреб особистості на певних щаблях вікового і професійного розвитку.

Отже, проведений теоретичний аналіз даного феномену дозволяє уточнити поняття гендерної ідентичності.

Гендерно-статева ідентичність є інтеграційне динамічне поліфункціональне структурне утворення особистості, що включає в себе біологічний, соціальний, особистісний конструкти і детерміноване засвоєними в процесі соціалізації особистості соціокультурними нормами, правилами поведінки і відносин.

Теоретичний аналіз дозволяє уточнити структурні компоненти гендерно-статевої ідентичності та їх зміст. Структурними компонентами гендерно-статевої ідентичності є емоційно-оцінний, когнітивний, поведінковий і особистісний.

Емоційно-оцінний компонент обумовлений сукупністю компонентів образу Я, його оцінної складової та інтегрує емоційні переживання, самооцінку в аспекті приналежності до певної статі.

Когнітивний компонент включає в себе процес пізнання і усвідомлення особистістю навколишнього світу з точки зору гендеру, знання і прийняття гендерно-рольових позицій і стереотипів поведінки.

Поведінковий компонент забезпечує реалізацію діяльності, виконання гендерних ролей та проходження гендерним стереотипам.

Особистісний компонент – сукупність психічних властивостей, станів, що обумовлюють формування Я-образу з точки зору гендеру та функціонування відповідно до більш прийнятного статтю і гендером.

8.5. Поняття “андрогінність”, “маскулінність”, “фемінність”

Андрогінія – це наявність в індивіда певного співвідношення маскулінних і фемінінних рис з високим рівнем їх прояву. Вперше поняття “психологічний андрогін” було сформульовано В. Фліс у ХІХ ст. і описувалося як присутність в одній людині чоловічого і жіночого начал. Спираючись на теорію В. Фліса, О. Вейнингер висунув припущення і тому, що існують перехідні ступені між чоловіком і жінкою, проміжні статеві форми. Він вважав, що типові статеві форми ідеального чоловіка й ідеальної жінки не існують і тому особливості чоловічої статі в слабо розвиненому стані присутні в жіночому, а статеві ознаки жінок у сукупності є в чоловікові у специфічному стані [4].

С. Бем у 1974 р. запропонувала концепцію психологічної андрогінності. Вона виділяє чотири статево-рольові типи: маскулінний, фемінний, андрогінний, недиференційований.

Маскулінність і фемінність можуть як збігатися, так і не збігатися з біологічною ідентичністю чоловіків і жінок. Для гендерно-статевої ідентичності вирішальне значення мають виконувані чоловіками і жінками соціальні ролі, що свідчить про самостійний характер гендера як соціальної статі.

І. Буличов вважає, що зразки маскулінності і фемінності можуть у ряді ситуацій сильно відрізнятися від традиційних еталонів мужності і жіночності. Основний методологічний принцип взаємозв'язку маскулінності і фемінності виражається у взаємодоповненні. І. Буличов, розглядаючи гендерну картину

світу, пов'язує поняття маскулінності і фемінності з біологічними детермінантами, а саме з наявністю в чоловічій конституції жіночих генів, а в жіночій – чоловічих. Ці спадкові особливості відображаються на поведінці чоловіків і жінок, що призводить до появи чоловіків з жіночими рисами характеру і жінок – з чоловічими [3].

Сьогодні має місце тенденція до зближення стандартів поведінки чоловіків і жінок, що сприяє їх взаємозбагаченню. Водночас дослідники звертають увагу на те, що зближення образів маскулінності і фемінності часто призводить до втрати найкращих їх складових компонентів. Він вважає, що обидві статі символізують чоловічий і жіночий принципи у світі і в кожній людині, при цьому вони є різноспрямованими полюсами і повинні зберегти свої відмінності.

Деякі типові риси, відповідні статі, опосередковані еволюційно-генетичними і фізіологічними детермінантами (біологічні фактори), інші формуються у процесі соціалізації, виховання і розвитку особистості (соціальні фактори). До типових чоловічих рис (маскулінність) традиційно відносять незалежність, самостійність, наполегливість, домінантність, агресивність, схильність до ризику, впевненість у собі, самоповага та ін., до типових жіночих рис (фемінність) – поступливість, м'якість, чутливість, сором'язливість, ніжність, сердечність, здатність до співчуття, співпереживання та ін.

Сьогодні індивід частіше є носієм андрогінних рис особистості, тобто в ньому гармонійно представлені маскулінний і фемінний типи. Вважається, що гармонійна інтеграція маскулінних і фемінних рис підвищує адаптивні можливості андрогінного типу. Н. Губанова зазначає, що маскулінність і фемінність є центральними категоріями гендерного аналізу суспільства. Це свідчить про присутність образів маскулінності і фемінності в усіх сферах суспільства, про базові особливості онтогенетичного розвитку людини.

Маскулінність (від англ. masculinity – мужність) являє собою комплекс аттитюдів, характеристик поведінки, можливостей і

очікувань, що детермінують соціальні відносини у групі, об'єднаної за ознакою чоловічої статі.

Маскулінність як *deskриптивна категорія* означає сукупність поведінкових і психічних рис, властивостей і особливостей, об'єктивно властивих чоловікам на відміну від жінок. Маскулінність як *аскриптивна категорія* позначає один з елементів символічної культури суспільства, сукупність соціальних уявлень, установок і вірувань про те, чим є чоловік, які якості йому приписуються. Маскулінність як *прескриптивна категорія* – це система приписів, що мають на увазі не середньостатистичного, а ідеального “справжнього” чоловіка.

В. Л. Ситников, аналізуючи роботи Е. Маккобі, зазначає, що чоловіча поведінка пов'язана з біологічною обумовленістю. Більш високий рівень обміну речовин робить хлопчиків фізично енергійними й активними. Хлопчики більш збудливі, важко піддаються зовнішньому контролю, пізніше ніж дівчатка опановують мовні навички, у них слабкіший емоційний самоконтроль, вони більш спонтанні.

У галузі сучасних соціальних наук існують різні концепції маскулінності.

З точки зору психоаналітичної теорії маскулінна самосвідомість і поведінка є результатом наслідування та ідентифікації з батьком або його символом, що підкріплюється у свідомості дитини узагальненими уявленнями, нав'язаними батьками, вихователями та закріпленими у правилах і нормах маскулінної поведінки.

З позиції теорії статево-рольової типізації дорослі свідомо прищеплюють дітям, особливо хлопчикам, норми і уявлення, на які вони повинні орієнтуватися.

Есенціальний підхід розглядає маскулінність як похідну від біологічної різниці між чоловіком і жінкою. Маскулінність визначається як сукупність фізичних якостей, моральних норм і поведінкових особливостей, властивих чоловікові від народження.

Соціально-конструктивістський підхід визначає маскулінність у термінології гендерних очікувань. Маскулінність – це те, чим людина повинна бути і що очікується від неї. Відповідно до

цього підходу маскулінність конструюється суспільством. На індивідуальному рівні вона конструюється як гендерна ідентичність відповідно до вимог гендерних норм, які переважають у тій або іншій соціальній групі, і реалізується за допомогою інтерактивних дій.

За висновком Е. Маккобі, значущим у розвитку маскулінної поведінки є специфічний стиль взаємодії у групах хлопців (агресія, дистанціювання від дорослих), який створюється і підтримується незалежно від впливу дорослих, а сімейна соціалізація менш значима. Хлопчики стають тими, хто вони є, у результаті взаємодії в рамках одностатевих груп хлопців.

Сьогодні у суспільстві відбуваються зміни соціальних умов, соціально-економічних процесів і відносин. Нове соціальне положення і характер діяльності чоловіків і жінок призводять до трансформації базових установок, цінностей, психологічних властивостей і станів. Багато соціально значущих рис особистості стали вважатися гендерно-нейтральними. Ідеальний тип “справжнього чоловіка” стає більш варіативним, а окремі його компоненти (агресивність та ін.) все частіше розглядаються як проблематичні, дисфункціональні і доречні в певних умовах (війна, спорт тощо). Перевагу в сучасному суспільстві мають найбільш розумні і креативні чоловіки, їх соціальні досягнення забезпечують їм більш високий статус. Отже, для аналізу проявів маскулінності необхідно враховувати об’єктивні соціально-структурні зрушення, їх переломлення в культурі, у стереотипах і нормах маскулінності.

Фемінінність (від англ. femininity – жіночність) – характеристики, пов’язані з жіночою статтю, або характерні форми поведінки, очікувані від жінки в цьому суспільстві. Традиційно вважалося, що фемінінність біологічно обумовлена, жінкам притаманні такі риси особистості, як пасивність, чуйність, м’якість, турботливість, емоційність та ін. Фемінінність у рамках андроцентричності культури визначається як маргінальна щодо маскулінності як норми.

Ю. Альошина і А. Волович вважають, що умови сучасного життя мало сприяють формуванню чоловічої ролі у хлопчиків.

Тому прояв мужності вони компенсують особливим стилем поведінки, зовнішнім виглядом (байкери, металісти) там, де можуть показати силу, агресивність, схильність до ризику тощо.

А. Ігли (A. Eagly) говорить про те, що і чоловіки, і жінки сильніше висловлюють свою прихильність гендерним стереотипам на публіці, ніж серед близьких людей. Це вказує на використання механізму поступливості частіше, ніж механізмів схвалення та ідентифікації. Люди, відповідно до анатомо-фізіологічних норм (гранично жіночні жінки і вкрай мужні чоловіки), прихильні до поведінки в рамках статево-рольових стандартів і, найімовірніше, використовують механізм схвалення.

Таким чином, теоретичний аналіз показав, що андрогінність, маскулінність і фемінність у сучасному суспільстві змінюються й залежать від соціокультурних умов. Поведінкові особливості проявів мужності і жіночності в особистості можуть бути обумовлені сформованістю гендерними стереотипами і експектацій суспільства, а також механізмами соціалізації.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. Суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, своєрідна єдність статевого самоусвідомлення та поведінки – це:

- а) статеві ідентичність;
- б) статеві належність;
- в) статеве виховання;
- г) статеві просвіта.

2. Американський дослідник, який запропонував у 70-ті роки відому класифікацію типів гендерної поведінки:

- а) Гудек;
- б) Бергер;
- в) Бем.

3. Вік дитини, в якому закладаються основи статевої самосвідомості:

- а) 5 років;
- б) 7 років;
- в) 9 років.

4. Готовність поводити себе певним чином в тій чи іншій ролі відповідно до своєї статі:

- а) гендерна установка;
- б) гендерна рівність;
- в) соціальна установка.

5. Основними типами гендерної ідентичності є:

- а) патріархальний та егалітарний;
- б) маскулінний, фемінінний, андрогенний, аморфний;
- в) чоловічий та жіночий;
- г) пасивний та активний.

Дайте відповідь на запитання

1. Як Ви вважаєте, які тенденції характеризують гендерні стосунки у сучасному українському суспільстві?
2. Розкрийте основні теоретичні джерела розуміння гендера.
3. Охарактеризуйте гендер як соціально-психологічну категорію.
4. Які існують відмінності між поняттями “стать” та “гендер”?
5. Гендер – це соціальний конструкт чи біологічний імператив?
6. Що таке гендерна ідентичність?
7. Як визначається психологічна стать особистості?
8. Які існують підходи до визначення маскулінності, фемінності та андрогінності?

Підготуйте доповідь на одну з тем

1. Розвиток гендерної ідентичності.

2. Маскулінність, фемінність та андрогінність як гендерні властивості особистості.
3. Психосексуальний розвиток людини.
4. Вікові особливості гендерних стереотипів.
5. Дослідження ефективності лідерів різної статі.

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Бем С. Линзы гендера: трансформация взглядов на проблему неравенства полов: перевод с английского. Москва: РОССПЭН, 2014. 336 с.
2. Бендас Т. В. Гендерная психология : учеб. пособие. СПб: Питер, 2015. 431 с.
3. Гидденс Э. Социология. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 704 с.
4. Говорун Т. В., Кікежді О. М. Гендерна психологія : навч. псіб. К. : Академія, 2014. 308 с.
5. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург: Питер, 2014. 701 с.
6. Клецина И. С. Психология гендерных отношений: диссертация ... доктора психологических наук. Санкт-Петербург, 2014. 460 с.
7. Козлов В. В., Шухова Н. А. Гендерная психология: учебник для вузов. Санкт-Петербург: Речь, 2010. 270 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 713 с.
9. Ткалич М. Г. Гендерна психологія. К.: Академвидав, 2016. 256 с.

Додаткові джерела

1. Большая психологическая энциклопедия / ред. Н. Дубенюк. Москва: Эксмо, 2017. 544 с.
2. Булычев И. И. Образы маскулинности и феминности в формате гендерной картины мира. *Теоретический журнал*. 2014. № 3. URL: <http://credo-new.narod.ru/index.htm>

3. Вейнингер О. Пол и характер: принципиальное исследование. Москва: Терра, 1992. 480 с.

4. Горошко Е., Кирилина А. Язык и гендер (гендерные исследования в лингвистике сегодня). *Гендерные исследования*. 1999. № 2. С. 234–241.

5. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты / Рос. акад. наук, Ин-т социологии. Москва, 1999. 189 с.

6. Мюллер В. К. Англо-русский словарь. 22-е изд., стер. Москва: Русский язык, 1998. 2106 с.

7. Ожигова Л. Н. Гендерная идентичность личности и смысловые механизмы ее реализации: диссертация ... доктора психологических наук. Краснодар, 2006. 431 с.

8. Ситников В. Л. Образ ребенка (в сознании детей и взрослых). Санкт-Петербург: Химиздат, 2001. 288 с.

9. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. Минск: Харвест, 1998. 880 с.

10. Степанова Л. Г. Формирование гендерной идентичности у современных юношей и девушек в контексте социально-психологического развития личности. *Психологическая наука и образование*. 2009. № 5. С. 67–71.

Ключі до тестових завдань з теми

питання \ відповідь	а	б	в	г
	а	б	в	г
1	х			
2			х	
3	х			
4	х			
5		х		

ТЕМА 9

ВІДХИЛЕННЯ У РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

- 9.1. *Поняття “особистість” та “відхилення”.*
- 9.2. *Чинники “відхилення” у розвитку особистості.*
- 9.3. *Смисли і мотиваційні залежності у розвитку особистості.*
- 9.4. *Боротьба з переломними переживаннями особистості.*
- 9.5. *Причини появи важких дітей і підлітків.*
- 9.6. *Фактори недорозвитку психічних функцій.*
- 9.7. *Умови нормального психічного розвитку.*

9.1. Поняття “особистість” та “відхилення”

Важливим періодом у становленні людини вважається раннє дитинство. Це періоди активного розвитку психічних функцій і формування міжфункціональних зав'язків. Порух цього процесу в ранньому дитинстві найчастіше зумовлює виникнення різноманітних відхилень психічного розвитку людини. Психічні явища людини не можуть існувати окремо і розрізнено. Сукупність цих процесів становить психологічну цілісність людини – міжфункціональну психологічну систему. Цілісність і нерозривна єдність психіки людини і є тим феноменом, що утворює особистість. Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції. Вона має власний унікальний і неповторний внутрішній світ. Л. І. Божович визначає особистість як *такий рівень розвитку людини, який дозволяє їй керувати обставинами власного життя і самою собою*. Автор стверджує, що однією із найважливіших детермінант розвитку людини є її ставлення до себе (самоствалення), яке визначає оцінку формування уявлень про самого себе, забезпечує прогнозування соціальної ефективності і ставлення до себе, оточуючих, впливає на процеси самоактуалізації, самовдосконалення, самореалізації [1].

Поняття “норма”, “відхилення від норми” та “вади розвитку” широко використовується в медицині, психології, педагогіці, соціології, фізиці та інших науках. *Норма* – це стан організму, за якого він здатний повноцінно виконувати функції. *Біологічна норма* – те, що виникає природним способом і не викликає порушень здоров’я.

“Відхилення від норми” – це стан організму, при якому порушена “гармонійна єдність” біологічних, психологічних і соціальних якостей, які обумовлені вродженими і набутими біологічними та соціальними впливами. Під відхиленням від норми розглядають процес порушення розвитку фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності за максимальної тривалості активного життя. Складовими порушень є показники фізичного, психічного, духовного і соціального здоров’я людини.

9.2. Чинники “відхилення” у розвитку особистості

Серед проблем, які розглядає психологія, є духовність людини, а основною ознакою духовності є особливі переживання самої людини. Крім зовнішнього світу, даного нам у відчуттях, людина має ще й світ внутрішній, психічний, заснований на переживанні самоті. Та саме він і породжує образ та картину світу “зовнішнього”. Коли особистість не має надособистісних смислів, вона зупиняється у розвитку, у неї з’являються мета-патології (А. Маслоу), зокрема: нігілізм та переживання беззмістовності життя; цинізм вчинків, недовіра до людей; брак значимих вартостей та керівних смислових засад; переживання відчуженості та безнадійне ставлення до прийдешнього.

До чинників відхилення у розвитку особистості відносять: відсутність зони “найближчого розвитку”, провідних видів діяльності дитини, коли не формуються психологічні новоутворення відповідно до віку; відсутність умов для повноцінного розвитку і збереження повного здоров’я особи; відсутність допомоги у розв’язанні конкретних психологічних

проблем: труднощів розвитку; несформованість гармонійних відносин людини з навколишнім світом, оточенням і самим собою; несприйняття особою процесу саморозвитку, активізації внутрішнього потенціалу “Я” суб’єкта; патологічну материнську любов у вихованні дитини.

Дитина постійно перебуває у процесі не тільки кількісних, а й якісних змін. Водночас у процесі розвитку спостерігаються періоди прискорення і періоди гальмування, а в разі ускладнень – повернення до попередніх форм активності.

9.3. Сми́сли і мотиваційні залежності у розвитку особистості

Сми́сли є необхідною природною частиною людського життя і мотивують людину до досягнення нею повноти буття у світі. Зменшення та ліквідація зовнішніх особистісних смислів позбавляє від страждань. Відмова від мотиваційних залежностей робить нас спокійними, турботливими та люблячими. Звільнення від страждань несе практика свободи від зовнішніх смислових залежностей, а також практика моралі, мудрості та медитації. Для усвідомлення смислу спочатку слід зупинити діяльність чи вчинок та звернути увагу на свої переживання, на їх афективні знаки у вигляді тілесних відчуттів, емоційних напружень, ідеаторних почуттів. Зміна думок і переконань, які виправдовують наші зовнішні мотиваційні залежності, нелегка, але можлива. Світ як поєднання обставин і мотивів є стороною психічного досвіду, який переживає людина. Буденна свідомість як дискретно-дискурсивний розсудок дає нам картину світу і вписану в неї “Я-концепцію”.

Мотиваційні залежності породжують трагізм і страждання. Люди, мотивовані руйнівними аморальними смислами заздрості, брехні, жадібності та ненависті, завдають багато мук собі та іншим. Ненаситні мотиваційні залежності часто викликають переживання страждань, оскільки їх неможливо цілком задовольнити. Чим більша в індивіда прірва між бажаним і

реальним, тим більше страждань він зазнає. Мотиваційні залежності спотворюють життя як окремої людини, так і цілих спільнот. Ототожнення особистістю себе із зовнішніми особистісними смислами часто призводить до переломних переживань. Страждання є важливим зворотним зв'язком, що сигналізує про мотиваційну залежність від несуттєвого.

До мотиваційних залежностей належить прихильність до чуттєвих задоволень, від яких у ході духовного розвитку не обов'язково відмовлятися, але необхідно зменшити важливість їхнього впливу через удосконалення емоційно-чуттєвої сфери.

Чуттєва прихильність, як і будь-який інший різновид мотиваційної залежності, рано чи пізно призводить до страждання. Звільнившись від чуттєвої мотиваційної залежності та удосконаливши почуття, можна одержувати чуттєві задоволення без страху і тривоги. Відмова від мотиваційних залежностей і перебудова ієрархії смислів дається важко. Часто це робиться під тиском переломних переживань. Здійснюється вона повільно, через боротьбу в ієрархії смислів. Усвідомлення життєвого досвіду, породження діяльностей та вчинків відкриває можливість рефлексії смислів та змін у ієрархії.

Нездатність людини контролювати психіку породжує такі проблеми: особистість прагне реалізувати свою ієрархію смислів у відповідних життєвих актах для того, щоб змінити свій нинішній "статус-кво" та стан речей у середовищі. Кожний смисл має позитивний або негативний афективний знак. Смислова інтерпретація людини до світу неминуче викликає у неї переломні, критичні переживання (стрес, страх, фрустрацію, внутріособистісний конфлікт, кризу особистості), які нейтралізуються становленням духовності, криза долається цілісністю трансперсонального осягнення проблеми.

Переломними, руйнівними чи творчими часто бувають переживання страху, гніву, ревнощів, відчаю. Важкі емоції становлять природну частку нашого життя. Вони зазвичай є адекватними реакціями на життєві, іноді загрозливі обставини. Як афективний знак смисли спонукають до усвідомлення важливих життєвих проблем, тому навчитися усвідомлювати, розуміти і

творчо відгукуватися на переломні переживання – це важливе питання життя кожної особистості.

Нерозв'язані події травмують психіку, а їх реалізація, завершення “гештальту” – зцілює. Усвідомлюване дослідження власного страху чи гніву послаблює викликану ними напруженість та лікує. Усвідомлення викликає ліквідацію симптомів страху та гніву. Багато людей переконані, що вони безсилі перед своїми критичними переживаннями. Для того, що особистість стала здатною керувати власними емоціями, вона має спочатку їх усвідомити. Важливо навчитися переживати переломні емоції в ході повноцінного та гідного життя. Страх і гнів не варто викорінювати, важливо переживати повноту життя всупереч важким емоціям. Страх і гнів як відгук на небезпеку тісно пов'язані, тому послаблення однієї із цих критичних емоцій послаблює іншу. Жадібність, заздрість, скупість, корисливе маніпуляторство, страх, гнів, ревності, жорстокість, пригніченість, наркозалежність, алкоголізм мають велику силу, легко реалізуються у певних життєвих актах та викликають страждання і трагедії.

9.4. Боротьба з переломними переживаннями особистості

Боротьба з переломними переживаннями – безперспективна. Наступає стадія *виснаження*, яка відображає порушення механізмів регуляції захисно-пристосувальних механізмів.

Витіснення (у психоаналізі ця категорія позначає процес відсторонення від свідомості й утримання поза його психічних змістів, один з механізмів захисту людини від конфліктів, що розігруються в глибинах його психіки) виснажливих емоцій в “особистісне безсвідоме” на психоонтичному ступені розвитку не *позбавляє* від малопомітних страждань та *спотворює* нашу світовзасмодію захисними механізмами психіки.

Втрата контакту з власними емоціями *позбавляє важливих смислових відомостей*. Батьки, які надмірно опікують своїх дітей,

порушують їх вільний розвиток. Їх природні почуття, необхідні для розвитку особистості, затискаються і деформуються. Так виникають комплекси, формується неправильне сприйняття навколишнього світу, а в життя виходить “психічно не народжена” людина, яка може так і не досягти психологічної зрілості до кінця життя.

Потурання та розпалювання (прикрих і водночас переломних) *емоцій* не сприяє духовному розвитку особистості.

Критичні переживання звужують свідомість (людині слід навчитися відстежувати переживання і розуміти їх).

Перешкодами на шляху духовного саморозвитку особистості може бути неуважність та негативні особистісні смисли, такі як *страх, гнів, ненависть, жадоба, лицемірство, гордія тощо* (перебільшений страх може керувати життям особистості, перетворюючись на тривогу – розхитує нервову систему, робить людину неврівноваженою; гнів – звужує поле усвідомлення, руйнує розум і тіло).

9.5. Причини появи важких дітей і підлітків

У сучасному трактуванні **важка дитина** – це дитина, яка потребує особливого ставлення, підвищеної уваги з боку сім’ї, вихователів, учителів. **Важковиховуваність** розглядаємо як несприйнятливність до засвоєння позитивного соціального досвіду людства або різкі розходження між суспільними етичними нормами і поведінкою людини, її несприйнятливність до впливу інших людей, до виховних впливів. Поняття “важкі діти” завдячує своїм походженням педагогічній практиці: спочатку воно включало в себе всі випадки відхилень у розвитку дитини. Це поняття фіксує в собі максимально наближений до норми рівень відхилень у поведінці учнів. Умовно об’єднати причини появи важкої дитини можна у такі категорії і кожен з них представимо окремо:

1. *Особливості сімейного виховання*: низький педагогічний і культурний рівень батьків: порушення єдності вимог до дитини та

їх послідовності; відсутність чіткої організації життя дитини; бездоглядність; відсутність належного статевого виховання; неправильне ставлення до дитини: придушення особистості, загрози, фізичні покарання, надмірна опіка.

Неблагополуччя сім'ї: її конфліктність, аморальність, асоціальність. Так, *конфліктність* відрізняються такими причинами, як обмеження свободи активності, дій, самовираження членів сім'ї; ненормативна поведінка одного або декількох членів сім'ї (алкоголізм, наркоманія тощо); наявність протилежних інтересів, прагнень, обмеженість можливостей для задоволення потреби одного з членів сім'ї (з його точки зору); авторитарний, жорсткий тип взаємостосунків, що склалися в сім'ї; наявність важковирішувальних матеріальних проблем; авторитарне втручання родичів у подружні відносини; сексуальна дисгармонія партнерів у шлюбі; конфлікти між батьками і дітьми; ригідність сімейних відносин; вікові кризи дітей.

Аморальною вважається поведінка, що не відповідає соціальним очікуванням. Така поведінка виникає не тому, що дитина не знає, чого очікує від неї суспільство, а через те, що вона навмисно ігнорує соціальні правила або демонструє повну безвідповідальність. Урешті решт недостатній соціальний розвиток дитини призводить до того, що вона не усвідомлює, чого від неї очікує суспільство, і порушує соціальні правила ненавмисно.

Серед неблагополучних сімей велику групу становлять сім'ї з порушенням відносин у системі "дитина-батьки", де негативний вплив на дітей проявляється не прямо, а через зразки аморальної поведінки батьків.

2. *Особливості взаємодії педагога з дитиною*: незнання педагогом дитини, умов життя в сім'ї; недостатня робота з батьками, неврахування індивідуальних особливостей дитини; негативне стимулювання поведінки дітей; недемократичний тип спілкування педагога; низький рівень міжособистісного спілкування та організації навчально-виховного процесу.

3. *Особливості особистості дитини*: неадекватність самооцінки та рівня домагань; невміння спілкуватися; відсутність

сенсу та чіткої мети в житті; відсутність інтелектуальних та естетичних інтересів і нахилів; реакція на пережиту важку ситуацію; емоційна незрілість; проблеми мотиваційно-вольової сфери; психологічний інфантилізм; відсутність дисциплінованості; безвідповідальна поведінка.

4. *Негативні приклади* поведінки дорослих та референтних груп (спілкування з правопорушниками та з людьми, які мають шкідливі звички).

5. *Неблагополуччя* психологічного клімату в учнівському колективі, конфлікти з ровесниками.

6. *Вплив* засобів масової інформації (під час негативного впливу на психіку відбувається як деформація мотиваційної сфери, так і можливість відставання в психічному розвитку – соціальна дезадаптація. Під впливом засобів масової інформації молодь часто об'єднується в неформальні групи, які взаємодіють на основі принципів, що суперечать встановленим суспільно-правовим нормам. З точки зору психології процес виховання характеризується стихійними впливами на молоде покоління. Сучасна молодь в межах сучасного інформаційного простору перебуває під неконтрольованим впливом ЗМІ та мережі «Інтернет», демонструє розлади у психічному розвитку, відхилення у поведінці та напади агресії).

7. *Негативний вплив* алкоголю і наркотиків вперше починаються через життєвий досвід, помилки в шкільному та сімейному вихованні. Перше місце посідають мотиви позбавлення нудьги, апатії, заповнення “порожнечі”, бажання підвищити життєвий тонус, занадто високі домагання, низька самооцінка, невпевненість у собі, низький рівень самоусвідомлення, відсутність навичок самоаналізу і вміння позиціонувати себе.

8. *Відхилення у психічному і фізичному розвитку* породжують:

– погіршення соціально-економічних умов життя дітей, коли відбувається нашарування життєво важливих проблем і на їхні плечі, крім власних вікових проблем, важким тягарем лягають дорослі проблеми (безробіття, невпевненість батьків, нестабільність життя тощо);

- кризу переорієнтації: старі цінності відходять, нові приймаються нелегко, що спричиняє вакуум, який, у свою чергу, визначається як сприятливий ґрунт для розвитку негативного досвіду;

- інформаційний бум – великий масив інформації різного ґатунку призводить до того, що дітям важко відсортувати правдиву інформацію через несформованість критичного мислення. Така інформаційна “неперебірливість” призводить до високого рівня суггестивності дітей і невміння протистояти негативним впливам;

- ранній статевий досвід призводить до зростання венеричних захворювань, дитиновбивства.

9.6. Фактори недорозвитку психічних функцій

Слід зазначити, що спектр несприятливих умов, які порушують *нормальний* перебіг розвитку дитини, надзвичайно великий. Але умовно ці фактори можна поділити на *зовнішні та внутрішні* або *біологічні та соціальні*.

Враховуючи період негативного впливу патогенних факторів на розвиток дитини, виділяють: пренатальні (до пологів), натальні (під час пологів), постнатальні (після пологів); фактори, що мають місце в періоді раннього дитинства від народження до трьох років. Клініко-психологічні дослідження підтверджують, що найтяжчий *недорозвиток* психічних функцій виникає внаслідок шкідливого впливу в період інтенсивної диференціації структур головного мозку на клітинному рівні, тобто на ранніх етапах ембріогенезу. До біологічних факторів ризику, що зумовлюють відхилення у фізичному і психічному розвитку дитини, належать:

- хромосомно-генетичні відхилення, зумовлені спадково або такі, що виникли у результаті генних мутацій, хромосомних аберацій;

- інфекційні та вірусні захворювання матері під час вагітності;

- серцево-судинні та ендокринні захворювання матері;

- венеричні захворювання матері;
- імунологічна несумісність крові матері й плоду;
- алкоголізм і вживання наркотиків батьками, особливо матір'ю;

- біохімічні збитки (радіаційне опромінення, екологічне забруднення навколишнього середовища, вживання харчових добавок, неграмотне використання медичних препаратів тощо), які негативно впливають на здоров'я майбутніх матерів під час вагітності, а також на дітей у ранні періоди постнагального розвитку;

- серйозні відхилення у соматичному статусі матері;
- токсикози матері під час вагітності, особливо у другій половині;

- гіпоксичні стани (киснева недостатність);
- патологічний перебіг пологової діяльності, особливо якщо відбувається травматизація головного мозку;

- мозкові травми і тяжкі інфекційні й токсико-дистрофічні захворювання, перенесені дитиною в ранньому віці;

- низка хронічних захворювань (серцево-судинні, ендокринні, імунні, алергічні, інфекційні, вірусні та ін.), що починаються в ранньому або дошкільному віці.

До *соціальних* факторів ризику (соціально-психологічна детермінація) відносять:

- відлучання дитини від матері, недостатність емоційного тепла;

- збіднене сенсорне середовище;

- бездушне і жорстоке ставлення до дитини.

Якщо клініцисти більше уваги звертають на фактори біологічного характеру, то соціально-психологічним спектром цікавляться фахівці у галузі педагогіки, психології, спеціальної психології. Для останніх надзвичайно важливо зрозуміти складний характер етіологічного (причинного) фактора і порушеного розвитку. Клінічними дослідженнями доведено, що одна й та сама причина може призвести до абсолютно різних відхилень у розвитку. А з іншого боку, відмінні за характером патогенні умови зумовлюють однакові форми розладів. Це означає, що причинно-наслідкові

зв'язки між патогенним фактором і порушеним розвитком можуть мати не тільки безпосередній, а й опосередкований характер.

Варто зазначити, що кінцевий ефект дії патогенного впливу залежить не тільки від нього самого, а й від численних поєднань інших чинників (переважна локалізація негативного впливу, який найчастіше буває вибіркоким, у результаті чого пошкодитися можуть різні структури, органи й системи). Чим довше індивід відчуває на собі вплив патогенного фактора, тим важчим будуть його наслідки. Несприятливий короточасний і незначний, проте часто повторюваний вплив може спрацювати як “кумулятивний ефект”, що також спричиняє важкі розлади розвитку. Тому тривалість впливу є важливою характеристикою шкідливих умов.

Важливі й власні характеристики індивіда, який відчуває на собі негативний вплив. Зв'язок віку й важкості дефекту обернено пропорційний: *чим меншою є дитина, тим тяжчими можуть бути наслідки патогенного впливу*. Кінцевий ефект деструктивних умов визначається ефективністю вчасно наданої допомоги.

Не менш важливу роль відіграють несприятливі соціальні чинники, що здатні значно підсилювати негативний потенціал біологічних. Чим раніше дитина потрапляє у несприятливі соціальні умови, тим грубішими і стійкішими можуть бути порушення розвитку. Поєднання внутрішніх і зовнішніх несприятливих умов у сукупності утворює особливий аномальний (дизонтогенетичний) фактор, що зумовлює порушення розвитку.

Знання причин і умов, що спричиняють різноманітні варіанти порушень у розвитку, збільшує уявлення фахівців освітньої галузі про сутність дизонтогенезу.

9.7. Умови нормального психічного розвитку

О. Р. Лурія визначив п'ять основних умов нормального психічного розвитку, до яких відносять: збереженість структур і функцій центральної нервової системи; збереженість аналізаторних систем; збереженість мовленнєвих систем; нормальний фізичний розвиток; адекватне віковій й можливостям виховання і навчання.

Звичайно, порушення навіть однієї з перерахованих умов може спричинити багато варіантів порушеного розвитку. Будь-яке відхилення від нормального розвитку завжди має причину незалежно від того, відома вона чи ні.

У людській самості закладено великий потенціал можливостей саморозвитку людини за ступенями духовності в контексті надсоціальної та надособистісної зрілості. Більшість людей шукає своє смислове задоволення у зовнішньому світі і зовсім не підозрює, що джерело внутрішньої поточної мотивації, яка підтримана великою внутрішньою радістю, міститься у їх внутрішньому світі. Осмислено жити потрібно і сьогодні. Світ можна приймати таким, яким він є нині, але прагнути до кращого. Прийняття світу дає можливість без нарощування невротичності переживати періоди невдач і криз. Відповідальна за власні вчинки та результати своїх дій особистість не уникає вирішення проблем життя. Кожного дня, прагнучи кращого, особистість визначає результати викликів соціуму й успішно їх розв'язує. Пересічна особистість сама також часто боїться великого розвитку свого потенціалу та не бажає його актуалізації (комплекс Іони за А. Маслоу), що засвідчує популярність мотивації уникнення невдачі та орієнтації на володіння кінцевим результатом діяльності, а не сам процес породження дії чи вчинку, внутрішньо підтриманий лише переживаннями з позитивним афективним знаком.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. *Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою:*

- а) цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення;
- б) свідомої предметної діяльності і саморегуляції;
- в) усе вищеперераховане правильне.

2. До біологічних факторів ризику, що зумовлюють відхилення у фізичному і психічному розвитку дитини, належать:

- а) відлучення дитини від матері, недостатність емоційного тепла;
- б) гіпоксичні стани;
- в) збіднене в сенсорному відношенні середовище.

3. Мотиваційні залежності породжують:

- а) трагізм;
- б) викликають переживання страждань;
- в) усе вищеназване.

4. Скільки основних умов нормального психічного розвитку визначено за О. Р. Лурія:

- а) 7;
- б) 5;
- в) 4.

5. Кінцевий ефект дії патогенного впливу залежить від таких чинників:

- а) чим довше індивід відчуває на собі вплив патогенного фактора, тим важчими будуть його наслідки;
- б) від переважної локалізації негативного впливу;
- в) усе вищеназване правильне.

Дайте відповідь на запитання

- 1. Що включає в себе поняття “відхилення від норми”?
- 2. Які чинники призводять до появи важких дітей?
- 3. Перерахуйте фактори недорозвитку психічних функцій.
- 4. У чому полягає вплив сімейного виховання на розвиток особистості?
- 5. Що відносять до умов нормального психічного розвитку?

Підготуйте доповідь на одну з тем

- 1. Біологічні фактори ризику, що зумовлюють значні відхилення у фізичному і психічному розвитку дитини.

2. Соціальні фактори ризику.
3. Сутність комплексу “Іони” за А. Маслоу: сучасне трактування.
5. Необхідні і достатні умови нормального психічного розвитку особистості.

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Божович Л. І. Етапи формування особистості в онтогенезі. *Питання психології*. 1979. № 4. С. 23– 33.
2. Варій М. Й. Загальна психологія: навчальний посібник. 2-ге вид. К.: Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
3. Варій М. Й. Психологія: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. К.: Центр учбової літератури, 2009. 288 с.
4. Васянович Г. П. Основи психології : навчальний посібник. К. : Педагогічна думка , 2016. 114 с.
5. Овсичка А. В. Особливості цілепокладання особистості в умовах кризи. *Вісник Одеського національного університету*. 2019. Том 14. № 17. С. 372–380.
6. М’ясоїд П. А. Курс загальної психології: підруч. для студентів вищ. навч. закл.: у 2 т. Т. 2. Київ: Алерта, 2013. 758 с.
7. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. К.: Видавничий центр “Просвіта”, 1996. 404 с.

Додаткові джерела

1. Вікова психологія : хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. В. Долинська, Т. М. Лисянська, Л. М. Ширяєва та ін.; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Каравела, 2014. 487 с.
2. Загальна психологія: навч. посіб. / Бойправ М. Д. та ін. ; за ред.: О. П. Щотки, О. П. Пісоцького, О. І. Нещерет; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012 . Т. 1. 2012. 298 с.
3. Психологічні і педагогічні проблеми педагогічної дії: зб. наук. пр.: у 2 ч. / Нац. акад. пед наук України, Ін-т пед. освіти і

освіти дорослих, Нац. техн. ун-т “Харк. політехн. ін-т”. Х. : НТУ
“ХПІ”, 2012. 430 с.

Ключі до тестових завдань з теми

відповідь питання	а	б	в
1			х
2		х	
3			х
4		х	
5			х

ТЕМА 10

ОСОБИСТІСТЬ У СОЦІУМІ

10.1. Соціалізація в інтерпретації З. Фрейда та його послідовників.

10.2. Соціалізація особистості.

10.3. Ролі та рольові очікування.

Специфікою людського існування є перманентний вплив суспільства на окремих індивідів. Ми не можемо абстрагуватися, відокремитися, звільнитися від вимог, заборон, спонукань як суспільства загалом, так і окремих соціальних груп, інших людей. Суспільні вимоги і табу виявляються через діяльність людей. У ситуаціях спільної діяльності людей виникають цілком особливі типи зв'язків між ними, зв'язків спілкування і взаємодії, які впливають, коригують, формують соціальні звички перебування в різних соціальних групах.

Процес засвоєння людиною певної системи знань, норм і цінностей називають **соціалізацією**. **Соціалізація** – це перетворення біологічного індивіда на соціальну істоту, входження індивіда у соціум [13, с. 207].

Є декілька підходів щодо інтерпретації соціалізації. Низка вчених поділяють уявлення про біологічну сутність людини (наприклад, З. Фрейд, неофрейдисти). У їх вченнях процес соціалізації презентується як придушення природних інстинктів людини, пристосування їх до існуючих у суспільстві заборон і табу. Є і діаметрально протилежне уявлення про особистість, коли її вважають пасивним продуктом виховання (як це розуміє біхевіоризм за загальною схемою стимул-реакція). Серед соціологів і психологів пострадянського простору популярною є концепція соціалізації, що ґрунтується на ідеях історико-культурної концепції Л. Виготського. Зокрема, Л. Виготський вважав, що вплив середовища опосередковується психологічними якостями людини.

10.1. Соціалізація в інтерпретації З. Фрейда та його послідовників

Щодо теорії З. Фрейда, то специфікою його бачення входження індивіда у соціум є надання негативного значення впливу цивілізації на людство. Засновник психоаналізу констатує розрив між буржуазною мораллю та утилітарними мотивами людської поведінки, конформістську орієнтацію думок та почуттів, перевагу афективності та моральної спустошеності, прояв у суспільстві “корпоративного духу”, жадоби, брехні, фіксує той факт, що люди не живуть повноцінним життям, а постійно перебувають у стані страху та неспокою від матеріальних досягнень цивілізації, оскільки останні можуть бути повернені проти них самих. “З. Фрейд зазначає, що відчуття страху та неспокою посилюються від того, що соціальні інститути, які регулюють відносини між людьми, протистоять їм як чужа та незрозуміла сила. Відмічаючи антигуманізм соціальних інститутів та збочений характер відносин між людьми, З. Фрейд при поясненні цих явищ зосереджував свою увагу не на соціальній організації такого суспільства, а на окремому індивіді, вважаючи, що всі культурні та соціальні дисгармонії походять від природної схильності людини до агресії та деструктивності” [8, с. 39].

Розвиток культури розглядається З. Фрейдом з точки зору приборкання агресивних нахилів людини і постійно триваючої боротьби між “інстинктом життя” (“Еросом”) та “інстинктом смерті” (“Танатосом”).

Припущення про існування в людському єстві інстинкту “потягу до смерті” З. Фрейд виводить з еволюції всього живого, яке, досягнувши органічного буття, внаслідок внутрішніх причин з часом вмирає, тому смерть є метою всякого життя. Коли культурі вдається приглушити агресивні людські інстинкти, агресія стає частиною внутрішнього світу людини і призводить до неврозів. А оскільки культура є досягненням не однієї людини, а великої кількості, то виникає проблема колективних неврозів. З. Фрейд інтерпретував соціальність як таку, що зумовлена притаманним людині біопсихологічними спонуканнями – лібідо та Танатосом.

“Будь-яке суспільство засновується на моральних вимогах, що стримують вільний прояв агресивних нахилів і природних бажань підсвідомості. Результатом гальмування природних потягів агресивності і сексуального задоволення є асоціальні дії індивідів, злочинні вчинки, неврози. Навіть звичайні, соціально адаптовані індивіди, на думку З. Фрейда, прагнуть за сприятливих умов задовольнити свої несвідомі потяги” [8, с. 39]. Йдеться про культурних людей, які за будь-якої нагоди брешуть, обдурюють, шкодять іншим, виявляють свою жадобу, агресивність протягом багатьох століть. З. Фрейд зачіпає етичний бік проблеми відчуження людського ества і робить висновок про нездоланність людської агресивності як наслідку культурного розвитку.

Основною проблемою людства З. Фрейд вважав встановлення рівноваги між психічною організацією особистості та соціальною організацією людства. Він піддає сумніву досягнення цивілізації, вважаючи за неможливе передбачити, чи є такий конфлікт нездоланим. Високо оцінюючи досягнення людства в його пануванні над природою, засновник психоаналізу бачить й інший бік історичного прогресу: Люди мають таку владу у своєму пануванні над силами природи, що, користуючись нею, “можуть легко знищити одне одного навіть до останньої людини. Вони це знають – звідси виникає значна доля їх теперішнього неспокою, їх нудьги, їх сумного передчуття” [17, с. 336].

З. Фрейд вважав головною причиною розвитку цивілізації поступове розщеплення свідомості під впливом превалювання принципу реальності над принципом задоволення. Під впливом прагнення організму до самозбереження принцип задоволення замінюється “принципом реальності”, який “відкладає задоволення і тимчасово відчуває незадоволення на довгому шляху до задоволення” [19, с. 204]. На ґрунті організації сучасного суспільства виникають неврози, тобто внаслідок пригнічення потягів та природних потреб людини.

Роздуми засновника психоаналізу про цей непримиренний конфлікт між природою людини та формою її суспільного, цивілізованого існування, а у кінцевому результаті – між інстинктами самої людини, логічно призвели його до формулювання тези,

що безпосереднє задоволення потягів є несумісним із цивілізаційним розвитком. Аналізуючи вчення З. Фрейда, Ж. Деррида констатує: “Принцип реальності не викликає відмови від задоволення, він лише спонукає йти обхідним шляхом, щоб відстрочити насолоду” [5, с. 440]. Сама структура психіки сучасної людини є наслідком репресивного пригнічення (“Воно” – рівень, що відповідає принципу задоволення, “Я” – посередник між “Воно” і світом, що забезпечує безпечне існування в світі, “Супер-Я” – голос суспільства). Останні два шари (“Воно” та “Супер-Я”) є результатом історичного переходу від принципу задоволення до принципу реальності, в основі якого лежить факт нужди, що означає неможливість повного задоволення людських потреб, і, відповідно, необхідність боротьби за існування.

“Структурно-функціональний аналіз особистості призвів З. Фрейда до визнання трагічності людського існування, оскільки складні взаємозв’язки між різними шарами особистості, принципами функціонування людської психіки: прагнення одночасно до руйнування і до творення, прагнення до продовження життя та уходу у небуття – усе це у фрейдистській інтерпретації слугувало підтвердженням реальності антагоністичних відносин, що нібито існують з моменту народження людини до останніх років її життя між свідомим та несвідомим, розумом і пристрастями” [8, с. 38].

З. Фрейд наголошує, що людина постійно накопичує глибокі переживання, які приводять особистість не лише до нових страждань, але й до повної духовної виснаженості і спустошеності. Протиріччя між свідомістю та безсвідомими потягами індивіда розглядаються вченим як трагедія, що вічно розгортається в душі кожної людини і визначає долю як окремої особистості, так і людства у цілому. Як вказує О. М. Руткевич, психоаналіз не можна оцінити як віталізм та прославлення біологічних потягів. Придушення природнього являє собою трагічну необхідність [12, с. 54]. Тобто під відчуженням З. Фрейд розуміє відчуження ества людини від форми її суспільного існування, в результаті чого відбувається відчуження свідомості на індивідуальному та колективному рівнях.

Науковці з різних галузей гуманітарного знання XX століття часто звертаються до вчення З. Фрейда, вважаючи, що в його метапсихологічних концепціях містяться цінні ідеї щодо тлумачення історії розвитку людської цивілізації. Окреслюючи можливі шляхи подолання відчуження, теоретики відштовхуються від фрейдистських ідей про принцип задоволення та принцип реальності, інстинкт життя та інстинкт смерті. Науковці акцентують увагу на двох антиподних шарах людської свідомості: свідомому та безсвідомому, і вважають, що фрейдистська свідомість – це втілення обмеженого розуму, який являє собою відбиток суспільних відносин, усвідомлення світу речей, створених на основі цих відносин. Фрейдистське ж безсвідоме іноді розглядають як втілення істинного розуму, що виглядає як щось нерозумне лише в умовах панування обмеженого розуму (з точки зору останнього).

Спираючись на ідеї фрейдизму, представник Франкфуртської школи Г. Маркузе у книзі “Ерос та цивілізація” виходить з того, що положення З. Фрейда про перманентне пригнічення людських потреб у ході розвитку цивілізації має бути без заперечень прийнятим.

У центрі уваги Г. Маркузе – роздуми та гіпотези З. Фрейда про непримиренний конфлікт між природою людини та формою її суспільного, цивілізованого існування, що у кінцевому результаті призводить до деформації та деградації природної основи людини. Г. Маркузе вважає, що сама психічна структура цивілізованої людини є наслідком репресивного пригнічення правилами та умовами існування соціуму. Якщо З. Фрейд робив акцент на внутрішньопсихічних аспектах відчуженого існування людини, то Г. Маркузе розвиває соціальну теорію причини розвитку цивілізації у напрямі всепоглинаючого відчуження.

Він намагається надати соціального звучання психоаналітичному вченню та описує процес розвитку людства і ті зміни в його ціннісній системі, які супроводжуються переходом від “принципу задоволення” до “принципу реальності”, від вільного прояву життєдіяльності до культурного та свідомого придушення неусвідомлених потягів. Підґрунтям тотального

відчуження, яке панує в людській спільноті, є створена людством репресивна цивілізація, що функціонує за “принципом реальності”. Але якщо З. Фрейд робив висновок про нездоланність пригнічення природніх потягів людини, то Г. Маркузе піддає це твердження сумніву. Франкфуртський філософ висуває гіпотезу про історичну змінність репресивного “принципу реальності” [8, с. 64].

Із дисгармонізації відношень між чуттєвістю та розумом, на думку вченого, і впливає відчуження. Історія цивілізації – це поступова переорієнтація людства від принципу задоволення, гри до принципу реальності, що передбачає замість безпосереднього задоволення – опосередковане, замість гри – роботу. У стадії, що передує цивілізації, людина віддавалася безпосередньо задоволенню бажань. Однак людина прийшла до висновку, що повне та безкарне задоволення її потреб неможливе. У результаті цього досвіду розчарування виникає новий принцип психічної функції – принцип реальності. Останній витісняє радість, людина вчиться відмовлятися від безпосередньої, руйнівної радості на користь більш пізнього, обмеженого, але надійного її здійснення.

Збочене співвідношення розумного та чуттєвого є наслідком постійного відтворення на початкових стадіях розвитку людства переваги раціонального життєтворення над чуттєвим задоволенням. У ході такого розвитку власне людські якості втрачаються, людина повністю підкоряється раціональним правилам цивілізованого життєустрою і деградує: природні потяги та бажання сублімуються. На рівні інстинктів це пригнічення інстинкту життя (Еросу), на користь інстинкту смерті (Танатосу). “Ерос вже не може зв’язати всі деструктивні імпульси. Процес цивілізації обертається проти самої ж цивілізації й призводить до заперечення раціональності панування” [10, с. 15].

Тотальне зло та пригноблення людини, втрата нею власне людських якостей – смисл та кінцева мета розвитку цивілізації. Антагонізм чуттєвості та розуму є висхідною формою зла. Причину цього антагонізму Г. Маркузе вбачає в праці самій по собі, у самому матеріальному виробництві, яке є проявом голосу

розуму, “принципу реальності” та відповідає постійному супутнику людського життя – необхідності та нужді.

Цивілізація походить із необхідності пригнічення, із нездоланної диспропорції між людськими потребами та можливостями, що надаються навколишнім світом для їх задоволення. Людина вимушена власною діяльністю компенсувати таку невідповідність. Учений вважає, що первісна боротьба за існування є вічною й уособлює антагонізм між принципом задоволення та принципом реальності. Під тиском нагальної необхідності відбувається трансформація свідомості. Бажання задоволення, прагнення чуттєвої насолоди витісняються на узбіччя свідомості, а реалії постійної боротьби за існування на перший план висунули задоволення потреб в матеріальних благах.

Г. Маркузе констатує ту обставину, що цивілізована людина, яка володіє значними матеріальними ресурсами – це глибоко нещаслива істота, із збоченими потребами та пригніченою фантазією. Йдеться про результат відчуження природного єства людини від людини і деградацію особистості під впливом цього процесу.

Принципу задоволення протистоїть не власне цивілізація як така, а історична форма принципу реальності в нашій цивілізації – принцип продуктивності, оскільки у ході розвитку людства лібідо примусово переорієнтовувалось на соціально корисні форми діяльності та самовиявлення. “Під владою принципу продуктивності тіло та душа перетворюються на інструменти відчуженої праці” [9, с. 40]. Праця, матеріальне виробництво виступають, таким чином, головною причиною дисгармонії між чуттєвістю та розумом, між принципом реальності і принципом задоволення. Г. Маркузе демонструє репресивність та злочинність принципу продуктивності. Слід зазначити, що ідеї Г. Маркузе надзвичайно популяризували вчення З. Фрейда. Під ім’ям Г. Маркузе (крім інших) здійснювались масштабні революційні виступи у середині 20-го століття.

Отже, фрейдистське вчення стало одним з основних ідейних джерел для дослідження причин та наслідків відчуження сучасної людини в ході процесів соціалізації.

10.2. Соціалізація особистості

У становленні людини можна виділити такі процеси: процес фізичного дозрівання індивіда та становлення індивіда як особистості. Щодо першого виду розвитку, то сюди можна віднести становлення певної системи природно детермінованих якостей. Щодо соціального розвитку, то тут маються на увазі етапи залучення індивіда до людської культури, оволодіння необхідними знаннями, нормами та цінностями, і включення в суспільну діяльність.

Питання щодо етапів соціалізації має свою специфіку у психології. Оскільки величезний вплив на розвиток психологічного знання здійснив З. Фрейд, то процеси соціалізації часто розглядаються в межах раннього дитинства. Водночас у неортодоксальних психоаналітичних теоріях розглядається юність як період активної соціалізації. Психологічні школи, що не належать до прихильників фрейдизму, також розглядають юність як етап активного процесу соціалізації. Тому розгляд соціалізації в межах дитинства та юності є загальноприйнятим. Що ж до інших вікових періодів життя людини, то тут точиться наукова дискусія, хоча останнім часом дослідники все частіше погоджуються з тим, що процес соціалізації триває все життя. Просто на різних вікових етапах він має свою специфіку. Не даремно в народі кажуть: вік живи, вік учись.

Отже, соціалізація має декілька етапів. Найбільш поширеним серед наукового загалу є поділ на дотрудовий (охоплює період до початку трудової діяльності), трудовий (період зрілості людини) та післятрудоий, який збігається, як правило, з пенсійним віком.

Дотрудовий ще поділяють на ранню соціалізацію (дошкільний період) та стадію навчання. Трудовий період охоплює весь період трудової діяльності людини, адже трудова діяльність є провідною для розвитку особистості. Крім того, актуальною проблемою є і модель безперервної освіти сучасних людей, освіта дорослих є нагальною потребою сучасного ринку праці. Тому соціалізація цього періоду стає предметом дослідження дедалі більшої кількості науковців. Для дорослих сферами самореалізації

є професійна сфера, сфера сімейно-побутових взаємин, сексуальних стосунків, спілкування, виховання дітей, саморозвитку і самовдосконалення. Людина залучається до всіх сфер діяльності, встановлює близькі стосунки з іншою людиною, виявляє творчі здібності, вибудовує власний спосіб життя. Проблеми соціалізації осіб у післятрудоному періоді викликані збільшенням частки осіб похилого віку у суспільстві, які продовжують активний спосіб життя. Для цього періоду характерні занепокоєність (людина намагається продовжити плідно і творчо працювати, виявляти свої здібності та можливості) або відсутність занепокоєності (сприяє виникненню почуття непотрібності, спустошення). Цей період часто супроводжується надмірною турботою про себе.

Зустрічається також підхід, коли під соціалізацією розуміють період до настання соціальної зрілості (тобто входження особистості в самостійне життя). Іноді цей період ще називають *первинною соціалізацією*, вторинною називають соціалізацію дорослих.

“Взагалі перелік етапів соціалізації залежить від того, як той чи інший автор бачить розвиток особистості на різних стадіях її життя. Цікавою і досить відомою є концепція американського психолога Еріка Еріксона, який поділив увесь життєвий цикл на вісім фаз. Кожна з них має свої специфічні завдання щодо формування певних психологічних утворень, і вони можуть розв’язуватися сприятливим чи, навпаки, несприятливим чином” [13, с. 208].

Ті конкретні групи, в яких особистість долучається до систем норм і цінностей і які виступають своєрідними трансляторами соціального досвіду, отримали назву *інститутів соціалізації*. Виявлення їх ролі у процесі соціалізації спирається на загальний соціологічний аналіз ролі соціальних інститутів у суспільстві [2, с. 277]. Основними *інститутами соціалізації* є сім’я, дошкільні дитячі заклади, школа, навчальний та трудовий колектив. Вплив на індивіда здійснюється через цінності, норми, знаки.

На дотрудовій стадії важливими інститутами виступають сім’я та дошкільні заклади. Саме в сім’ї діти набувають перші

навички взаємодії, освоюють перші соціальні ролі (у тому числі – статеві ролі, формування рис маскулінності і фемінності), осмислюють перші норми і цінності. Роль сім’ї як інституту соціалізації, природно, залежить від типу суспільства, від його традицій і культурних норм [2, с. 278].

На другому етапі дотрудової стадії важливим інститутом соціалізації є школа. Тут діти отримують не лише систематичну освіту, але й засвоюють вимоги суспільства до власної поведінки, тісно взаємодіють із групами однолітків, вчителями, представниками різних вікових та культурних груп. Внаслідок кроскультурної шкільної взаємодії формуються ціннісні орієнтації, засвоюються норми соціальної взаємодії. Процес соціалізації продовжується у закладах професійної освіти, коледжах, вишах. На трудовій стадії важливим інститутом соціалізації виступає трудовий колектив. На післятрудова стадії інститутами соціалізації виступають насамперед ті організації, установи, до яких залучається людина у післятрудова період.

Крім того, на процес соціалізації впливають інститути релігії, освіти, ЗМІ, виховання. Залежно від політичного ладу країни, специфіки культурних традицій, особливостей соціально економічного розвитку суспільства процес соціалізації набуває специфічних рис.

У змісті процесу соціалізації можна виділити два структурні елементи: соціальну адаптацію та інтеріоризацію. Адаптація – пристосування індивіда до умов існування різних соціальних структур і спільнот, внаслідок чого він засвоює існуючі в них норми, цінності та ідеали. Адаптація означає пристосування індивіда до рольових функцій, до соціальних норм, цінностей, до умов функціонування різних сфер суспільства. Інтеріоризація – процес формування внутрішньої структури людської психіки з допомогою освоєння соціальних норм, цінностей та інших компонентів соціального середовища внаслідок соціальної діяльності, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє “Я”. Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості, неповторність її духовного світу, специфіка соціальної активності.

Виділяють такі *фактори соціалізації*:

- сукупність ролей і соціальних статусів, що пропонуються людині суспільством;
- соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретний статус;
- система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві;
- соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей;
- загальна ситуація у країні.

У ході життя людини іноді має місце ресоціалізація – засвоєння нових цінностей, ролей, навичок, замість минулих, недостатньо засвоєних або застарілих. Ресоціалізація охоплює багато видів діяльності.

Результатом соціалізації стає “соціальний тип особи”.

Соціальний тип особистості – певний фіксований набір соціальних властивостей людини, що виявляється у її свідомості та поведінці.

Є різні підходи щодо типів особистості. Наприклад, поширеним є такий варіант:

- базисний тип особистості – система соціальних якостей індивідів, яка найкраще відповідає об’єктивним умовам функціонування даного суспільства на відповідному етапі його розвитку.
- реальний (модальний) тип особистості – реальний тип особистості, який переважає на відповідному етапі розвитку суспільства.
- ідеальний тип особистості – індивід з такою сукупністю рис, якостей, які сучасники хотіли б бачити в людині.

У західній соціології існують аналогічні концепції, наприклад, Д. Рісмен запропонував концепцію соціального характеру. Соціальний характер – ядро структури характеру, що є притаманним для більшості членів певної культури, а індивідуальний характер – це те, чим люди, що належать до однієї і тієї ж самої культури, відрізняються один від одного. Д. Рісмен

вважає, що соціальний характер дозволяє індивіду виконувати ті вимоги, які ставить перед ним суспільство. При цьому він виділяє такі типи соціального характеру:

- традиційно-орієнтований, консервативний, конформний;
- інтровертований (той, що керується внутрішніми мотивами) – поведінка людини визначається сприйнятими в дитинстві принципами, особа стає більш відкритою у ставленні до нововведень і змін, хоч роль традиційних норм і цінностей ще велика;

- екстравертований (зовні орієнтована особистість) – така особистість стандартизована, є об'єктом маніпулювання, відчуває себе дезорієнтованою, апатичною, їй не подобається брехня та гноблення;

- позитивний – автономна особистість, некомфортна, яка має чіткі раціональні цілі, що не нав'язуються іншими людьми, більш незалежна щодо впливів свого культурного середовища.

Отже, процес соціалізації є історично обумовленим, у результаті формуються конкретно-історичні риси особистості, необхідні їй для життєдіяльності в конкретному суспільстві.

10.3. Ролі та рольові очікування

Поняття соціальної ролі було запропоноване Р. Лінтоном та Дж. Г. Мідом. Р. Лінтон інтерпретував роль як одиницю суспільної структури, що набуло подальшого розвитку у теоріях структурного функціоналізму, зокрема у Т. Парсонса, Р. Мертона. Дж. Г. Мід розглядали соціальну роль у контексті процесу взаємодії людей. Ідеї Дж. Г. Міда започаткували напрям інтеракціонізму (від англ. interaction “взаємодія”). “Сучасний інтеракціонізм існує у вигляді двох наукових шкіл: чиказької (Г. Блумер, А. Сторос, Т. Шибутані), для якої характерний інтерес до процесуальних аспектів взаємодії, та айовської (М. Кун, Т. Партленд та ін.), де акцент робиться на вивченні результатів взаємодії стабільних соціальних структур” [13, с. 199].

Соціальна роль – це соціальна функція, модель поведінки, об’єктивно задана позицією особи в системі суспільних відносин та міжособових стосунків, яка має відповідати прийнятим у суспільстві нормам і очікуванням. Соціальні ролі визначені людині об’єктивно – суспільством, культурою, соціальною групою. Зміст ролі визначають прийняті в суспільстві чи соціальній групі соціальні норми, тобто ті вимоги, яким має відповідати поведінка людей, що займають таку позицію в суспільстві. Партнери по взаємодії мають певні очікування щодо поведінки особи відповідно до соціальної ролі, яку вона виконує. Ролі задаються соціальним статусом людини. Статуси є як приписані, так і природні. Адже будь-хто народжується у певному соціальному середовищі, у певній родині, місці, країні, має стать.

Ролі, які виконуються людьми, змінюються залежно від соціально-культурних, соціально-історичних факторів. Рольова поведінка, що виконується відповідно до соціальної ролі, не виконується за сталими алгоритмами в різні історичні часи. І оцінки виконання соціальних ролей варіюються відповідно до мейнстриму часу. Ролі можуть бути чітко прописані, формалізовані, а можуть бути закарбовані у звичаях, традиціях, нормах.

З поняттям соціальної ролі пов’язане поняття соціального контролю. Суспільство слідкує за правильним виконанням ролі. Відповідно, є набір позитивних і негативних санкцій, формальних та неформальних, які застосовуються для регуляції рольової поведінки. Функція ролей – стабілізуюча, оскільки рольовий розподіл впорядковує комунікацію в соціумі, робить її прогнозованою, зрозумілою. Відіграючи обрану роль, член спільноти сподівається, що інші учасники також дотримуватимуться загальноприйнятих правил, безвідносно до особливостей інших статусних позицій гравців.

Людина є носієм різних соціальних ролей, як постійних – професійні, сімейні та інші (роль студента, сина, чоловіка) та ситуативних – (покупця клієнта, пасажера та ін.). У ситуації наповненого **рольового набору** та різновекторних очікувань оточуючих щодо виконання соціальних ролей виникають **рольові конфлікти**. Їх можна звести до двох типів. “Перший можна

назвати міжособистісним рольовим конфліктом, який виникає на ґрунті не збігу очікувань щодо змісту однієї й тієї самої соціальної ролі. Точне дотримання рольових правил досить легко здійснити у разі “писаних” правил, скажімо, у військовій організації, де всі обов’язки точно й однозначно розписані уставом. І значно складніша справа з ролями “неписаними”, які визначаються традицією, культурою, особливостями окремих груп, де виховувався чи перебував індивід. Це особливо очевидно, коли зустрічаються люди, які належать до різних культур” [13, с. 201].

Сучасне суспільство характеризується ціннісною гнучкістю, аксіологічною різнонаправленістю. Наслідком цього є варіабельність соціальних норм, у різних групах можуть формуватися різні уявлення про одну й ту саму соціальну роль, тому виникають конфлікти, які закінчуються або зміною рольових очікувань, або розривом і пошуком більш відповідних до очікувань партнерів.

Рольовий конфлікт може бути не лише міжособистісним, а й внутрішньоособистісним. Він виникає внаслідок того, що вимоги щодо виконання різних соціальних ролей можуть бути протилежні. У цій ситуації виникає проблема вибору, ранжування особою рольових пріоритетів.

Будь-яка соціальна роль виконується конкретними людьми та, відповідно, персоніфікується. Є різні вчителі, лікарі, військові. Хоча є соціальні очікування щодо виконання цих ролей, більше того – існують посадові інструкції, формальні приписи діяльності, але кожен лікар, викладач є особливим. Професійну, сімейну, суспільну роль кожен виконує індивідуально й особливо. Процес внутрішнього прийняття людиною певної ролі, коли зміст ролі, вимоги її переходять у внутрішній світ особистості, називається *інтерналізацією* (від англ. internal – внутрішній). Соціальні ролі втілюються в індивідуальній поведінці, а індивідуальні якості трансформуються відповідно до норм. Соціальний статус, що його посідає людина, і відповідно рольова поведінка змінюють людину.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. Базисний тип особистості – це:

а) адекватний репрезентант культури, соціальної структури та ідеології конкретного суспільства; емпірично фіксується як статистичне найпоширеніший або як найяскравіший представник цінностей певного суспільства;

б) особистість, для якої характерною ознакою є схильність до заперечення будь-яких альтернатив суспільного розвитку, до негативізму у ставленні до будь-якої організованої політичної сили;

в) особистість, для якої характерною ознакою є некритичне прийняття будь-яких соціально-політичних альтернатив, а також підтримка політичних рішень, лідерів і організацій, які взаємно виключають одна одну.

2. Інтерналізація – це:

а) процес переходу змісту ролі, вимог її у внутрішній світ особистості;

б) процес заперечення соціальних стандартів;

в) процес зміни фаз соціалізації.

3. Процес засвоєння людиною певної системи знань, норм і цінностей, притаманних повноправним членам суспільства, звичайно називають:

а) соціалізацією;

б) інтерналізацією;

в) мотивацією.

Дайте відповідь на запитання

1. Що таке соціалізація та які етапи соціалізації можна виділити?

2. Як Ви розумієте роль спілкування та спільної діяльності у розвитку особистості?

3. Які бар'єри взаєморозуміння Вам знайомі з власного досвіду?

4. Назвіть основні ролі, які людина виконує. Проаналізуйте психологічну природу рольової поведінки.

5. Як Ви розумієте висловлювання Ж.-П.Сартра “Ад – це інші”?

6. У чому, на вашу думку, полягає психологічна природа симпатії?

7. Чи може особистість розвиватися без дружніх стосунків? Що таке для вас дружба?

8. Чому людина прагне любові? Де знаходиться потреба в коханні у вашій власній ієрархії потреб?

9. Роль як шаблон взаємних прав та обов'язків. Конвенціональність ролей.

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Аверин В. А. Психология личности: учебное пособие. СПб: Изд-во Михайлова В.А., 1999. 89 с.

2. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник. М.: Аспект Пресс, 2014. 365 с.

3. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. М.: Смысл, 2001. 416 с. Варій М. Й. Психологія особистості: підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. 608 с.

5. Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. Минск: Современный литератор, 1999. 832 с.

6. Иванова А. Ю., Малышкина М. В. Психология личности: учебное пособие для студентов вузов / С.-Петерб. ун-т технол. упр. и экон. СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета технологий управления и экономики, 2018. 260 с. : ил.

7. Льовкіна О. Г. Історичні трансформації філософії діяльності: від трансценденталізму до праксеології: монографія. Ірпінь: НУДПСУ, 2011. 270 с.

8. Льовкіна О. Г. Відчуження людини в соціокультурному просторі: минуле і сучасність: монографія. К.: ПАРАПАН, 2006. 168 с.
9. Маркузе Г. Одномерный человек. М.: REFL-book, 1994. 368 с.
10. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. К.: ИСА, 1995. 352 с.
11. Мельник С. Н. Психология личности. Владивосток, 2004. 97 с.
12. Реан А. А. Психология личности. СПб: Питер, 2013. 288 с.
13. Соціологія: навч. посібник / за редакцією С. О. Макеева. К.: С69 “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1999. 344 с.
14. Руткевич А. М. Психоанализ об агрессивности: анализ немарксистских концепций. М.: Академия наук СССР, Ин-т философии, 1990. С. 51–72.
15. Столяренко О. Б. Психологія особистості. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
16. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. СПб: Прайм-Еврознак, 2002.
17. Фрейд З. Неизбежна ли война? Письмо Альберту Эйнштейну // По ту сторону принципа удовольствия. М.: Прогресс, 1992. С. 325–338.
18. Фрейд З. Неудобства культуры // Художник и фантазирование. М.: Республика, 1995. С. 129–135.
19. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия. // По ту сторону принципа удовольствия. М.: Прогресс, 1992. С. 201–256.
20. Холл К., Линдсей Г. Теория личности. М.: Эксмо-Пресс, 2012.
21. Хьелл Л., Зиглер Д. Теорії особистості / перек. з англ. СПб, 2005.

Додаткові джерела

1. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. URL: <http://psylib.org.ua/books/>
2. Холл К., Линдсей Г. Теория личности. URL: <http://psylib.org.ua/books/> Міжнародні видання
3. Psychological journal. URL: <http://www.apsijournal.com/-index.php/psyjournal>

Ключі до тестових завдань з теми

питання \ відповідь	а	б	в
1	x		
2	x		
3	x		

ТЕМА 11

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І ЖИТТЄВИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ

11.1. Міждисциплінарний характер категорії “життєвий шлях особистості”.

11.2. Життєвий шлях особистості та його структурні складові.

11.3. Життєвий світ особистості як філософська категорія.

11.4. Життєві цінності людини та мотивація до пріоритетності.

Поняття “життєвий шлях особистості” в останні роки широко вживається у багатьох гуманітарних науках. Його теоретичне та емпіричне вивчення не можна назвати однозначним, завершеним та сталим. Існує значна кількість концепцій життєвого шляху особистості і це має пояснення, адже категорія життєвого шляху особистості у багатьох психологічних концепціях є змістовним інтегруючим поняттям, за допомогою якого можна узгодити і систематизувати цілу низку явищ індивідуального розвитку людини.

11.1. Міждисциплінарний характер категорії “життєвий шлях особистості”

У сучасній психології приділяється велика увага окремим складовим життєвого шляху, серед яких – життєві і психологічні ситуації, проблеми і кризи, психологічний час особистості, проєктування життєвого шляху, вчинок, стратегія, події, та інші, що складають певну поняттєву.

Структура життєвого шляху – це його певні якісні характеристики, що виражають спосіб функціонування особистості в житті та життєвий шлях іноді розглядається як сукупність життєвих циклів.

Життєвий цикл передбачає, що плин життя має певні ритми, етапи або віхи, які закономірно повторюються у поколіннях і у долі окремої особистості. У психологічних дослідженнях є дискусійним поділ життєвого шляху на окремі “пункти” життя, “події”, при якому втрачається їх зв’язок з особистістю. У результаті таких досліджень життєвий шлях зображується через перелік значущих життєвих подій, чітко регламентованих суспільством (народження, навчання, одруження, професійна реалізація тощо), що не розкриває особистісного змісту і сенсу життя.

Життєвий шлях особистості є на сьогодні однією з найпоширеніших міждисциплінарних проблем сучасного людинознавства, адже **життєвий шлях** – це процес самореалізації особистості, втілення у життєвому процесі певних цілей, задумів, життєвих програм [6, с.212]. Проте ця самореалізація відбувається у соціальному просторі й соціальному часі.

Життєвий шлях особистості за всієї його неповторності значною мірою відтворює певні нормативні взірці “життєвого розпису”, характерного для суспільства, в якому вона живе.

Певні події життєвого шляху запрограмовані законодавчими нормами (наприклад здобуття середньої освіти), інші – нормативними вимогами, очікуваннями суспільства, які не мають сили закону, але “тиснуть” на особистість (наприклад необхідність взяти шлюб та відтворити свій рід). Соціальне середовище ставить до індивіда вимоги не лише щодо подій життя, а й щодо строків, коли ці події мають відбутися. Ці вимоги втілені у вікових рольових очікуваннях, тобто в нормах і вимогах, що висуваються до індивідів певного віку і соціального статусу.

Так, від школяра-відмінника чекають, що він вступатиме до вищого закладу освіти і продовжить навчання, від науковця очікують захисту дисертації, і якщо у 30 років “беззахисний” науковець виглядає терпимо, то у 40 вже викликає подив. Для більшості соціальних статусів вікові рольові очікування досить визначені, і людина може якщо не прямо їм слідувати, то принаймні орієнтуватися на них, маючи на меті домогтися певного становища в суспільстві. Випередження вікових рольових очікувань, дострокове

прийняття і виконання наступної вікової ролі підвищують авторитет людини, викликають повагу оточення. Відставання від вікових рольових очікувань не схвалюється громадською думкою, і ця реакція сприймається індивідом іноді досить болісно.

Вікові рольові очікування становлять критерій визначення соціального віку людини. Загалом є кілька вікових вимірів. Коли говорять про вік, то на думку приходить звичайно вік за паспортом, хронологічний вік, тобто об'єктивна кількість років, які прожила людина [9, с. 5–13]. На цьому ґрунтуються різні юридичні акти, скажімо, про вік настання відповідальності, вік укладення шлюбу та ін. Однак, здавалося б, суто хронологічна періодизація життєвого шляху несе на собі відбиток соціальності, наприклад дошкільний і шкільний вік передбачає, що школа існує як осередок соціалізації.

Біологічний вік може не збігатися з хронологічним, він визначається не за паспортом, а за станом обміну речовин та функцій організму порівняно із середньостатистичним рівнем, характерним для всієї популяції певного віку.

Психічний вік вимірюється шляхом зіставлення рівня психічного розвитку (розумового, емоційного тощо) індивіда з відповідним середньостатистичним (це відбивається у таких поширених оцінках, як “занадто розумний”, “морально інфантильний” та ін.).

Соціальний вік визначається шляхом зіставлення рівня соціального розвитку людини (наприклад оволодіння певним набором соціальних ролей) з тим, що статистично є нормальним для її однолітків.

Існує також **психологічний вік** – суб'єктивний, такий, що переживається. Якщо попередні виміри часу йшли “ззовні”, від суспільства, довколишнього середовища, то психологічний вік визначається самосвідомістю, самосприйманням людини і є певною синтезуючою характеристикою психічного і соціального віку, що залежить від суб'єктивно оцінюваної міри самореалізації особистості, напруженості, наповненості життя подіями. Оригінальну методику вимірювання психологічного віку запропонували Євген Головаха та Олександр Кронік [4].

Для опису мотиваційного аспекту життєвого шляху використовуються такі поняття, як *життєві плани, програми, орієнтації*. Найбільш узагальненим поняттям у цьому ряді є *життєва перспектива*, що змальовує цілісну картину майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку запрограмованих і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність та індивідуальний зміст свого життя.

Якщо психолога цікавить насамперед часова структура життєвої перспективи особистості (її тривалість, послідовність, диференційованість), то за соціологічного підходу основна увага зосереджується на змістовних характеристиках – змісті життєвих цілей, планів, орієнтацій різних соціальних груп у різних сферах життєдіяльності. Так, скажімо, психолога цікавить механізм формування у людини реалістичного і впевненого погляду в майбутнє, а соціолога – рівень соціального оптимізму та реалістичність уявлень про майбутнє різних соціальних груп за конкретних умов суспільного життя.

Як свідчать результати соціологічних досліджень, зміст життєвої перспективи та інші параметри індивідуального життєвого шляху змінюються від покоління до покоління.

Специфічно-соціологічним методом дослідження життєвого шляху є вивчення життєвих шляхів покоління [9, с. 5–13].

Покоління (або когорта) використовується в соціології у двох розуміннях:

- 1) “когорта народження”, тобто група осіб, народжених у певний проміжок часу;
- 2) “когорта подій”, тобто спільність сучасників, які сформувалися за певних історичних умов під впливом якихось значущих історичних подій, і тому характеризуються деякими спільними соціальними та соціально-психологічними показниками (наприклад говорять про “воєнне”, “повоєнне” покоління, “покоління шістдесятників” та ін.).

Когортний аналіз дає змогу описати типову структуру життєвого шляху, особливості колективної біографії поколінь, а також простежити динаміку історичних змін у суспільстві через їх уособленість у житті людини.

Вперше в соціології дослідження життя цілого покоління здійснили В. Томас і Ф. Знанецький у праці “Польський селянин у Європі та Америці” (1918–1920). Це була спроба вивчити життя певної соціальної групи, використовуючи біографічний метод (через аналіз особистих документів, листування, щоденників, автобіографій та ін.).

Лонгітюдне дослідження (від англ. *longitude* – тривалість) – вид повторного дослідження у психології та соціології, під час якого здійснюється тривале періодичне спостереження одних і тих самих осіб або соціальних об’єктів. Лонгітюдне дослідження – трудомісткий та дорогий метод у соціологічній науці, оскільки потребує збереження контактів між дослідниками і респондентами протягом багатьох років.

Одним з найвідоміших центрів проведення лонгітюдних досліджень є Інститут розвитку людини Каліфорнійського університету, де з 20-х років вивчається життєвий шлях людей, починаючи від народження або підліткового віку. Вивчаючи архіви Каліфорнійського лонгітюду, Г. Елдер (“Діти великої депресії”, 1974) мав на меті дослідити вплив соціальних умов на покоління. Він порівняв структуру життєвого шляху двох вікових когорт, перша з яких 1920–1921 року народження була з м. Окленда, друга (1928–1929) – із сусіднього Берклі. Вікова різниця між ними не така вже й значна, вони застали одні й ті самі історичні події – економічну кризу і депресію 1929–1932 рр., Другу світову війну. Проте вік, у якому вони зіткнулися з цими подіями, мав вирішальний вплив на їхні долю, освіту, професійну кар’єру та інші складові життя.

Старших, оклендських, дітей економічна депресія застала вже школярами, тому вони були змушені допомагати своїм сім’ям, а це значно обмежило їхні можливості здобути пристойну освіту. Потім майже усі чоловіки (90 %) служили в армії і воювали. А от молодша когорта з Берклі мала тяжке раннє дитинство, яке збіглося з економічною кризою, зате їхній перехідний вік припав не на депресію, а на економічне піднесення перед- та повоєнних років, лише половина з чоловіків цієї вікової когорти воювала, але вже в Кореї. Ці відмінності дуже істотні і зумовили соціально-

психологічний склад цих людей, структуру і “розклад” (тобто час) основних життєвих подій.

У соціології на терені колишнього СРСР лонгітюдні дослідження здійснювалися переважно в Естонії під керівництвом Мікка Тітми, вперше його було розпочато у 1966 р. вивченням процесу самовизначення і дальшого життєвого шляху випускників середніх шкіл 1966 р. і надалі, до 1979 р., було проведено чотири опитування цієї когорти. У результаті було зроблено низку висновків щодо впливу освіти на професійну кар’єру та соціальний статус людини.

Серед теоретико-методологічних вітчизняних досліджень, що зробили внесок у розробку проблеми життєвого шляху особистості, слід назвати насамперед праці Київської школи соціальної психології (Лідія Сохань, Євген Головаха, Олена Злобіна та ін.).

Категорія життєвого шляху особистості використовується в психоаналітичному підході, який робить наголос на реконструкції життєвого шляху особистості, намагаючись віднайти зв’язок між негативними переживаннями дитинства та неврозами дорослої людини [12]. Проте можливості використання цієї категорії далеко не вичерпуються психоаналітичним підходом. Одне з понять життєвого шляху, а саме поняття життєвої ситуації використовується біхевіористським підходом, який приділяє основну увагу не минулому, а теперішньому, пропонуючи певний аналіз поточних ситуацій і засоби вирішення проблем людини в процесі психокорекції. У свою чергу, гуманістична та когнітивна психологія орієнтуються на структуру цінностей людини, на її життєві плани і перспективи.

У статті “Життєвий шлях особистості як базова категорія генетичної психології” [9] С. Максименко виділяє три основні концептуальні підходи, які відображають цілісний процес розвитку особистості:

- розуміння життєвого шляху як самоздійснення людини;
- регуляція життєвого шляху через аналіз поняття “спрямованість особистості”;

– система уявлень про життєвий шлях особистості, яка ґрунтується на поняттях життєвої кризи та періодизації життя [8, с. 5].

Отже, життєвий шлях – це унікальна, своєрідна карта буття особистості, кожен напрям якої є результатом зіткнення безлічі індивідуально-неповторних характеристик і життєвих обставин, соціальних і природних умов існування. Життєвий шлях органічно поєднує біологічне й історичне, соціальне й індивідуальне. Це поєднання відбувається в особистості, у її активності, вчинкові. Таким чином, життєвий шлях людини, з одного боку, є індивідуальним, а з іншого – суспільно-історичним явищем.

До життєвих обставин можна віднести сукупність соціальних, біологічних та екологічних чинників, що діють на людину протягом усього її життя, обумовлюючи індивідуально неповторну “особисту історію” та індивідуальність кожної особи [13].

11.2. Життєвий шлях особистості та його структурні складові

Життєвий шлях може закономірно визначатися в таких структурних складових: *життєва позиція, стратегія, життєві кризи та ситуації, життєві домагання та орієнтації*. Розглянемо всі ці структурні складові.

Розгляд категорії життєвого шляху, врахування того факту, що послідовність життєвих подій складається не випадково, а відповідно до необхідності вирішення певних життєвих ситуацій і проблем, що призводить до необхідності включення до складу системи понять практичної психології поняття життєвої стратегії. Важливого значення розгляду означеної проблематики у своїх дослідженнях надають представники психологічного аналізу [2; 15; 14]. Вони роблять основний акцент на різних аспектах формування життєвих стратегій особистості, розглядаючи цей процес:

- 1) як проблему життєвого шляху;
- 2) як побудову часової перспективи;

- 3) як побудову життєвої перспективи;
- 4) як вибудову певного життєвого сценарію чи стилю життя;
- 5) як формування життєвої стратегії [1; 13].

Безперечно, вказана увага до стратегічних особистісних виборів є цілком виправданою і зі світоглядних міркувань, і у зв'язку з проблемами надання психологічної допомоги людям, які перебувають у кризовому стані, вихід з якого неможливий без здійснення адекватного життєвого вибору [3, с. 3–13].

Основою побудови життєвої стратегії є здатність людини до гармонійного поєднання процесів власного особистісного розвитку із вимогами суспільства та оточення. *Життєва стратегія як базова категорія життєвого шляху* (у загальному вигляді) – це постійне узгодження своєї особистості та характеру і способу свого життя, побудова життя спочатку з урахуванням своїх індивідуальних можливостей і даних, а потім тих, які набуваються в житті [1, с. 67].

Одним з найбільш популярних є визначення життєвої стратегії як – символічно опосередковані й такі, що вийшли за своїм впливом за межі свідомості, ідеальні утворення, орієнтири й пріоритети, що реалізуються в поведінці. Таким чином, *стратегія життя в її соціологічному розумінні* – це динамічна, саморегульована система соціокультурних уявлень особистості про власне життя, що орієнтує й спрямовує її поведінку протягом тривалого часу [12, с. 100]. У цьому випадку наголос робимо на соціальній обумовленості життєвих стратегій та функції орієнтування, яку вони виконують у житті особистості, та відзначають при цьому довгостроковість такого орієнтира.

Суттєвою складовою та певною мірою результатом формування життєвої стратегії є вироблення *життєвих орієнтацій* людини. Дослідженню життєвих орієнтацій значну увагу приділяла Н. А. Нізовських, яка вважає їх невід'ємним атрибутом існування людини та визначає як “*сукупність цінностей, інтегрованих особистістю щодо свого життя, що багато в чому визначає особливості індивідуального життєвого шляху, оскільки людина не тільки сприймає навколишній світ і себе через призму життєвих орієнтацій, а й діє відповідно до них*” [11, с. 119].

Базовим елементом життєвої стратегії є *життєва позиція особистості* – складна система ставлення особистості (до суспільства в цілому, до спільнот, яким вона належить, до праці, людей, до самої себе), установок і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності. Вступаючи у складні багатосторонні стосунки з навколишнім світом, людина стикається з об'єктивною необхідністю самостійно розпоряджатися власним життям, вибрати життєвий шлях [2].

Життєва позиція особистості являє собою сукупність її життєвих відносин, а також спосіб їх реалізації, що відповідає (або не відповідає) потребам, цінностям особистості. Вона являє собою вироблений особистістю за даних умов спосіб свого суспільного життя, місце у професії, засіб самовираження. У життєвій позиції виділяє її вихідну об'єктивну характеристику – ті соціальні умови, в яких існує людина.

Вони можуть бути сприятливими або несприятливими для розвитку особистості. Визначальним у характеристиці життєвої позиції є те, наскільки сама особистість домагається тих умов, в яких її потенціал одержує найбільші можливості для розвитку [1].

Спрямованість життєвого шляху особистості в майбутнє реалізується у створенні життєвих програм та перспектив, а їх конкретизацією є *життєві плани, завдання та цілі*. Життєві цілі можна поділити на типи залежно від соціального змісту, ступеня відповідності об'єктивним можливостям, тривалості, розгорнення, значущості для особистості. Відповідно до цих критеріїв автор виділяє такі типи цілей: прогресивні і реакційні, гуманні та антигуманні, реальні й утопічні, справжні і несправжні, абстрактні і конкретні, найближчі й перспективні, короткострокові та довгострокові, кінцеві і проміжні, загальні і приватні, цілісні і часткові, суттєві і несуттєві, головні і побічні. Автор додає особливу важливість довгостроковим цілям, віддаленість реалізації яких обумовлена тим, що вони не виступають як безпосереднє завдання практичних дій, а досягаються через здійснення близьких, проміжних цілей, які є засобами щодо них [10].

Розглядаючи характеристики життєвих перспектив особистості, важливе значення відводиться цілям і планам, що

висуваються особистістю у процесі життєздійснення. Життєві цілі і плани мають певну предметну обмеженість і виражаються в конкретних подіях життєвого шляху. Цілі виступають як менш хронологічно певні події, тоді як плани на майбутнє – як засоби здійснення висунених цілей. Разом з тим **сукупність життєвих цілей і планів** визначається як система, що має певну структурну впорядкованість, функціональне значення в регуляції діяльності людини [4]. Виходячи з вищевикладеного пропонуємо розглядати **життєву мету** як точку перетину сьогодення і майбутнього, важливе усвідомлення планування майбутнього як можливості управління власним психологічним часом.

У свою чергу, **життєві завдання** є одиницями смислового структурування майбутнього, способами самопрогнозування, що надають численним особистісним інтенціям певної спрямованості, масштабності, фазності [16, с. 9].

Життєві цілі – предметні та хронологічні межі актуального майбутнього. Постановка цілей передбачає знання як напряду діяльності, так і ідеального результату, якому відповідає певна подія життєвого шляху. **Життєві плани**, у свою чергу, є засобами здійснення життєвих цілей, їх конкретизацією у хронологічному та змістовному аспектах, вони визначають послідовність дій, необхідних для реалізації життєвих цілей у спрямуванні життєвого шляху на майбутнє [8].

Складність життєвих цілей, створення життєвих перспектив та завдань залежить від рівня потреб особистості. У рівні життєвих потреб виявляється розвиток волі особистості, активності, цілеспрямованості, самоповаги та потреба у визнанні. Життєві потреби – цілепокладання до “реального життєздійснення, до процесу проживання людиною свого життя в усій його складності, неусвідомлюваності та непередбачуваності” [16]. Іншими словами, **життєві потреби** – це комплекс вимог, очікувань, бажань, надій особистості щодо свого життя та майбутнього; інструмент саморозгортання, проєкт подальших перебудов життєвого світу з урахуванням минулого досвіду й оптимістичних самопрогнозів.

Таким чином, умовою повноцінного життя людини, досягнення високого ступеня особистісної зрілості є реалістичні

потреби, що відповідають наявному потенціалу, можливостям особистості. Поступово підвищуючи свої потреби, особистість прагне до все більш значущих цілей.

Розглядаючи життєвий шлях особистості, неможливо не розкрити “точки орієнтиру”, так звані життєві ситуації, події та кризи.

Поняття *життєвої ситуації* особистості визначається сукупністю обставин життєдіяльності, природних і соціальних чинників, які певним чином, прямо або опосередковано, впливають на поведінку людини, її стан і внутрішній світ, зумовлюють зміст і напрями її розвитку, сприяють виникненню та розв’язанню проблем. Життєва ситуація складається з усвідомлюваних особистістю обставин своєї життєдіяльності та обставин неусвідомлюваних, які хоча й існують об’єктивно, але не помічаються людиною. У працях багатьох авторів життєва ситуація розглядається як важливий епізод на життєвому шляху людини, що може визначити подальший напрям життя. Наприклад, І. Г. Єрмаков та Д. О. Пузіков пропонують таке визначення: “Життєва ситуація – це конкретний епізод життя, який відображає динамічну взаємодію, взаємозв’язок переживань та подій внутрішнього світу людини із сукупністю зовнішніх обставин та умов, накопичених на певному етапі життєдіяльності” [6, с. 118].

У працях багатьох науковців-психологів розкриття життєвої ситуації трактується через осмислення життєвої кризи особистості.

Життєвою кризою є більш-менш тривалий період, протягом якого модифікується особистість, змінюється спосіб детермінації процесів розвитку, життєвий задум, траєкторія життєвого шляху, тобто сценарій життя [17].

Причинами кризи можуть бути як зовнішні (війна, аварія, репресії, стихійні лиха, соціальні катаклізми, насилля, смерть родича або розлука тощо), *так і внутрішні події*, які відбуваються у вигляді “раптової” переоцінки цінностей, настання неможливості жити за старим сценарієм або керуватись старим життєвим задумом.

Дія зовнішніх причин може бути дуже сильною і негативною, не залишаючи людині багато можливостей для зміни ситуацій, у які вона потрапляє. Незважаючи на це, внутрішні причини є важливішими, оскільки за одних і тих же несприятливих зовнішніх умов люди з різним досвідом і загартованістю, з різним загальним настроєм здатні до різного переживання кризового стану.

Змістовна характеристика життєвих ситуацій подана у категорії життєвих подій. С. Л. Рубінштейн називає події “вузловими моментами та поворотними етапами життєвого шляху, коли з прийняттям того чи іншого рішення на більш або менш довготривалий період визначається подальший життєвий шлях особистості” [14, с. 265].

Отже, розглянуті структурні характеристики життєвого шляху особистості, як фундаментальної категорії психології особистості, конкретизуються в таких психологічних феноменах, як: життєві цілі, життєві події, життєві стратегії, життєві ситуації, життєві позиції, життєві програми та життєві домагання. Одним із базових понять психології життєвого шляху є категорія стратегія життя – це постійне узгодження своєї особистості та характеру і способу свого життя, побудова життя спочатку з урахуванням своїх індивідуальних можливостей і даних, а потім тих, які набуваються в житті. Стратегія життя полягає в способах зміни, перетворення умов ситуацій життя відповідно до цінностей особистості, в прагненні до визначення головної життєвої мети та знаходження смислу життя. У процесі аналізу категорії “життєві орієнтації” встановлено, що вони є складовою та певною мірою результатом формування життєвої стратегії. Життєві орієнтації характеризують міру залежності внутрішнього світу людини від світу зовнішнього, яка полягає в побудові власного буття, тобто суб’єктної залученості в суб’єктну ситуацію.

Одним з базових елементів життєвої стратегії є життєва позиція особистості – складна система ставлення особистості (до суспільства в цілому, до спільностей, яким вона належить, до праці, людей, до самої себе), установок і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності, цілей і цінностей, на які спрямована ця діяльність, сукупність здібностей до організації життя,

вирішення його суперечностей. Точками орієнтиру життєвого шляху є життєві ситуації, події та кризи.

У працях багатьох авторів життєва ситуація розглядається як важливий епізод на життєвому шляху людини, що може визначити подальший напрям життя. Отже, життєвий шлях особистості необхідно розглядати як складну, системно-понятійну, багатомірну категорію, що передбачає розкриття індивідуальності людини у структурних характеристиках життя.

11.3. Життєвий світ особистості як філософська категорія

Життєвий світ – метафорична форма суб'єктивного бачення (внутрішньої картини) свого життя.

Куди б не дивилася людина: вглиб себе, розбираючись зі своїми думками, намірами і почуттями, або зовні себе, милуючись небом і пролітаючи в ньому швидкими птахами, – вона відчуває себе живим у життєвому світі, бачить свій життєвий світ: великий і світлий, іноді темний і важкий.

Життєвий світ особистості поділяється на зовнішній світ і світ внутрішній. *Життєвий світ особистості* – це бачення зовнішнього світу через призму внутрішнього світу, внутрішня картина людини щодо навколишнього зовнішнього світу [16].

Зовнішній світ – частина простору життєвого світу людини. Інша частина життєвого світу – внутрішній світ людини.

Зовнішній світ – у повсякденному представленні те ж саме, що *реальність*. Зовнішній світ – це я та інші, але я не як мої думки і почуття, а як соціальна та біологічна істота, що здійснює ту або іншу поведінку.

Спрямованість до зовнішнього – це спрямованість до предмета, людей і практичних дій. Спрямованість до внутрішнього – спрямованість до себе.

Людей, які цікавляться більш зовнішнім світом, ніж своїм внутрішнім світом, називають *екстравертами*. Якщо психолог

більше фокусується на зовнішніх цілях клієнта, а не на його внутрішньому світі, це швидше *коучинг*.

Внутрішній світ – частина простору життєвого світу людини. Внутрішній світ дитини тільки будується і з яких частин він буде складатися залежить, у першу чергу, від тієї культури, яка його оточує. Усе визначає культура. Внутрішній світ полінезійського аборигена складається зовсім з інших частин, ніж внутрішній світ європейця, так само як внутрішній світ культурного аристократа не просто багатший, він принципово відрізняється від внутрішнього світу безхатка.

Основні частини внутрішнього світу сучасної освіченої людини зручно описуються двома різними мовами. Однією це звучить як *дух – душа – воля – розум – тіло*, а саме [19]:

Дух – вертикаль, те, що спрямовує нас вгору. *Воля* – чоловіче начало.

Воля – здатність збирати сили, щоб домагатися своїх цілей.

Розум (голова) – раціональний початок з інструментами: увага, мислення, пам'ять.

Душа – те, що робить нас живими, дає енергію життя. Це почуття, бажання, пориви – жіноче начало.

Тіло – матеріальне вмістилище внутрішнього світу. Хтось своє тіло розуміє лише як матеріальне вмістилище свого внутрішнього світу, хтось відчуває, що його тіло саме є частиною цього світу.

Іншими словами, приблизно ті ж частини описуються як *цінності – психологія – особистість – інтелект – поведінка*. І тепер це тлумачиться таким чином:

Психологія людини – це те наше, що не вкладається в раціональне.

Цінності – найважливіше і найдорожче, до чого можна прагнути.

Особистість – те, що визначає напрямок і прокладає дорогу в житті. Внутрішній стрижень і початок “Я сам!”

Інтелект – вміння оперувати знаннями з допомогою уваги, мислення, пам'яті.

Поведінка – те, що людина реалізує в реальності.

Люди зазвичай своїм внутрішнім світом не керують, вони в ньому просто живуть – коли радісно, коли проблемно. У цьому випадку їх внутрішнім світом керують інші люди, соціум та інші фактори... *Людей, які цікавляться більш своїм внутрішнім світом, ніж світом зовнішнім, називають інтровертами.* Якщо психолог більше фокусується на внутрішньому світі клієнта, а не на його зовнішніх цілях – це швидше *психотерапія*.

Життєвий світ однієї людини відрізняється від життєвого світу іншої тим, що у неї свій простір, свій час, своє оточення, своя історія і своє майбутнє. Залежно від того, які цінності і вірування є в цьому світі, світ може бути дружнім і ворожим, просторим і тісним, світом наслідків і світом процесів, світом високих цінностей і світом побутових інтересів.

Як же формується життєвий світ? Дитина запам'ятовує, який світ зазвичай навколо неї, яким світ сприймають батьки і звикає жити в тій чи іншій картинці. У майбутньому вона може продовжувати жити в тому ж світі за звичкою, або ж сама формувати навколо себе світ.

Метафора про те, що життєвий світ родом з дитинства багато в чому визначає трактування життєвих подій, які вже відбулися або можуть відбутися. Якщо, наприклад, людина звикла жити у ворожому світі – і бачить, що їй посміхнулася інша людина, чужа й незнайома, його перші думки: “Влізає в довіру. Хоче відволікти, а потім вдарити”. Не тому, що це правда, а тому, що вона звикла жити в такому світі, де кожен кожному – вовк і головне завдання – вижити, а не жити.

Зазвичай є один світ, в якому людина живе постійно або більшу кількість часу – основний світ. Іншими світами вона може користуватися як інструментами. Наприклад, для кращого контакту з бізнесменом із ділового світу краще на якийсь час опинитися з ним в одному світі і розмовляти однією з ним мовою.

Який світ будувати навколо себе – це вирішує кожен для себе сам. Напевно, краще, коли світ навколо дружний, але спрямований на результат, а не просто для пустого спілкування. Краще, коли у світі є високі цінності, і людина живе не лише побутовим рівнем.

Лише у таких світах народжуються красиві люди і проживають просте та правильне життя.

Жити в змінюваному світі – прекрасно, він дарує енергетику і бажання робити: Я можу змінити те, що вважаю за потрібне! Це – можливо! Коли закони зрозумілі і чіткі – жити простіше. Отже, для себе краще сформулювати чіткі правила, але тільки найнеобхідніші.

11.4. Життєві цінності людини та мотивація до пріоритетності

Цінності в житті людини відіграють значну роль. Вони визначають її мислення, керують вчинками. У кожної людини є своя ієрархія основних цінностей.

Що таке *життєві цінності*? Це погляди і переконання, яких людина дотримується при здійсненні своїх вчинків. Спираючись на власні життєві цінності, людина приймає рішення про те, що для неї прийнятне, а що ні. Незважаючи на те, що люди самі визначають для себе життєві орієнтири, у процесі постійного існування в суспільстві вони поступово починають автоматично підкорятися своїм установкам і діяти відповідно до них. Це пояснюється тим, що існуючі норми і правила, яких людина дотримується, закладені в ній самій. Якщо вона зрадить власні погляди і переконання, це незмінно приведе до зниження певних уявлень про правильність, з точки зору сформованих у людини цінностей, розвиток у неї відчуття меншовартості, почуття вини.

Цінності є *невід’ємною частиною особистості* людини. Якщо людині властиво любити свою сім’ю, прагнути до кар’єрних успіхів, займатися духовним розвитком, то інші люди, характеризуючи його особистість, можуть використовувати знання про його цінності.

Любов до сім’ї характеризує людину як відповідальну, люблячу і турботливу. *Кар’єрні успіхи* свідчать про дисциплінованість, цілеспрямованість. *Прагнення до духовного розвитку* є наслідком високої моральності, інтелекту.

Одночасно цінності – це і *мотивація людської поведінки*. Якщо для людини серед життєвих цінностей пріоритетне місце займає власне здоров'я, то вся її поведінка буде спрямована на дотримання цієї цінності – *ведення правильного способу життя*, постійний контроль стану свого здоров'я, уникнення небезпечних для організму ситуацій тощо.

Якщо для людини доброта, порядність і щирість є невід'ємними елементами духовних цінностей, то від неї не можна очікувати підлості, зради, брехні. Винятком є випадки, коли людина відходить від своїх життєвих установок під впливом зовнішніх чинників: жага наживи, відхід від відповідальності, боротьба за фізичне виживання тощо. У цьому випадку можливе вчинення вчинків, які *суперечать існуючим принципам*. Тоді отриманий результат не приносить людині очікуваного задоволення через виникле протиріччя між внутрішніми принципами і здійснюваними вчинками.

Система життєвих цінностей починає формуватися у дитячому віці у процесі виховання і життєдіяльності. *Змінити власні погляди і переконання, будучи зрілою, сформованою, практично неможливо*.

Різноманіття цінностей можна класифікувати, об'єднавши їх в основні частини, складові життя людини:

- **базові, справжні цінності:** особистісні: інтелект, освіченість, виховання, порядність, самоконтроль, робота над собою, здоров'я. Відносини, сім'я: довіра і взаєморозуміння з партнером, виховання дітей, комфорт у будинку, відносини з родичами. Спілкування, взаємодопомога;

- **матеріальні цінності:** успіх, професіоналізм, перспективи, повага в професійному середовищі, дохід. *Місце у суспільстві:* соціальний статус, вплив, влада, гроші, популярність;

- **духовні цінності** – *духовний розвиток:* освіта, самоосвіта, самопізнання;

- **другорядні цінності** – розваги, безтурботне марнування часу, подорожі, нові враження, азартні ігри.

Виділимо **8 основних**, на наш погляд, **життєвих цінностей**:

1. *Духовний розвиток.* Це ваш моральний стан і вчинки, розуміння життєвих цінностей.

2. *Сім'я, близькі.* Ваші стосунки з другою половинкою, родичами, друзями.

3. *Здоров'я, спорт.* Ваше самопочуття. Регулярність у загальних обстеженнях теж можна віднести до цього розділу, адже багато хвороб можуть протікати без симптомів до останньої стадії.

4. *Фінансовий стан.* Задоволеність матеріальним становищем.

5. *Кар'єра.* Кар'єра і фінанси розділені, тому що багатьох людей більш важливою є самореалізація в кар'єрі, ніж дохід, для когось навпаки.

6. *Відпочинок, емоції.*

7. *Саморозвиток.*

8. *Оточення.* Люди, з якими ви часто спілкуєтеся на роботі і в інших громадських місцях.

Ви можете доповнити цей перелік іншими вашими життєвими цінностями.

Щодо пріоритетів у життєвих цінностях, то максимальна ефективність і рівень випробовуваного щастя досягається за 2 умов:

1. Ваші життєві цінності правильні.

2. Ви максимально наблизилися до рівномірного задоволення всіх життєвих цінностей.

Тепер розберемо ці 2 умови і почнемо з першої: Правильних життєвих цінностей. Кожна життєва цінність має свій пріоритет.

Основна життєва цінність – духовний розвиток, тобто ваш моральний стан. Важливість полягає у тому, що негативні вчинки погано впливають на всі сфери життя: здоров'я, відпочинок, фінанси тощо. Причиною є те, що *погані вчинки створюють конфлікт з самим собою, а точніше, з вашою совістю.* Згадайте, як ви себе почували після сварки. Дратівливість, головний біль, стрес тощо – результат будь-яких негативних емоцій. *Усі погані вчинки конфліктують з вашою совістю, внаслідок чого*

виробляються гормони стресу, які знижують імунітет, погіршують настрій тощо. Якщо з моральної точки зору ви робите добрі вчинки, то відбувається вироблення гормонів щастя, які зміцнюють сили організму і підвищують настрій, що неодмінно відображається на всіх інших сферах життя.

Друга за ступенем важливості цінність – сім'я. Проблеми в сім'ї так само, як і в цінності “духовний розвиток” впливають на всі сфери життя, принцип приблизно самий. Сім'я дає людині можливість більш швидкого духовного розвитку, бо турбота про ближнього робить людину кращою, його моральний стан поліпшується, вчинки стають правильними. Тому сім'я і відносини з близькими є другою за важливістю життєвою цінністю.

Третя за важливістю цінність: здоров'я, яке також впливає на все інше. Пріоритети по інших цінностях можуть змінюватися залежно від вашого типу особистості.

Отже, пріоритети дозволять зробити більш точний аналіз і допоможуть вам краще зрозуміти, що потрібно зробити, щоб життя змінилося на краще. Наприклад, задоволеність фінансовим становищем не повинна бути вищою, ніж задоволеність духовним розвитком. Або задоволеність кар'єрою не повинна бути вище задоволеності сімейними відносинами. Тобто на колесі життя потрібно не лише “підтягувати” ваші потреби, але і стежити за тим, щоб менш пріоритетні життєві цінності не вирости до того, щоб стати більшими за пріоритетні. Часто люди працюють там, де їм не подобається. З кожним днем ненависна робота приносить усе більше розчарувань і зіпсованого настрою. Часто причиною є не погана робота і навіть не поганий працівник, а те, що вони не підходять один одному. Якщо ставитись до вибору роботи і способу життя відповідно до ваших життєвих цінностей, то ви будете успішніші в будь-якій сфері.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. Життєвий шлях – це:

- а) процес самореалізації особистості, втілення у життєвому процесі певних цілей, задумів, життєвих програм;
- б) цілісна картина майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку запрограмованих і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність та індивідуальний зміст свого життя;
- в) вид повторного дослідження у психології та соціології, під час якого здійснюється тривале періодичне спостереження одних і тих самих осіб або соціальних об'єктів.

2. Предметні та хронологічні межі актуального майбутнього – це:

- а) життєві завдання;
- б) життєві цілі;
- в) життєві плани.

3. Цінності – це

- а) те, що людина реалізує в реальності;
- б) те наше, що не вкладається у раціональне;
- в) найважливіше і найдорожче, до чого можна прагнути.

4. Перерахуйте основні життєві цінності людини. Обґрунтуйте, чому саме вони є основними.

Дайте відповідь на запитання

- 1. Дайте визначення поняття “життєвий шлях особистості”.
- 2. Хто запропонував оригінальну методику вимірювання психологічного віку?
- 3. Що є критерієм визначення соціального віку людини?
- 4. За допомогою чого вимірюється психічний вік особистості?

5. Дайте визначення поняття “стратегія життя в її соціологічному розумінні”.

6. Перерахуйте структурні складові життєвого шляху особистості.

7. Що таке життєва криза? Назвіть причини її виникнення.

8. Назвіть світи, на які поділяється життєвий світ особистості, та охарактеризуйте кожен з них?

9. Хто такі екстраверти та інтраверти? Дайте визначення.

10. Чим відрізняється коучинг від психологічної терапії?

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. 299 с.

2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. *Избранные психологические труды*: в 2-х т. М.: Педагогика, 1980. Т. 1. С. 16–178.

3. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. *Соціальна психологія*. 2005. № 1. С. 3–13.

4. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. К.: Наукова думка, 1988. 143 с.

5. Головаха Е. И., Бекешкина И. Э., Небоженко В. С. Демократизация общества и развитие личности. К.: Наук, думка, 1991.

6. Єрмаков І. Г., Пузіков Д. О. Життєвий проєкт особистості : від теорії до практики : практико зорієнтований посібник. К.: Освіта України, 2007. 212 с.

7. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід). К.: Стилос, 2000. 336 с. (Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Ін-т проблем виховання АПН України).

8. Коржова Е. Ю. Психология жизненных ориентаций человека. СПб: Изд-во РХГА, 2006. 384 с.

9. Максименко С. Д. Життєвий шлях особистості як базова категорія генетичної психології. *Науковий вісник Миколаївського*

державного університету імені В. О. Сухомлинського. 2014. Вип. 2.12. С. 5–13. (Серія “Психологічні науки”).

10. Мартынюк И. О. Жизненные цели личности : понятие, структура, механизмы формирования. К. : Наукова думка, 1990. 318 с.

11. Низовских Н. А. Человек как автор самого себя: психосемантическое исследование жизненных принципов в структуре саморазвивающейся личности. М.: Смысл, 2007. 225 с.

12. Панок В. Г., Рудь Г. В. Психологія життєвого шляху особистості : монографія. К.: Ніка-Центр, 2006. 280 с.

13. Резник Т. Е., Резник Ю. М. Жизненные стратегии личности : поиск альтернатив. *Социс*. 1995. № 4. С. 100–105. URL: http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2007/10/10/0000313488/001_Reznik_100-105.pdf.

14. Рубинштейн С. Л. Человек и мир. *Проблемы общей психологии*. М.: Педагогика, 1973. С. 255–385.

15. Социальная психология. История. Теория. Эмпирические исследования. Ленинград: Наука, 1979. Гл. III.

16. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: ДП Спеціалізоване видавництво “Либідь”, 2003. 376 с.

17. Титаренко Т. М. Життєві завдання як практики самоконституювання особистості. *Соціальна психологія*. 2008. № 6 (32). С. 3–11.

18. Человек и общество: хрестоматия. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. Гл. 5.

19. Чепелева Н. В. Особистий досвід суб’єкта у контексті психологічної герменевтики // Людина. Суб’єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії. К.: Либідь, 2006. С. 280–302.

Додаткові джерела

1. Жизненный путь личности / под ред. Л. В. Сохань. К.: Наук, думка, 1987.

2. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. М.: Политиздат, 1984.

3. Кон И. С. Открытие “Я”. М.: Политиздат, 1978.

4. Кон И. С. Социология личности. М.: Мысль, 1967.

5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Мысль, 1977.

6. Шибутани Т. Социальная психология. М.: Прогресс, 1969.

7. Як визначити життєві цінності людини. Як визначити свої цінності і чому це важливо. Віра в свої переконання. URL: <https://srcaltufervo.ru/uk/kak-opredelit-zhiznennye-cennosti-cheloveka-kak-opredelit-svoi-cennosti-i.html>

Ключі до тестових завдань з теми

питання \ відповідь	а	б	в
	а	б	в
1	х		
2		х	
3			х

ТЕМА 12

ПРАКТИКУМ З ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ: ТЕСТОВІ МЕТОДИКИ

12.1. Методика дослідження емоційної сфери.

12.1.1. Методика оцінки реактивної та особистісної тривожності (опитувальник Спілбергера-Ханіна).

12.1.2. Методика оцінки рівня нервово-психічної стійкості (методика “Прогноз” за В. А. Бодровим).

12.1.3. Методика визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту К. Леонгарда і Х. Смішека (ЛС).

12.1.4. Методика оцінки суб’єктивного стану САН.

12.2. Методики оцінки побічних показників працездатності.

12.2.1. Методики оцінки розумової працездатності.

12.2.1.1. Безпосередня (короткочасна) зорова пам’ять на числа.

12.2.1.2. Безпосередня (короткочасна) слухова пам’ять.

12.2.1.3. Методики вивчення якостей уваги.

12.2.1.4. Методики оцінки мислення студентів.

12.2.1.4.1. Усне складання.

12.2.1.4.2. Числові ряди.

12.2.1.4.3. Складання чисел з переключенням.

12.2.1.4.4. Кількісні відносини.

12.2.1.5. Методики оцінки та характеристики психофізіологічних якостей.

12.2.1.5.1. Проста сенсомоторна реакція.

12.2.1.5.2. Складна сенсомоторна реакція.

12.2.1.5.3. Реакція на рухомий об’єкт.

12.2.1.5.4. Методика “Рефлекс на час”.

12.2.1.5.5. Критична частота злиття світлових мигань (КЧСЗД).

12.2.1.5.6. Критична частота злиття звукових коливань.

12.2.1.5.7. Тепінг-тест.

12.3. Методики вивчення особливостей психології спілкування.

12.3.1. Тест на визначення потреби у спілкуванні.

12.3.2. Тест на схильність до самотності.

12.3.3. *Методика на визначення здатності до самоуправління у спілкуванні.*

12.4. *Методики дослідження міжособистісних стосунків у малих групах.*

12.4.1. *Визначення індексу групової згуртованості.*

12.4.2. *Експрес-методика оцінки соціально-психологічного клімату в колективі (А. С. Михалюк, Л. Ю. Шарито).*

12.4.3. *Методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассела, М. Фергюссона).*

12.4.4. *Тест сприймання індивідом групи (Є. В. Мосейко, Н. Є. Нелісова).*

12.4.5. *Методики на виявлення схильності до лідерства.*

12.4.5.1. *Методика “Хто ви: той, хто веде, чи той, кого ведуть?”*

12.4.5.2. *Методика на виявлення схильності до керівництва.*

12.4.5.3. *Тест “Лідер”.*

12.4.5.4. *Методика на виявлення стилю взаємодії.*

12.5. *Виконання практичних вправ на виявлення соціально-психологічних ефектів, що виникають під впливом групи.*

12.1 Методика дослідження емоційної сфери

Дослідження емоційної сфери студента у процесі психологічного професійного відбору може включати: методику оцінки реактивної та особистісної тривожності (опитувальник Спілбергера-Ханіна), методику оцінки рівня нервово-психічної стійкості (методика “Прогноз” за В. А. Бодровим), методику визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту К. Леонгарда і Х. Смішека (ЛС), методику оцінки суб'єктивного стану САН, методику оцінки побічних показників працездатності, методики оцінки розумової працездатності, методики оцінки мислення студентів, методика оцінки та характеристики психофізіологічних якостей, методики дослідження міжособистісних стосунків у малих групах.

Розглянемо їх детальніше.

12.1.1. Методика оцінки реактивної та особистісної тривожності (опитувальник Спілбергера-Ханіна)

Опитувальник Ч. Спілбергера-Ханіна (далі – СХ) призначений для оцінки реактивної та особистісної тривожності. Особистісна тривожність розглядається як відносно стійка індивідуальна якість особистості, яка характеризує ступінь її занепокоєння, турботи, емоційної напруги внаслідок дії стресових факторів.

Реактивна тривожність студента – це стан, який характеризує ступінь його занепокоєння, турботи, емоційної напруги та розвивається за конкретної стресової ситуації. Якщо особистісна тривожність є стійкою індивідуальною характеристикою, то стан реактивної тривожності може бути достатньо динамічним і за часом, і за ступенем виразності.

Опитувальник СХ складається з 40 питань-суджень, з яких 1–20 призначені для оцінки реактивної тривожності (шкала “Як ви себе почуваєте в цей момент”), та 21–40 для визначення особистісної тривожності (шкала “Як ви себе почуваєте звичайно”). На кожне запитання можливі 4 відповіді за ступенем інтенсивності (зовсім ні; мабуть так; правильно; цілком правильно) – для шкали реактивної тривожності, та 4 відповіді за частотою (майже ніколи; іноді; часто; майже завжди) – для шкали особистої тривожності.

Деякі питання-судження в опитувальнику сформульовані так, що відповідь (1) означає відсутність чи легку ступінь тривожності. Це в шкалі реактивної тривожності так звані прямі питання: № 3, 4, 6, 77, 9, 12, 13, 14, 17, 19, а в шкалі особистісної тривожності – № 22, 23, 24, 25, 228, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40. В інших так званих зворотних питаннях відповідь (1) відповідає високій ступені тривожності, а відповідь (4) – низькій тривожності: № 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20 – у шкалі реактивної тривожності; № 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39 – у шкалі особистої тривожності. Обробка проводиться так. Спочатку окремо складаються результати за зворотними та прямими питаннями, потім із сум прямих віднімається сума зворотних питань і до

одержаного числа додається постійне число 50 для шкали реактивної тривожності та 35 – для шкали особистої тривожності.

Результуючий показник за кожною шкалою може перебувати у діапазоні від 20 до 80 балів. Чим він більший, тим вищий рівень тривожності (реактивної або особистісної). Оцінка рівнів реактивної та особистісної тривожності за результатами показників здійснюється у таких межах: до 30 балів – низький рівень тривожності, від 31–45 балів – середній, більше 45 балів – високий рівень тривожності.

Шкала самооцінки (Спілбергера-Ханіна)

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з наведених питань і закресліть ту цифру праворуч залежно від того, як ви почуваєтеся у цей момент. Над питанням довго не розмірковуюйте, оскільки правильних або неправильних відповідей немає.

	Ні, не зовсім так	Мабуть, так	Правильно	Цілком правильно
	1	2	3	4

1. Я спокійний.
2. Мені нічого не загрожує.
3. Я перебуваю в напрузі.
4. Я відчуваю співчуття.
5. Я відчуваю себе вільно.
6. Я прикро вражений.
7. Мене хвилюють можливі негаразди.
8. Я відчуваю, що відпочив.
9. Я насторожений.
10. Я відчуваю внутрішнє задоволення.
11. Я впевнений у собі.
12. Я нервую.
13. Я не знаходжу собі місця.
14. Я напружений (накручений).
15. Я не відчуваю напруги і скованості.
16. Я задоволений.

17. Я заклопотаний.
18. Я занадто збуджений і мені не по собі.
19. Мені радісно.
20. Мені приємно.

Шкала самооцінки

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з наведених питань і закресліть ту цифру праворуч залежно від того, як ви почуваєтесь звичайно. Над питаннями довго не розмірковуюйте, оскільки правильних або неправильних питань немає.

	Майже ніколи	Іноді	Часто	Майже завжди
	1	2	3	4

21. Я відчуваю задоволення.
22. Я швидко втомлююсь.
23. Я легко можу заплакати.
24. Я хотів би бути таким самим щасливим, як і інші.
25. Іноді я програю через те, що недостатньо швидко приймаю рішення.
26. Я почуваю себе бадьорим.
27. Я спокійний, холоднокровний і зібраний.
28. Очікувані труднощі дуже непокоять мене.
29. Я занадто переживаю через дрібниці.
30. Я буваю повністю щасливим.
31. Я беру все занадто близько до серця.
32. Мені не вистачає впевненості в собі.
33. Я почуваю себе в безпеці.
34. Я намагаюсь обходити критичні ситуації і труднощі.
35. У мене буває хандра.
36. Я задоволений.
37. Будь-які дрібниці відволікають та хвилюють мене.
38. Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути.
39. Я врівноважена людина.
40. Мене охоплює сильне занепокоєння, коли я думаю про свої справи та турботи.

12.1.2. Методика оцінки рівня нервово-психічної стійкості (методика “Прогноз” за В. А. Бодровим)

Методика призначена для початкового орієнтовного виявлення осіб з прикметами нервово-психічної нестійкості (далі – НПН). Вона дозволяє виявити окремі початкові передзахворювальні ознаки порушень особистості, а також оцінити вірогідність їх розвитку й прояву в поведінці й діяльності людини.

Методика має 84 питання (міркувань), на кожне з яких обстежуваний дає відповідь “так” або “ні”. Результати відображаються кількісними показниками (в балах), на основі яких робиться висновок щодо рівня нервово-психічної стійкості. Аналіз відповідей дозволяє уточнити окремі біографічні відомості, особливості поведінки та стану психічної діяльності людини в різних ситуаціях.

Обстежується одночасно 25–30 осіб за 20 хвилин. Текст анкети наведено в кінці.

Реєстраційний лист до анкети “Прогноз”

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84						

Під час обстеження ведеться спостереження за поведінкою кожного й у разі потреби робляться помітки. Обробка результатів проводиться за допомогою “ключів” групою помічників у 4–5 осіб.

Обробку рекомендується проводити за допомогою трьох трафаретів з прозорого матеріалу, на який наноситься сітка за розмірами реєстраційного листка. Прорізи в кожному трафареті повинні збігатися з номерами запитань відповідно до таблиці ключів. Один трафарет призначений для підрахунку балів за шкалою відвертості та два – за шкалою нервово-психічної нестійкості (для оцінки позитивних відповідей).

Ключі для обробки даних методики “Прогноз”

Найменування шкали	Зміст відповідей	Порядкові номери запитань відповідно до шкали
Шкала відвертості	Ні (–)	1, 4, 6, 8, 9, 11, 16, 17, 18, 22, 25, 31, 34, 36, 43
Шкала нервово-психічної стійкості	Так (+)	3, 5, 7, 110, 15, 20, 26, 27, 29, 32, 35, 37, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 511, 522, 53, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84
Шкала невірноваженості	Ні (–)	2, 12, 13, 14, 19, 21, 23, 24, 28, 30, 33, 38, 39, 46, 54, 55, 58, 61, 68

Якщо в обстежуваного за шкалою відвертості більше ніж 10 балів, використовувати й аналізувати дані не рекомендовано, а причини невідвертості потрібно шукати у процесі бесіди. Показник за шкалою нервово-психічної нестійкості одержують шляхом додавання кількості плюсів, виявлених за трафаретом для позитивних відповідей, та кількості мінусів – за відповідями, які збігаються. Результат оцінюється за таблицею.

Характеристика рівнів і визначення груп нервово-психічної нестійкості юнаків 18–22 років за результатами методики “Прогноз” (дані М. С. Корольчука)

Сума інформативних відповідей за шкалою нервово-психічної стійкості	Оцінка результатів за 10-бальною шкалою	Група НПС	Характеристика рівня НПС групи	Прогноз
5 6	10 9	I	Висока НПС. Зриви майже не вірогідні	Досить сприятливий
7–8 9–10 11–13	8 7 6	II	Хороша НПС Зриви маловірогідні	Сприятливий
14–17 18–22 23–28	5 4 3	III	Задовільна НПС. Зриви можливі, особливо в екстремальних ситуаціях	Малосприятливий
29–32 33	2 1	IV	Незадовільна НПС. Висока вірогідність нервово-психічних зривів. Необхідне додаткове обстеження психіатра, невропатолога	Несприятливий

Текст анкети “Прогноз”

Інструкція. Перед вами анкета, яка містить 84 запитання (міркування). Ознайомлюючись послідовно, потрібно з’ясувати, яка відповідь “так” чи “ні” найбільше вас характеризує. У відповідній клітинці реєстраційного листка потрібно ставити знак + (так) або – (ні). Відповідайте не замислюючись і самотійно. Не пропускайте запитань. Результати обстеження не розповсюджуються, а під час співбесіди будуть доведені вам особисто.

1. Іноді мені в голову приходять такі погані думки, що краще про них нікому не розповідати.

2. У дитинстві в мене була така компанія, що всі намагались завжди й в усьому стояти один за одного.

3. Іноді в мене бувають приступи сміху або плачу, з якими я ніяк не можу справитись.

4. Траплялися випадки, коли я не стримував своїх обіцянок.

5. У мене часто буває головний біль.

6. Іноді я говорю неправду.

7. Раз на тиждень я без будь-якої явної причини раптово почуваю жар у всьому тілі.

8. Іноді, я говорю про речі, в яких не розбираюсь.

9. Іноді, я серджусь.

10. Тепер мені важко сподіватися на те, що будь-чого досягну в житті.

11. Іноді, я відкладаю на завтра те, що можна зробити сьогодні.

12. Я охоче беру участь у всіх зборах та інших суспільних заходах.

13. Найважча боротьба для мене – боротьба із самим собою.

14. М’язові судороги й посіпування в мене бувають досить рідко.

15. Я доволі байдужий, що зі мною буде.

16. Іноді, коли я недобре себе почуваю, я буваю роздратованим.

17. У гостях я тримаю себе за столом краще ніж вдома.

18. Якщо мені не загрожує штраф і машин поблизу немає, я можу перейти вулицю як мені хочеться, а не в установленому місці.

19. Я вважаю, що життя в моїй сім'ї таке ж гарне, як і у більшості моїх знайомих.
20. Мені часто кажуть, що я гарячкуватий.
21. Закреп в мене буває рідко.
22. У грі я здебільшого бажаю виграти.
23. Останні декілька років більшу частину часу я почуваю себе добре.
24. Нині моя вага постійна (я не гладшаю і не худну).
25. Мені приємно мати серед знайомих знатних людей, це ніби додає мені ваги в своїх очах.
26. Я був би досить спокійним, якби у будь-кого з моєї родини були неприємності через порушення закону.
27. З моїм розумом відбувається щось негаразд.
28. Мене турбують сексуальні (статеві) питання.
29. Коли я намагаюсь щось промовити, то часто помічаю, що в мене тремтять руки.
30. Руки в мене такі ж спритні та вправні, як і раніше.
31. Серед моїх знайомих є люди, які мені не подобаються.
32. Думаю, що я людина приречена.
33. Я сварюсь із членами моєї сім'ї досить рідко.
34. Іноді я з кимось трохи пліткую.
35. Я часто бачу сни, про які краще нікому не розповідати.
36. Іноді в обговоренні деяких питань я особливо не розмірковував і погоджувався з думкою інших.
37. У школі я опановував матеріал повільніше, ніж інші.
38. Моя зовнішність мене взагалі влаштовує.
39. Я цілком впевнений у собі.
40. Один раз на тиждень або частіше я буваю досить збудженим або схвильованим.
41. Хтось керує моїми думками.
42. Я щодня випиваю багато води.
43. Буває, що неввічливий або навіть неприємний жарт викликає в мене сміх.
44. Найщасливішим я буваю, коли один.
45. Хтось намагається впливати на мої думки.
46. Я любив казки Андерсена.

47. Навіть серед людей я, звичайно, почуваю себе самотнім.
48. Мене дратує, коли мене підганяють.
49. У мене легко викликати зніяковіння.
50. Я легко втрачаю терпіння з людьми.
51. Мені часто хочеться померти.
52. Іноді я залишав розпочату справу, оскільки боявся, що не впораюсь з нею.
53. Майже щодня трапляється щось, що лякає мене.
54. До питань релігії я ставлюсь байдуже.
55. Прикмети поганого настрою бувають у мене рідко.
56. Я заслуговую на сувору догану за свої вчинки.
57. У мене були досить незвичні містичні переживання.
58. Мої переконання й погляди непохитні.
59. У мене бувають періоди, коли через хвилювання я втрачу сон.
60. Я людина нервова, яка легко збуджується.
61. Мені здається, що нюх у мене такий, як у інших (негірший).
62. Усе в мене виходить погано, не так як потрібно.
63. Я майже завжди відчуваю сухість у роті.
64. Більшу частину часу я почуваю себе стомленим.
65. Іноді я почуваю, що близький до нервового зриву.
66. Мене дратує, що забуваю, куди кладу речі.
67. Я уважно ставлюсь до того, як одягаюсь.
68. Пригодницькі історії мені подобаються більше, ніж розповіді про кохання.
69. Мені дуже важко пристосуватись до нових умов життя, роботи. Перехід до нових умов життя, роботи, навчання здається мені нестерпно важким.
70. Мені здається, саме зі мною особливо часто поводяться несправедливо.
71. Я часто почуваю себе несправедливо ображеним.
72. Моя думка не завжди збігається з думкою оточуючих.
73. Я часто відчуваю втому від життя й мені не хочеться жити.
74. Частіше звертають увагу на мене, ніж на інших.

75. У мене бувають головні болі й запаморочення через переживання.

76. Часто в мене бувають періоди, коли мені нікого не хочеться бачити.

77. Мені важко прокинутись у призначений час.

78. Якщо в моїх негараздах хтось винен, я не залишаю його без покарання.

79. У дитинстві я був вередливим, подразливим.

80. Мені відомі випадки, коли мої родичі лікувались у невропатологів, психіатрів.

81. Іноді я приймаю валеріану, кодеїн, еленіум й інші заспокійливі засоби.

82. У мене є засуджені родичі.

83. У мене були приводи в міліцію.

84. Я залишався в школі на другий рік навчання.

12.1.3. Методика визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту К. Леонгарда і Х. Смішека (ЛС)

Методика призначена для діагностики типу акцентуації особистості. В основу опитувача, розробленого Х. Смішеком, закладена концепція “акцентуованої особистості” К. Леонгарда. Згідно з цією концепцією індивідуальні якості особистості можуть бути розділені на дві групи: головну і додаткову. Стрижень особистості становлять головні риси і вони визначають її індивідуальність, розвиток, адаптацію, психічне здоров’я.

Надмірна вираженість цих рис призводить до структурних психологічних змін, а в несприятливих соціальних умовах – до розладу структури особистості.

Акцентуацію якоїсь риси не варто розглядати як патологію, а як визначене відхилення від середньої норми, яскраво виражену своєрідність психічного складу. Осіб, у яких помічений високий ступінь виявлення рис характеру або темпераменту, називають акцентуованими. Позитивне або негативне забарвлення акцентуованості значною мірою надають зовнішні фактори,

життєві обставини, умови тощо. “В акцентуйованих особистостях, – вказує К. Леонгард, – потенційно закладені як можливості соціально позитивних досягнень, так і соціально негативний заряд. Деякі акцентуйовані особистості виявляються у негативному світлі, тому що життєві обставини не сприяли їм, але, можливо, під впливом інших обставин вони стали б неординарними особистостями”.

К. Леонгард виділяє десять основних типів акцентуацій, які відповідають систематиці психопатій у граничній психіатрії:

1. *Гіпертимний тип (гіпертимний)*. Особливістю цього типу є підвищений фон настрою в поєднанні з жагою діяльності, оптимізмом, завзятливістю й високою активністю.

2. *Застраваючий тип*. Особистостям цього типу притаманна надмірна стійкість афекту зі схильністю до формулювання параноїальних та надцінних ідей.

3. *Емотивний тип*. Характеризується чутливістю й глибокими реакціями в галузі тонких емоцій. Цих людей хвилюють не грубі почуття, а те, що, звичайно, пов'язується з душею, гуманністю, чуйністю. Це люди вразливі, цей тип подібний до афективно-екзальтованого, але на відміну від нього емоції розвиваються й проявляються менш бурливо, не так стрімко. Патологічні прояви – реактивна депресія.

4. *Педантичний тип*. Високі оцінки вказують на ригідність, інертність психічних процесів, тривале переживання травмуючих подій, які триватимуть.

5. *Тривожно-боязливий тип*. Суттєвою особливістю вважається схильність до страхів, підвищена нерішучість і полохливість, настороженість.

6. *Циклотимічний тип*. Для таких людей характерна зміна гіпертимних та дистимних фаз.

7. *Демонстративний тип*. Високі оцінки за цією шкалою визначають підвищену здатність до витіснення, демонстративності поведінки, схильності до істерії.

8. *Неврівноважений тип*. Таким людям характерна підвищена імпульсивність, слабкий контроль над потягами й спонуканнями.

9. *Дистимічний тип.* Дистимічна особа на противагу гіпертимній характеризується зниженим фоном настрою (у деяких випадках до субдепресії), песимізмом, фіксацією на негативних сторонах життя, заторможеністю.

10. *Афективно-екзальтивний тип.* Особам цього типу характерний великий діапазон емоційних станів, вони легко відчують захоплення від радісних подій і повний відчай від сумних.

Усі десять типів “акцентуйованих особистостей” К. Леонгард поділив на дві групи за принципом акцентуації темпераменту або характеру.

До акцентуації рис характеру він відносить *демонстративний, педантичний, застрягаючий, збуджений типи особистості*. Інші типи акцентуацій належать за К. Леонгардом до акцентуацій темпераменту (*гіпертимний, дистимічний, тривожно-боязливий, циклотимічний, афективно-екзальтований та емотивний*).

Тест опитувальника Леонгарда-Смішека

Інструкція. Вам запропоновані твердження щодо вашого характеру. Якщо ви погоджуєтесь із запитанням, поставте знак “+” (так), якщо ні – знак “–”. Відповідайте швидко, правильних і неправильних відповідей немає.

1. У вас переважно веселий та безтурботний настрій?
2. Ви чутливі до образ?
3. Чи буває так, що у вас на очі навертаються сльози в кіно, театрі, під час бесіди тощо?
4. Зробивши щось, ви вагаєтесь, чи все зробили правильно, й не заспокоюєтесь доти, доки не переконаєтесь ще раз у тому, що все зробили правильно?
5. У дитинстві ви були таким самим сміливим, як усі ваші однолітки?
6. Чи часто у вас різко змінюється настрій від стану безпричинної радості, до огиди до життя, до себе?
7. Ви, звичайно, в центрі уваги компанії?
8. Чи буває так, що ви безпричинно перебуваєте в такому поганому настрої, що з вами краще не розмовляти?
9. Ви серйозна людина?

10. Чи здатні ви захоплюватись, замислюватись над будь-чим?

11. Чи завзяті ви?

12. Ви швидко забуваєте, якщо вас хтось образив?

13. Ви м'якосердечні?

14. Коли ви опускаєте лист у поштову скриньку, чи перевіряєте й проводите рукою по отвору скриньки, що лист повністю упав у нього?

15. Чи прагнете ви завжди бути серед кращих працівників?

16. Чи бувало вам страшно в дитинстві під час грози або зустрічі з незнайомою собакою (а можливо, таке почуття буває й тепер, у зрілому віці).

17. Чи прагнете ви в усьому і всюди підтримувати порядок?

18. Чи залежить ваш настрій від зовнішніх обставин?

19. Чи люблять вас ваші знайомі?

20. Чи часто у вас буває почуття внутрішнього неспокою, почуття можливої біди, неприємностей?

21. У вас часто пригнічений настрій?

22. Чи бували у вас хоча б один раз істерика або нервовий зрив?

23. Чи важко вам довго всидіти на одному місці?

24. Якщо щодо вас несправедливо вчинили, чи будете енергійно відстоювати свої інтереси?

25. Ви можете зарізати курку або овечку?

26. Вас дратує, якщо вдома штора або скатертина висять нерівно, і ви одразу ж намагаєтесь поправити їх?

27. Ви в дитинстві боялися залишатись самі вдома?

28. Часто у вас бувають зміни настрою без причин?

29. Чи завжди ви прагнули бути достатньо фаховим працівником у своїй професії?

30. Чи швидко ви починаєте сердитись чи гніватись?

31. Чи можете ви бути абсолютно безтурботно веселим?

32. Чи буває так, що почуття повного щастя буквально пронизує вас?

33. Як ви думаєте, вийшов би з вас ведучий гумористичної вистави?

34. Ви зазвичай викладаєте свою думку людям досить

відверто й прямо без натяку?

35. Вам важко переносити вигляд крові? Чи не викликає це у вас неприємних почуттів?

36. Чи любите ви роботу з високою особистою відповідальністю?

37. Чи схильні ви виступити на захист людей, стосовно яких проявляють несправедливість?

38. У темний підвал вам важко й страшно спускатись?

39. Чи віддаєте ви перевагу такій роботі, коли діяти потрібно швидко, а вимоги до якості виконання невисокі?

40. Чи товариський ви?

41. У школі ви охоче декламували вірші?

42. Чи втікали ви в дитинстві з дому?

43. Чи здається вам життя тяжким?

44. Бувало так, що після конфлікту, образи ви були до того вражені, що йти на роботу здавалось просто нестерпним?

45. Чи можна сказати, що в разі негараздів ви не втрачаєте почуття гумору?

46. Зробили б ви перші кроки до примирення, якщо вас хтось образив?

47. Ви любите тварин?

48. Чи повертаєтесь ви, щоб впевнитись, що залишили дім чи робоче місце в належному стані і там нічого не станеться?

49. Чи переслідує вас іноді незрозуміла думка, що з вами й вашими близькими може статися щось страшне?

50. Вважаєте ви, що ваш настрій досить мінливий?

51. Важко вам доповідати (виступати) на сцені перед великою кількістю людей?

52. Ви можете вдарити образника, якщо він вас образив?

53. У вас велика потреба у спілкуванні з іншими людьми?

54. Ви належите до тих, хто за будь-яких розчарувань впадає в глибокий відчай?

55. Вам подобається робота, що потребує енергійної організаторської діяльності?

56. Чи наполегливо ви досягаєте своєї мети, якщо на шляху до неї доводиться долати безліч перешкод?

57. Чи може трагічний фільм зворушити вас так, що на очах виступають сльози?

58. Вам часто буває важко заснути через те, що проблеми прожитого дня чи майбутнє весь час крутяться в думках?

59. У школі ви іноді підказували своїм товаришам чи давали списувати?

60. Чи потрібно вам велике напруження волі, щоб пройти одному через кладовище?

61. Чи ретельно ви слідкуєте за тим, щоб кожна річ у вашій квартирі була тільки на одному й тому ж місці?

62. Чи буває так, що перед сном ви в доброму настрої, а на наступний день встаєте пригніченим на декілька годин?

63. Чи легко вам звикати до нових ситуацій?

64. Чи буває у вас головний біль?

65. Ви часто смієтеся?

66. Чи можете ви бути ввічливим навіть з тим, кого явно не цінуєте, не любите, не поважаєте?

67. Ви рухлива людина?

68. Ви переживаєте через несправедливість?

69. Ви настільки любите природу, що можете назвати її другом?

70. Виходячи з дому або лягаючи спати, ви перевіряєте, чи закрили газ, виключили світло, зачинили двері?

71. Ви дуже боязливі?

72. Чи змінюється ваш настрій під впливом алкоголю?

73. У юному віці ви із задоволенням брали участь у художній самодіяльності?

74. Ви розцінюєте життя дещо песимістично, без передчуття радощів?

75. Чи часто вас тягне подорожувати?

76. Чи може ваш настрій змінитись так різко, що ваш стан радощів раптом зміниться похмурим та пригніченим?

77. Чи легко вам вдається підняти настрій у друзів?

78. Чи довго ви переживаєте образу?

79. Чи довгий час ви переживаєте горе інших людей?

80. Чи часто, будучи школярем, ви переписували сторінку в зошиті, якщо випадково ставили в ній кляксу?

81. Чи ставитесь ви до людей швидше з недовірою й обережністю, ніж з добротою?

82. Ви часто бачите страшні сні?

83. Чи буває так, що ви остерігаєтесь того, що кинитесь під поїзд, або, коли стоїте біля вікна багатоповерхового будинку, раптово випадете?

84. У веселій компанії ви зазвичай веселі?

85. Ви здатні відволікатись від важких проблем, які потребують рішень?

86. Ви стаєте менш стриманим й відчуваєте себе більш вільним, коли вживаєте алкоголь?

87. У бесіді ви скупі на слова?

88. Якщо вам необхідно було б грати на сцені, ви змогли б увійти в роль, щоб забути про те, що це тільки гра?

Ключ до методики Леонгарда-Смішека

Коли підраховуємо бали за кожною шкалою опитувальника для стандартизації результатів, значення кожної шкали множиться на визначене число. Це вказано в “ключі” до методики. Акцентуйовані особи не є патологічними. Вони характеризуються проявом та виділенням яскравих рис характеру.

1. Гіпертимні Ч 3 (помножити значення шкали на 3): (+) 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77; (–) немає.

2. Застряваючі х 2.

(+) 2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81; (–) 12, 46, 59.

3. Емотивні Ч 3:

(+) 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79; (–) 25.

4. Педантичні Ч 2:

(+) 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 63, 80; (–) 36.

5. Тривожні Ч 3: (+) 16, 27, 38, 49, 60, 71, 82; (–) 5.

6. Циклотимні Ч 3: (+) 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84; (–) немає.

7. Демонстративні Ч 2: (+) 7, 19, 22, 29, 41, 63, 66, 73, 85, 88; (–).

8. Неврівноважені: (+) 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86; (–) немає.

9. Дистимні Ч 3: (+) 9, 21, 43, 75, 87.

10. Екзальтовані х 6. (+) 10, 32, 54, 76; (–) немає.

12.1.4. Методика оцінки суб'єктивного стану САН

Методика дослідження суб'єктивного стану САН призначена для якісної оцінки суб'єктивного стану особистості на момент обстеження.

На підставі отриманих результатів розраховуються показники самопочуття, активності, настрою, а також інтегральної оцінки суб'єктивного стану.

Інструкція. Перед вами картка суб'єктивного стану САН. Кожна оцінка суб'єктивного стану подана попарно (протилежно), можна визначити від нуля до трьох одиниць. Наприклад, ліворуч – самопочуття добре, праворуч – погане, посередині – цифри: 3, 2, 1, 0, 1, 2, 3. Якщо у мене зараз самопочуття добре, то я відмічаю одиницю кружечком ліворуч, якщо досить добре – двійку, якщо чудове – трійку, якщо ж погане, то, навпаки, відмічаю свій стан, обводячи кружечком відповідну цифру праворуч. Тобто з двох станів необхідно обрати той, який найбільш відповідає вашому стану на цей момент.

Чи є запитання? (Відповісти на запитання). Увага! Почали виконання завдання!

Працювати потрібно швидко і визначати свій стан переважно не як нейтральний, щоб нулів було якомога менше.

На інструктаж і виконання методики, як правило, потрібно не більше 15 хвилин. Обробляють бланки за допомогою ключів самопочуття, активності та настрою. Підраховують кількість балів від 1 до 7, відповідно від гіршого стану (1) до найкращого (7). Суму кожної пари станів (самопочуття, активності, настрою) ділять на 10.

Оцінюючи результати, можливо орієнтуватися на середні показники, які для операторів за віком 30–35 років дорівнюють для самопочуття – $5,4 \pm 0,15$ балів, активності – $5,0 \pm 0,12$, настрою – $5,1 \pm 0,20$ та інтегральної оцінки – $5,17 \pm 0,15$ балів. Для студентів аналогічні показники вищі на 0,9–1 бал. Визначення самопочуття проведене за оцінками: 1–2; 7–8; 13–14; 19–20; 25–26. Активності – 3–4; 9–10; 15–16; 21–22; 27–28. Настрою – 5–6; 11–12; 17–18; 23–24; 29–30.

Реєстраційний бланк САН

Дата “__” _____ 202__ р.

(прізвище, ім'я, по батькові)

Вік_____, стать_____, студент навч. групи _____

1. Самопочуття добре	3 2 1 0 1 2 3	Погане
2. Почуваю себе сильним	3 2 1 0 1 2 3	Слабким
3. Пасивний	3 2 1 0 1 2 3	Активний
4. Малорухливий	3 2 1 0 1 2 3	Рухливий
5. Веселий	3 2 1 0 1 2 3	Сумний
6. Гарний настрій	3 2 1 0 1 2 3	Поганий
7. Працездатний	3 2 1 0 1 2 3	Малопрацездатний
8. Повний сили	3 2 1 0 1 2 3	Знесилений
9. Повільний	3 2 1 0 1 2 3	Швидкий
10. Бездіяльний	3 2 1 0 1 2 3	Діяльний
11. Щасливий	3 2 1 0 1 2 3	Нещасний
12. Життєрадісний	3 2 1 0 1 2 3	Похнюплений
13. Напружений	3 2 1 0 1 2 3	Розслаблений
14. Здоровий	3 2 1 0 1 2 3	Хворий
15. Безучасний	3 2 1 0 1 2 3	Захоплений
16. Байдужий	3 2 1 0 1 2 3	Схвилюваний
17. Повний віри	3 2 1 0 1 2 3	Зневірений
18. Радісний	3 2 1 0 1 2 3	Засмучений
19. Відпочилий	3 2 1 0 1 2 3	Стомлений
20. Свіжий	3 2 1 0 1 2 3	Знесилений
21. Сонний	3 2 1 0 1 2 3	Збуджений
22. Бажання відпочити	3 2 1 0 1 2 3	Працювати
23. Спокійний	3 2 1 0 1 2 3	Схвилюваний
24. Оптимістичний	3 2 1 0 1 2 3	Песимістичний
25. Витривалий	3 2 1 0 1 2 3	Маловитривалий
26. Бадьорий	3 2 1 0 1 2 3	В'ялий
27. Розмірковувати важко	3 2 1 0 1 2 3	Легко
28. Розсіяний	3 2 1 0 1 2 3	Уважний
29. Повний надій	3 2 1 0 1 2 3	Розчарований
30. Задоволений	3 2 1 0 1 2 3	Незадоволений

12.2. Методики оцінки побічних показників працездатності

12.2.1. Методики оцінки розумової працездатності

Розумова праця пов'язана з прийомом і переробкою інформації і потребує переважно напруження вищої нервової (психічної) діяльності (далі – ВНД). Основними характеристиками ВНД під час розумової праці є психофізіологічні якості й психічні пізнавальні процеси. Психофізіологічними якостями вважаються властивості нервової системи й функціональні можливості аналізаторів. До професійно важливих психічних пізнавальних процесів розумової праці належать: сприймання, пам'ять, увага, мислення та емоції.

Отже, для оцінки розумової праці необхідно дослідити психічні пізнавальні процеси та психофізіологічні якості, а для оцінки всіх побічних показників додатково ще й фізичну працездатність та суб'єктивний стан людини.

Для оцінки безпосередньої та довгочасної пам'яті використовуються такі методики: слухова та зорова пам'ять на числа, оперативна пам'ять, запам'ятовування елементів та характеристик професійної діяльності.

У разі дослідження якостей уваги знайшли застосування коректурна проба з кільцями Ландольта, коректурна проба Анфімова, переплутані лінії, відшукування чисел з переключенням, розташування чисел і шкали приладів.

Оцінка мислення проводиться за допомогою таких методик, як інформаційний пошук в умовах дефіциту часу (додавання й віднімання) в умі, додавання з переключенням, додавання й віднімання з переключенням, перемноження, числові ряди Рождественської, кількісні відносини, встановлення закономірностей та інше.

Розглянемо лише ті методики, які частіше за все використовуються в обстеженнях студентів та мають високу ступінь кореляції з прямими показниками працездатності.

Процеси пам'яті займають важливе місце в психофізіологічній структурі діяльності будь-якого спеціаліста. Для характе-

ристики безпосередньої (короткочасної) й довгочасної (відстро-
ченої) пам'яті досліджуваних застосовується методика В. Н. Смир-
нова (1966) в зоровому та слуховому варіанті. Продуктивність
оперативної пам'яті визначається за методикою Т. Х. Джангарова
в модифікації Ю. М. Боброва і В. С. Щоголева (1973).

Якості уваги великою мірою відповідальні за успішність
професійної діяльності будь-якого спеціаліста. Використання
коректурної проби з кільцями Ландольта дозволяє характеризувати
швидкість переробки інформації в зоровому аналізаторі, стійкість
уваги та її працездатність за допомогою методик “Числові ряди”,
“Аналогії”, “Додавання в умі”, оцінювати особливості логічного
(понятійного) мислення, здібність до аналогії, обчислювальної
здатності як елементарної здатності форми мислення.

12.2.1.1. Безпосередня (короткочасна) зорова пам'ять на числа

Методика призначена для дослідження й оцінки обсягу та
успішності короткочасної зорової пам'яті на числа (далі – КПЗ). За
допомогою цієї методики можливо визначити також здібності
утримання матеріалу в пам'яті (відстрошена пам'ять). Для дослі-
дження обсягу безпосередньої пам'яті використовують 2 варіанти
таблиць розміром 600×400 см з 12 двозначними числами.
Дослідження полягає в тому, що обстежуваним показують
таблицю упродовж 30 секунд. Вони повинні запам'ятати числа, а
потім за командою упродовж 40–60 секунд записати їх. Таблицю
показуємо 5 разів, щоразу записані числа затуляємо (закриваємо).
Загальний час обстеження 6–7 хвилин. Середні показники та
оцінки будуть надані на наступних сторінках.

Таблиці для дослідження зорової пам'яті

Варіант 1

4	93	87	11
56	19	74	67
37	68	45	92

Варіант 2

21	43	85	67
33	96	18	24
14	57	79	32

12.2.1.2. Безпосередня (короткочасна) слухова пам'ять

Короткочасна слухова пам'ять характеризується обсягом запам'ятованих чисел, відтворених після їх прочитання. Числа читають голосно, зрозуміло, не надто швидко. За командою записуються числа, які запам'ятали, в будь-якому порядку в рядах. Повторюємо названі числа на слух 5 разів, з одним і тим самим порядком чисел. Щоразу записане затуляємо (закриваємо).

Оцінювати відстрочену (довгострокову) пам'ять потрібно за результатами відтворення параметрів (чисел) через 40–60 хвилин після їх демонстрації, які коливаються в межах $6 \pm 1,1$. Розраховується й показник здатності людини зберігати одержану інформацію як відношення відстроченої пам'яті до середніх показників пам'яті, виражений у відсотках ($80 \pm 10 \%$). Відстрочена (довгочасна) пам'ять для усіх спеціалістів професійно важлива, адже вона забезпечує запам'ятовування, тривале збереження та відтворення необхідної інформації. Звичайно, зачитується 10 не пов'язаних за змістом слів до повного їх запам'ятовування. Наприклад, книга, сестра, вода, повітря, стіл, машина, цукор, дерево, молоко, гудзик. Можна зачитати й числа. Кількість повторів характеризує швидкість запам'ятовувань, кількість поданих для запам'ятовування слів (чисел), поділених на кількість повторів, – обсяг довготривалої пам'яті. Результати вважаються хорошими, якщо швидкість запам'ятовування 2–3 повтори, а обсяг довготривалої пам'яті – $5,0 \pm 1,2$.

Варіанти чисел для дослідження слухової пам'яті

Варіант 1	83	25	61	37	19	53	98	13	76	39
Варіант 2	27	64	58	41	89	36	72	16	46	18

Оцінка зорової та слухової пам'яті

ОКЗП (ОКСП) – обсяг короткочасної зорової (слухової) пам'яті або кількість правильно записаних чисел у першій демонстрації;

а – кількість правильно відтворених чисел в усіх п'яти демонстраціях;

В – кількість помилок (неправильно записаних чисел в усіх п'яти демонстраціях);

КУ – коефіцієнт успішності запам'ятовування зорової (слухової) інформації.

$$\frac{K}{Y} = \frac{\text{кількість правильно відтворених чисел у п'яти демонстраціях}}{\text{кількість мак. можливих відтворень у п'яти демонстраціях}} \cdot 100 = \%$$

Аналіз результатів слухової та зорової пам'яті проводиться шляхом порівняння записів обстежуваного з таблицею й визначається кількістю чисел, які він правильно запам'ятав та відтворив. За результатами досліджень вітчизняних учених М. С. Корольчука, В. М. Крайнюк, В. М. Марченка (досліджувалися спеціалісти-оператори віком 18–22 років), показники зорової пам'яті, як правило, вищі на 9–10 %, ніж слухової.

Таблиця оцінки слухової та зорової пам'яті

Слухова пам'ять	Зорова пам'ять
Оцінка ОКСП КУСП	ОКЗП КУЗП
Відмінно 7 та 0,8	8,9 0,9 та
Добре 6–5 0,79–0,65	7–6 0,89–0,75
Задовільно 4–3 0,64–0,5	4–5 0,74–0,6
Незадовільно 3 0,5	4 0,6

12.2.1.3. Методики вивчення якостей уваги

Як відомо з курсу загальної психології, увага – це зосередження свідомості на визначеному об'єкті, яке забезпечує його особливо якісне відображення. Увага характеризується такими якостями, як обсяг, розподіл, концентрація, стійкість і переключення.

Обсяг уваги вимірюється тією кількістю об'єктів, яка може бути охоплена увагою в обмежений відрізок часу.

Розподіл уваги виражається в тому, що в процесі діяльності людина може утримувати в центрі уваги декілька об'єктів.

Концентрація уваги – це ступінь зосередження її на об'єкті. Стан глибокої концентрації уваги – необхідна передумова точного, успішного виконання діяльності. Під стійкістю уваги розуміється тривалість зосередження її на об'єкті. Ця якість уваги залежить від цілого ряду причин: характеру діяльності, відношення до професії, сили нервових процесів. Ефективно утримує увагу людина приблизно 30–40 хвилин, після чого відмічають коливання уваги, що призводить до недовільного відволікання уваги від об'єкта. Переключення уваги являє собою цілеспрямоване перенесення уваги з одного об'єкта на інший.

Для дослідження якостей уваги використовується досить багато різних методик – коректурні проби Анфімова та кільця Ландольта, переплутані лінії, відшукування чисел з переключенням, розташування чисел, шкали приладів. Розглядаємо одну з найпростіших методик – *розташування чисел* як найбільш показові та такі, що використовуються у дослідженнях працездатності.

Методика використовується для дослідження функції розподілу та переключення уваги. Дослідження проводиться з використанням бланку, на якому зображені два квадрати на 25 клітин. У клітинах одного квадрата розміщені у випадковому порядку вибіркові числа від 1 до 99. Обстежений повинен переписати числа у вільний квадрат і розташувати чітко в зростаючому порядку зліва направо за дві хвилини.

Оцінка результатів проводиться за кількістю чисел, розташованих у вільному квадраті (продуктивність), і кількістю помилок – чисел, пропущених або проставлених не у зростаючому порядку (вони обводяться колом). Визначається й відносна частота помилок (відношення кількості помилок до загальної кількості проставлених чисел).

74	47	95	32	89
68	49	511	25	71
19	62	80	86	42
34	60	79	58	30
5	84	93	26	10

Оцінювати отримані результати дослідження потрібно на основі врахування двох перших показників, середня продуктивність досягає при цьому 17 ± 3 при 1–2 помилках. Операційними компонентами мислення є елементи системи мисленнєвих операцій – аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, класифікація, систематизація.

12.2.1.4. Методики оцінки мислення студентів

Для оцінки мислення студентів можуть бути використані методики “Усне складання”, “Числові ряди”, “Складання чисел з переключенням”, “Кількісні відношення”. Розглянемо більш детально деякі з них.

12.2.1.4.1. Усне складання

За допомогою цієї методики досліджується здібність до виконання рахункових операцій, активність процесу мислення. Обстежуваному пропонується за хвилину швидко й правильно усно додати до одержаних сум одне й те саме число – 18. Перша сума одержується під час складання числа 18 з одним із однозначних чисел (3, 5, 7, 9), наприклад 23, 41, 59, 77 тощо. Для оцінки результатів дослідження враховується кількість сум за 1 хвилину, кількість помилок та відносна частота помилок (частка

від ділення кількості помилок на загальну кількість сум). Отримані суми записують у рядок.

Під час обстеження операторів виявлено, що середня кількість сум дорівнює 16 ± 2 за хвилину при 1–2 помилках, а відносна величина помилкових відповідей коливається від 4 до 10 %. Для операторів, відповідно, ці показники становлять 26 ± 3 за хвилину за однієї помилки з відносною величиною помилкових відповідей 2–3 %.

12.2.1.4.2. Числові ряди

Методика використовується для оцінки продуктивного мислення. Завдання передбачає встановлення логічних зв'язків між числами за визначений час.

На спеціальному бланку запропоновано виконати за 5 хвилин 30 завдань – виявивши закономірність, продовжити ряд чисел. Наприклад: 2, 4, 6, 8, 10. В одному рядку кожне наступне число на дві одиниці більше попереднього, тому наступне число в ряду повинно бути 12, його й записуємо в бланк. Обробка результатів проводиться за допомогою ключа, за яким підраховується загальна кількість правильних відповідей. Середні показники правильних відповідей за методикою числових рядів у спеціалістів-операторів дорівнюють $14 \pm 2,3$.

ЧИСЛОВІ РЯДИ (В – 1)

1. 1 2 3 4 5 6.....
2. 12 10 8 6 4.....
3. 6 9 12 15 18 21.....
4. 45 39 33 27.....
5. 2 4 8 16 32.....
6. 1 2,5 4 5,5.....
7. 1 4 16.....
8. 54 18 6.....
9. 4 1 5 2 6 3.....
10. 112 56 28 14.....
11. 8 2 8 3 8 4.....
12. 16 17 19 20 22 23.....
13. 19 16 22 19 25 22.....

14. 1 4 9 16 25 36.....
15. 93 90 30 27 9 6.....
16. 0 3 8 15 24.....
17. 25 5 49 7 81.....
18. 1 2 2 2 3 2.....
19. 6 3 18 7 3 21 8.....
20. 6 7 9 13 21.....
21. 18 13 31 19 14.....
22. 1 8 27.....
23. 4 12 16 28 44.....
24. 64 48 40 36 38.....
25. 20 21 19 32 15.....
26. 4 7 9 11 14 15.....
27. 2 4 9 18 23.....
28. 0,5 2 4,5 8 12,5.....
29. 8 4 12 20 10 30.....
30. 1 8 9 64 25.....

12.2.1.4.3. Складання чисел з переключенням

Методика спрямована на визначення особливостей вироблення й перебудови розумових навичок, пов'язаних з обчислювальною роботою, функцій переключення уваги й елементів оперативної пам'яті.

Зміст цієї методики полягає у тому, що обстежуваному пропонують швидко й точно проводити двома способами, які чергуються, додаванням та розташуванням двох однозначних чисел. Додавання кожним способом проводиться одну хвилину, тривалість роботи – 10 хвилин. Перші 2 числа даються експериментатором і записуються як простий дріб, наприклад $1/5$. У першому способі необхідно додати їх усно й суму записати в чисельник, а чисельник першої – у знаменнику: $1/5$ $6/1$ $7/6$ $7/6$. Коли суму одержали двозначну (13), тоді записуємо тільки одиниці, а десятки відкидаємо. Другим способом додавання необхідно записувати суму двох чисел в знаменнику, а в чисельник переносити нижнє число дробу, наприклад $3/4$ $4/7$ $7/1$ $1/8$ тощо. Через хвилину кожний спосіб розділяється ризикою за командою

експериментатора. Для аналізу результатів дослідження використовують такі показники: продуктивність – кількість додавань двома способами за 10 хвилин; загальна кількість помилок і відносна частота помилок – частка від ділення кількості помилок на продуктивність.

За даними досліджень операторів рядового складу, середні показники такі: продуктивність 121 – 15; кількість помилок 1,8 – 0,3 %.

12.2.1.4.4. Кількісні відносини

Методика спрямована на визначення здатності людини до логічного мислення. Зміст її в тому, що з даних кількісних відносин виводяться нові за допомогою логічного мислення. Під час дослідження необхідно визначити більше чи менше одне число (А чи Б) щодо другого (В чи А) й записати результати під ризикою. Наприклад:

$A > B$ у 3 рази

$B < V$ у 4 рази

$A > B$

Для оцінки результатів обстеження враховується час виконання завдання в секундах, кількість помилок і відносна частота помилкових відповідей шляхом ділення помилок на кількість зроблених завдань, а також визначається швидкість виконання завдання (інтегральний показник) як частка від ділення кількості правильних відповідей на час рішення завдань у секундах. Середні показники такі: 280 ± 22 – час виконання завдань; $0,34 \pm 0,2$ – відносна частота помилок $0,068 \pm 0,004$ – швидкість виконання завдання.

Бланк до методики
Кількісні відношення
/варіант 1/

ПІБ _____ Дата _____

А менше В у 3 рази
В більше В у 2 рази

А більше В у 4 рази
В менше В у 7 разів

А більше В у 3 рази
В менше В у 5 разів

А В	Б А	А В
А менше Б у 8 разів	А менше Б у 5 разів	А більше Б у 4 рази
Б більше В у 9 разів	Б більше В у 2 рази	Б менше В у 3 рази
В А	А В	В А
А більше Б у 6 разів	А менше Б у 2 рази	А менше Б у 10 разів
Б менше В у 7 разів	Б більше В у 5 разів	Б більше В у 3 рази
А В	В А	В А
А більше Б у 4 рази	А менше Б у 3 рази	А більше Б у 9 разів
В менше В у 2 рази	Б більше В у 5 разів	Б менше В у 12 разів
В А	А В	В А
А менше Б у 2 рази	А менше Б у 3 рази	А більше Б у 2 рази
Б більше В у 7 разів	Б більше В у 4 рази	Б менше В у 5 разів
А В	В А	А В
А більше Б у 7 разів	А менше Б у 10 разів	А більше Б у 3 рази
Б менше В у 4 рази	Б більше В у 3 рази	Б менше В у 6 разів
В А	А В	В А

12.2.1.5. Методики оцінки та характеристики психофізіологічних якостей

У навчальній діяльності студентів основними характеристиками вищої нервової діяльності постають психофізіологічні якості та психічні процеси. Психофізіологічними якостями вважаються властивості нервової системи й функціональні можливості аналізаторів.

Усі форми проявів вищої нервової діяльності реалізуються внаслідок взаємодії в корі головного мозку двох нервових процесів – збудження та гальмування. Основні нервові процеси мають специфічні властивості – силу, рухливість, рівновагу. Оцінити їх можна за допомогою прикладних методик – простої та складної сенсомоторних реакцій, реакцій на рухомий об'єкт, рефлексу на час, критичної частоти світлових мигань і звукових коливань, тремометрії, тепінг-тесту та гідродинамометрії.

Специфіка діяльності спеціалістів проявляється в тому, що в процесі її виконання основне навантаження припадає на вищі відділи центральної нервової системи (далі – ЦНС). У практиці психології праці для характеристики функціонального стану ЦНС використовуються такі методики: *проста сенсомоторна реакція, складна сенсомоторна реакція з вибором, реакція на руховий об'єкт, критична частота зливання світлових мигань*.

На думку М. Ф. Пономарьова (1958), ЛППСМР (латентний період простої сенсомоторної реакції) дозволяє судити про рівень збудливості ЦНС, а ЛП – складної сенсомоторної реакції (далі – ЛПССМР) з вибором у динаміці спостереження свідчить про силу процесу збудження, внутрішнього гальмування та рухливість основних нервових процесів (Є. І. Бойко, 1964; В. А. Бодров, 1969; К. С. Точілов, 1970). Різниця між ЛПССМР та ЛППСМР характеризує “час прийняття рішення”. Цей показник, за даними Ю. М. Боброва (1972) та М. С. Корольчука (1985), в динаміці професійної діяльності набуває суттєвих змін. На думку А. М. Волкова (1960, 1970), “час прийняття рішення” стає адекватним показником відносної зміни сили гальмівного процесу.

12.2.1.5.1. Проста сенсомоторна реакція

Проста сенсомоторна реакція (далі – ПСМР) є однією з інформативних методик для характеристики сили нервових процесів. Для реєстрації швидкості простої сенсомоторної реакції використовуються рефлексометри. Обстежуваному подається світловий сигнал, який він повинен тумблером виключити з максимальною швидкістю. Електросекундомір включається у момент подачі сигналу тумблером обстеження. Так вимірюється латентний період ПСМР. Включати сигнал потрібно через рівні інтервали часу, які не мають перевищувати 3–5 секунд. Після 4–6 тренувальних замірів записуємо результати серії з 10 сигналів і розраховуємо середній арифметичний показник ЛППСМР.

Середні показники ЛППСМР в юнаків 18–22 років становлять 160 ± 20 мс; в осіб операторського профілю – 144 ± 12 мс.

12.2.1.5.2. Складна сенсомоторна реакція

Складна сенсомоторна реакція (далі – ССМР) на світлові подразники дозволяє досліджувати силу процесів збудження й внутрішнього гальмування, а також рухливість основних нервових процесів. Для проведення досліджень використовується такий самий прилад, як і для дослідження ЛППСМР. Прилад складається з 2 блоків, за допомогою яких дослідник подає різні, але у визначеній послідовності сигнали (червоні та зелені лампочки, які спалахують). Виключення кожного сигналу проводить досліджуваний за допомогою тумблера. Електросекундомір реєструє час відповідної реакції з точністю до 0,01 с. У процесі дослідження визначають ССМР з вибором або ССМР з диференціюванням. Обстежуваному подають 25 світлових сигналів, з яких 15 червоних і 10 зелених. Табличка з варіантами сигналів розміщена перед дослідником. Приклади варіантів сигналів:

1. ччззчччзччзчззчзччзччзччч
2. зччзчззчччзчззчччзччзччч
3. чзччззчччзччзчччзчччззчч
4. чзчччзччзчззчзччзччззччч

Черговий подразник треба подавати через 2–3 с після відповідної реакції. Коли визначається ЛПССМР з вибором, досліджуваний під час спалаху червоної лампочки повинен її виключити тумблером вгору, а під час спалаху зеленої – виключити тумблером вниз. Якщо досліджуваний зробить навпаки, то лампочка не погасне, і це свідчить про допущену помилку.

У разі визначення ССМР з диференціюванням досліджуваний під час спалаху червоної лампочки повинен якомога швидше виключити її, а у разі спалаху зеленої – не реагувати. У процесі подачі гальмівного сигналу (зелена лампочка) експериментатор чекає відповідну реакцію 2 секунди, після чого відповідь вважається правильною й проводиться запис ЛПССМР.

Оцінювання якостей основних нервових процесів за допомогою складних сенсомоторних реакцій проводиться так. Сила процесу збудження оцінюється за величиною часу латентного періоду ПСМР: його зменшення вказує на зростання сили процесу збудження. Оцінка внутрішнього гальмування

проводиться на основі врахування відносної частоти помилок на гальмівний сигнал: зростання цього показника свідчить про послаблення сили внутрішнього гальмування. Для оцінки рухомості нервових процесів порівнюються показники ЛПССМР з вибором до і після переробки сигнального значення подразників. Переробка сигналу полягає в тому, що на червону лампочку тумблер виключається вниз, а на зелену – вверху. Збільшення ЛПССМР з вибором або зростанням відносної частоти помилок після переробки сигнального значення подразника свідчить про зниження рухливості нервових процесів. Середні показники ЛПССМР з вибором у юнаків 18–22 років становлять 312 ± 12 мс, а в осіб операторського профілю – 280 ± 11 мс.

12.2.1.5.3. Реакція на рухомий об'єкт

Ця методика дозволяє визначити точність реагування на подразник і зробити висновки про врівноваженість процесів збудження та гальмування в корі головного мозку (А. І. Зотов та ін., 1963; А. В. Бодров, 1969; К. С. Точілов, 1970; В. П. Загрядський, З. К. Сулимо-Самуйлло, 1976; М. В. Макаренко, 1996).

Незважаючи на відносну стійкість цієї реакції, вона є чутливою до різних несприятливих факторів, що діють на людину й змінюють кількісну та якісну характеристику реакції.

Методика полягає в тому, щоб своєчасно зупинити стрілку електросекундоміра точно на відмітці “0”. Прилад використовується такий самий, як і для визначення ССМР. Після 4–6 тренувань обстежуваний виконує завдання: 25 разів зупиняє стрілку електросекундоміра на позначці “0”. Відповідна реакція може бути передчасна (стрілка не дійшла до відмітки “0”), запізнена (стрілка перейшла за відмітку “0”) та точна (зупинка “0”). Записуються всі показники в мілісекундах для передчасних із знаком (–), запізнених – (+), точних – (0).

Для оцінки результатів необхідно розрахувати відносну точність відповідей (в % від загальної кількості реакцій).

$$A = \frac{a \times 100}{25},$$

де a – кількість точних реакцій.

Крім того, розраховується сумарна величина відхилень стрілки від “0” у всіх 25 реакціях, кількість передчасних, запізнених і точних реакцій, а також розраховується середня арифметична та алгебраїчна величина відхилень з 25 реакцій. Наприклад, під час дослідження були отримані такі результати:

+2, -4, -3, +3, -6, -2, +4, -5, -3, +5, -2, -4, 0, -6, 0

+3, 0, -7, +6, -8, 0, +3, +4, +3, 0

1. Кількість передчасних реакцій – 12.

2. Кількість запізнених реакцій – 9.

3. Кількість точних реакцій – 4.

4. Відносна частота точних реакцій:

$$A = \frac{a \times 100}{25} = \frac{4 \times 100}{25} = 16 \%$$

5. Сумарна величина відхилень стрілки від “0”.

6. Середня арифметична $87/25 = 3,48$.

7. Середня алгебраїчна $\frac{(+33) + (-54)}{25} = -21 = -0,84$.

Позитивне значення алгебраїчної величини й відносно більша кількість запізнених реакцій вказують на перевагу гальмівного процесу, негативне значення середньої алгебраїчної величини й перевага передчасних реакцій свідчать про збудження. Нульовий знак середньої алгебраїчної величини й відносно рівна кількість передчасних та запізнених реакцій показує врівноваженість основних нервових процесів.

12.2.1.5.4. Методика “Рефлекс на час”

Відтворення заданих відрізків часу при дослідженні функціонального стану центральної нервової системи прийнято називати рефлексом на час. Зміст методики полягає в тому, що обстежуваний після попереднього візуального та слухового тренування повинен самостійно відтворити заданий відрізок часу. Для дослідження рефлексу на час можливо використовувати прилад для визначення латентного періоду сенсомоторних реакцій. Спочатку обстежуваному дається можливість п'ятикратного тренування для відтворення одного й того самого проміжку часу (15 с), при цьому він стежить за стрілкою

секундоміра. Далі обстежуваний 5 разів відтворює задані інтервали часу, не дивлячись на циферблат. Експериментатор записує показники секундоміра після зупинки стрілки з точністю до 0,01 с. Після проведення дослідження розраховується середня арифметична величина відхилень від часу 15 с, а також середня величина відхилень стрілки у відсотках у 5 замірах за формулою

$$A = \frac{M}{15} \cdot 100 \%,$$

де М – середнє арифметичне з п'яти замірів.

Вважається, що рефлекс на час з чутливим показником функціонального стану ЦНС і у разі розвитку втомлення суттєво порушується. У звичайних умовах середня величина відхилень від заданого відрізка коливається в операторів 10–15 %, а після тривалої роботи цей показник дорівнює 20–25 % (І. А. Сапов, А. С. Солодков, 1980).

12.2.1.5.5. Критична частота злиття світлових мигань (КЧСЗД)

Методика дозволяє оцінити рухливість основних нервових процесів у зоровому аналізаторі. Досить високою чутливістю до втоми людини, яка розвивається в процесі тривалої трудової діяльності, володіє методика критичної частоти злиття світових мигань (далі – КЧСМ) (Е. О. Дерев'янка, 1973). На думку К. С. Точилова (1970), В. П. Загрядського, З. К. Сулимо-Самуйлло (1976), І. А. Сапова (1976), цей показник характеризує мобільність нервових процесів у центральній нервовій системі.

Для визначення КЧСМ застосовується спеціальний прилад, який складається з конденсатора, потенціометра з паралельно підключеною до них неоновією лампочкою (схема додається). Порядок визначення КЧСМ такий: після 1–2 хвилин адаптації обстежуваного до яскравості неоновієї лампочки показник приладу встановлюємо на 50 од., а потім плавно й повільно повертаємо в бік зменшення частоти мигань до помітних для обстежуваного перших коливань світла в лампочці. Показники приладу записуємо в протокол. Таким методом (“спуску”) робимо 5 замірів і розраховуємо середнє арифметичне значення КЧСМ. Зменшення

показників розцінюється як зниження рухливості нервових процесів у зоровому аналізаторі. Погіршення рухливості можливе в результаті дії несприятливих факторів і розвитку стомлення.

Середні показники КЧСМ для юнаків 18–22 років – $43 \pm 2,1$, для осіб 30–35 років – $42 \pm 1,9$ мигань за секунду.

12.2.1.5.6. Критична частота злиття звукових коливань

Методика спрямована на дослідження функціонального стану слухового аналізатора й проводиться за допомогою аудіометра. Обстеження здійснюється у тихому приміщенні. Обстежуваний надіває навушники, йому подають чіткі звукові імпульси з перервами між ними. Потім частоту звуку збільшують і перерви між ними стають більш короткими і зовсім зливаються. У цей момент обстежуваний промовляє: “Нуль”, а експериментатор записує показники генератора в протокол досліджень. Обстеження проводиться 5 разів.

В аналізі результатів значення має різниця між показниками функцій слухового аналізатора до і після виконання професійних обов’язків та подальша динаміка їх під впливом умов та характеру праці.

Такі матеріали дозволяють встановити не тільки ступінь зміни функцій, але й стійкість цих змін (І. А. Сапов, А. С. Солодков, 1981).

12.2.1.5.7. Тепінг-тест

Методика дозволяє оцінити функціональні можливості рухового аналізатора, а також силу процесу збудження й рухливості основних нервових процесів.

Для проведення тепінг-тесту використовується електромагнітний лічильник імпульсів, телеграфний ключ, джерело живлення, які включені послідовно. За командою експериментатора обстежуваний у максимальному темпі працює ключем упродовж 2 хв. Кількість рухів реєструється на лічильнику за кожні 30 с. Враховується загальна кількість реакцій і зміна темпів руху за кожні 30 с (звичайно, середня величина різниці в темпі роботи коливається від 5 до 10 реакцій за 30-секундні відрізки часу). Іноді

замикання й розмикання ключа проводять упродовж 40 с, частоту рухів записують за кожні 5 с. Потім на основі цих даних будують графік, за характером кривої якого зробити висновок про функціональний стан рухового аналізатора, а також про силу процесів збудження й рухливості головних нервових процесів у корі головного мозку.

Простим варіантом тепінг-тесту є нанесення на папір крапок у максимальному темпі. Для цього лист паперу машинописного формату розкреслюють на 4 квадрати з позначками 1, 2, 3, 4 за годинниковою стрілкою. За командою обстежуваний у максимально швидкому темпі наносить олівцем у квадратах крапки. Перехід від квадрату до квадрату проводиться через кожні 10 с (за командою). Стабільність кількості крапок чи їх прогресивне збільшення – показник сили функціонального стану нервової системи. Навпаки, зменшення кількості крапок від квадрату до квадрату свідчить про слабкість рухливості нервових процесів. Продуктивність 260–230 крапок за 40 с оцінюється як відмінна, 229–200 – добра, 199–170 – задовільна. Перед роботою сумарна кількість реакцій за 2 хв у середньому дорівнює $670 \pm 5,2$, а середня різниця в темпі – $6,2 \pm 0,3$; після тривалої роботи ці величини, відповідно, дорівнюють $643 \pm 4,5$ та $9,3 \pm 0,4$ (І. А. Сапов, А. С. Солодков, 1980).

12.3. Методики вивчення особливостей психології спілкування

У психології спілкування є різні методики для діагностування у студентів (учнів) здібностей, стилів і характеристик у комунікативних процесах. Серед них наведемо такі, які інженер-педагог або психолог навчального закладу може застосовувати в умовах освітнього процесу ПТЗО або ЗВО.

12.3.1. Тест на визначення потреби у спілкуванні

Студентам пропонується відповісти на запитання або твердження (відповіді оцінюються “так”, “ні”).

1. Мені приємно брати участь у різних урочистостях.
2. Я не можу придушити свої бажання, навіть якщо вони суперечать бажанням моїх друзів.
3. Мені подобається показувати будь-кому свою прихильність.
4. Я більше сконцентрований на здобутті впливу, ніж дружби.
5. Я відчуваю, що стосовно друзів у мене більше прав, ніж обов'язків.
6. Коли я дізнаюся про успіх мого товариша, у мене чомусь погіршується настрій.
7. Щоб бути задоволеним собою, я повинен комусь у чомусь допомогти.
8. Мої турботи зникають, коли я перебуваю серед друзів.
9. Мої друзі мені набридли.
10. Коли я роблю важливу справу, присутність людей мене дратує.
11. Притиснутий “до стіни” я говорю лише ту частину правди, яка, на мою думку, не завадить моїм друзям і знайомим.
12. У складній ситуації я думаю не стільки про себе, скільки про близьку людину.
13. Неприємності у друзів викликають у мене таке співчуття, що я можу захворіти.
14. Мені приємно допомагати іншим, навіть коли це завдає мені значних труднощів.
15. Через повагу до друга я можу погодитися з його думкою, навіть якщо він і неправий.
16. Мені більше подобаються пригодницькі оповідання, ніж оповідання про любов.
17. Сцени насилля в кіно викликають у мене огиду.
18. У самотності я відчуваю тривогу і напруженість більше, ніж коли перебуваю серед людей.
19. Я вважаю, що найбільша радість у житті – це спілкування.
20. Мені шкода бездомних котів та собак.
21. Я надаю перевагу меншій кількості друзів, але близьким.

22. Мені подобається бути серед людей.
23. Я довго переживаю після сварки з близькими.
24. У мене значно більше близьких друзів, ніж в інших людей.
25. У мене більше прагнення до досягнення, ніж до дружби.
26. Я більше довіряю власній інтуїції та уяві у враженнях про людей, ніж судженням про них інших людей.
27. Я надаю більшого значення матеріальному забезпеченню і добробуту, ніж радощам спілкування з приємними мені людьми.
28. Я співчуваю людям, у яких немає близьких друзів.
29. Щодо мене, люди часто невдячні.
30. Мені подобаються розповіді про безкорисливу дружбу.
31. Заради друга я можу пожертвувати своїми інтересами.
32. У дитинстві у нас була компанія, яка завжди трималася разом.
33. Якби я був журналістом, то із задоволенням писав про силу дружби.

Після здачі бланків з відповідями підраховують кількість відповідей “ні” на запитання – 3, 4, 5, 6, 9, 10, 15, 16, 25, 27, 29 і кількість відповідей “так” на всі інші запитання, сумують. Якщо отримана сума менша 23 балів – потреба у спілкуванні досить низька, 23–26 – низька, 27–28 – середня, 29–30 – висока, 31 і вище – значно висока.

12.3.2. Тест на схильність до самотності

У середовищі навчальної групи обов’язково будуть такі студенти, які не нудьгують наодинці з собою. Вони можуть самі гуляти або займатися якимось заняттям. Іншим же необхідна компанія, для того щоб не відчувати себе нещасним і покинутим усіма. Є тест, за допомогою якого можна виявити схильних до самотності студентів. Методика полягає в аналізі відповідей на 12 запитань, а саме:

1. Можете ви після занять блукати містом один?
2. Вважаєте ви за катастрофу, коли вам немає з ким поїхати відпочивати на канікули (немає компанії)?
3. Через дві години у вас цікава зустріч. Ви можете зайняти

себе чимось на цей час?

4. Ви любите дивитися на полум'я?

5. Ви зайняті чимось важливим. У такі хвилини вас дратують телефонні дзвінки?

6. Ви любите ходити пішки?

7. Ви можете зустріти Новий рік самотньо і при цьому бути в хорошому настрої?

8. На День народження ви, звичайно, запрошуєте багато гостей?

9. Ви відчуваєте себе досить вільно в компанії чотирьох незнайомих людей?

10. Ви в чужому місті і не можете знайти потрібну вам вулицю. Як ви вчините:

а) запитаете у перехожого;

б) звернетесь у кіоск міськдовідки;

в) спробуєте відшукати самі.

11. Ви любите подарунки?

12. Ви мріяли стати актором?

Після заповнення студентам пропонується поставити собі по 1 балу за відповідь “так” на запитання 1, 3, 4, 5, 6, 7, 10 б, 12; за відповіді “ні” – на питання 2, 8, 9, 11; по 2 бали за відповідь “так” на питання 10в.

Якщо у студента більше 8 балів – він, безумовно, схильний до самотності. Якщо студент любить подумати, проаналізувати різні ситуації, просто помріяти або спостерігати, то вірогідніше за все він може стати відлюдкуватим. 4–8 балів – він у міру комунікабельний, але іноді йому необхідно побути на самоті, щоб упорядкувати свої думки і почуття. Але, провівши кілька годин на самоті, він, як правило, знову здатний із задоволенням спілкуватися з людьми. Якщо менше 4 балів, то людина досить комунікабельна. Вона не любить самотності. Складається враження, що такий студент рідко обдумує свої дії.

12.3.3. Методика на визначення здатності до самоуправління у спілкуванні

Ця методика спрямована на виявлення мобільності людини у спілкуванні, здатності мимовільно (з власної ініціативи) коректувати, змінювати вже встановлені форми спілкування.

Кожне запитання тесту оцінюється “так” або “ні”.

1. Вважаю, що імітувати поведінку інших людей важко.
2. У моїй поведінці найчастіше відображено те, що я думаю і в чому впевнений.
3. На вечірці я не намагаюся говорити або робити те, що приємно іншим.
4. Я можу захищати тільки ті дії, в які вірю.
5. Я можу говорити експромтом навіть на ті теми, з яких не маю майже ніякої інформації.
6. Я вважаю, що вмію проявити себе так, щоб справити враження на людей і розвеселити їх.
7. Якщо я невпевнений, як треба себе поводити в певній ситуації, починаю орієнтуватися, спостерігаючи за поведінкою інших людей.
8. Можливо, з мене вийшов би гарний актор.
9. Я рідко потребую порад друзів, щоб зробити вибір у книжках, музиці, фільмах.
10. Іншим здається, що я глибше переживаю емоції, ніж насправді.
11. Я більше сміюся з комедії, коли дивлюся її з друзями, ніж коли наодинці.
12. У групі людей я рідко буваю в центрі уваги.
13. У різних ситуаціях, з різними людьми я поводжусь по-різному.
14. Мені не легко домогтися того, щоб інші відчували до мене симпатію.
15. Навіть якщо я не в гуморі, часто роблю вигляд, що приємно проводжу час.
16. Я не завжди такий, яким здаюсь.
17. Я не стану висловлювати власної думки або змінювати поведінку, коли мені хочеться комусь сподобатися або домогтися

прихильності.

18. Мене вважають людиною, здатною розвеселити оточуючих.

19. Щоб подобатися, налагодити стосунки з людьми, я намагаюся насамперед робити те, чого від мене чекають люди.

20. Я ніколи не проявляв себе досить успішно, коли грав з іншими в ігри, що вимагали кмітливості або імпровізованих дій.

21. Мені важко, коли намагаюся змінити свою поведінку так, щоб вона відповідала різним людям і ситуаціям.

22. Під час вечірки я віддаю іншим можливість шуткувати і розповідати історії.

23. У компаніях я почуваю себе ніяково.

24. Якщо це буде необхідно, я можу будь-кому, дивлячись прямо в очі, сказати неправду і при цьому зберігати невимушений вираз обличчя.

25. Я можу зробити так, щоб інші були зі мною приязні, навіть якщо вони мені не подобаються.

Обробка результатів: нарахуйте собі по 1 балу за кожну відповідь “так” на твердження – 5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 24, 25 і по 1 балу за кожну відповідь “ні” на твердження 1, 2, 3, 4, 9, 12, 14, 17, 20, 21, 22, 23.

Менше 8 балів. Для вас характерна стабільність моделі спілкування, деяка ригідність. Ви відчуваєте себе досить комфортно тільки в ситуаціях, які потребують від вас звичного типу поведінки, коли ви впевнені в діях і вчинках партнерів. Ви залишаєтесь собою навіть у тих ситуаціях, де ваш звичний стиль поведінки буде зовсім недоречним. Якщо ваше оточення спробує нав’язати вам більш інтенсивний ритм спілкування, то не варто дивуватися тому, що ви будете відповідати “невпопад”. Вам необхідно починати працювати над собою – над посиленням динамізму спілкування, виробленням комунікативних прийомів, що розширюють ваші можливості до самоуправління у спілкуванні.

8–17 балів. У вас сильна потреба бути самим собою у спілкуванні, що не заважає вам розуміти, що аналогічна потреба є

і у вашого партнера. Тому ви будете свою поведінку залежно від ситуації, проявляєте спрямованість на партнера, схильність до взаємодії у спілкуванні.

18–25 балів. Для вас характерна мобільність у спілкуванні, уміння пристосовуватися до поведінки партнера, готовність до діалогу у спілкуванні, здатність змінювати стиль спілкування залежно від ситуації. Але іноді ваша рухливість у спілкуванні переходить у своєрідну гру. Ви можете також свідомо або несвідомо прагнути маніпулювати партнерами у спілкуванні.

12.4. Методики дослідження міжособистісних стосунків у малих групах

12.4.1. Визначення індексу групової згуртованості

Наводиться ряд запитань з декількома варіантами відповідей на них. Необхідно вибрати той варіант, який найбільше відповідає цій навчальній групі.

1. Як би ви оцінили свою належність до групи:

- а) відчуваю себе її членом, частиною колективу;
- б) беру участь у більшості видів діяльності;
- в) беру участь в одних видах діяльності і не беру в інших;
- г) не відчуваю, що є членом групи;
- д) живу та існую окремо від неї;
- е) не знаю, складно відповісти.

2. Чи перейшли б ви в іншу групу, якби вам випала така нагода (без зміни інших умов):

- а) так, хотілося б перейти;
- б) більш за все, що перейшов би, ніж залишився;
- в) не бачу ніякої різниці;
- г) більш за все, що залишився б у своїй групі;
- д) хотів би залишитися в своїй групі;
- е) не знаю, складно відповісти.

3. Які стосунки між членами вашої групи:

- а) кращі, ніж у більшості інших груп;
- б) приблизно такі, як і в більшості груп;
- в) гірші, ніж у більшості груп;
- г) не знаю.

4. Які відносини вашої групи з викладачами:

- а) кращі, ніж у більшості інших груп;
- б) приблизно такі, як і в більшості груп;
- в) гірші, ніж у більшості груп;
- г) не знаю.

5. Яке вставлення до навчання у вашій групі:

- а) краще, ніж у більшості інших груп;
- б) приблизно таке, як і в більшості груп;
- в) гірше, ніж у більшості груп;
- г) не знаю.

6. Яке ставлення до майбутньої професії у вашій групі:

- а) краще, ніж у більшості інших груп;
- б) приблизно таке, як і в більшості груп;
- в) гірше, ніж у більшості груп;
- г) не знаю.

7. Ви проводите разом усією групою вільний час:

- а) частіше, ніж інші групи;
- б) приблизно так, як і інші групи;
- в) рідше, ніж більшість груп;
- г) не знаю.

Відповідно до результатів підрахуйте набрану вами кількість балів, скориставшись таким “ключем”:

Індекси відповідей	Номери питань у балах						
	1	2	3	4	5	6	7
а	5	1	3	3	3	3	3
б	4	2	2	2	2	2	2
в	3	3	1	1	1	1	1
г	2	4	1	1	1	1	1
д	1	5					
е	1	1					

Максимальна сума балів (25) відповідає суб'єктивній оцінці рівня групової згуртованості як високого.

Мінімальна оцінка (7) свідчить про те, що студент впевнений у відсутності згуртованості, у роз'єднаності та індивідуалістичності членів групи. Якщо переважають відповіді “г” на 1, 2 запитання та “е” – на всі інші, це свідчить про незацікавленість опитуваного в соціальних контактах, відсутність спостережливості, певний ступінь відчуження від соціуму.

Якщо середній бал усіх відповідей у групі наближається до 25, можна вважати, що ця група справді має високий рівень згуртованості, низькі показники вказують на відсутність процесу інтеграції

12.4.2. Експрес-методика оцінки соціально-психологічного клімату в колективі (А. С. Михалюк, Л. Ю. Шарито)

Психологічний клімат – це соціально зумовлена, відносно стійка система стосунків членів колективу до колективу в цілому. Методика дає можливість виявити емоційний, поведінковий і когнітивний компоненти стосунків у колективі. Як суттєва ознака емоційного компонента розглядається критерій привабливості на рівні понять “подобається – не подобається”, “приємний – неприємний”. Під час побудови запитань, спрямованих на вимір поведінкового компонента, витримується критерій “бажання – небажання працювати в цьому колективі”, “бажання – небажання спілкуватися з членами колективу під час відпочинку”. Основним критерієм когнітивного компонента вибрана змінна – “знання – незнання особливостей членів колективу”.

Інструкція. Необхідно уважно прочитати варіанти відповідей, вибрати один з них і поставити поруч з ним знак “+” або відповідну оцінку.

Відмітьте, будь ласка, з яким із суджень ви найбільше погоджуєтесь:

- а) більшість членів нашого колективу – хороші, симпатичні люди;
- б) у нашому колективі є різні люди;
- в) більшість членів нашого колективу – люди малоприємні.

Чи вважаєте ви, що було б добре, якби члени нашого колективу жили близько один від одного:

- а) ні, звичайно;
- б) більше ні, ніж так;
- в) не знаю, не задумувався над цим;
- г) швидше так, ніж ні;
- д) так, звичайно.

Як вам здається, чи могли б ви дати досить повну характеристику (5 – так; 4 – майже так; 3 – не знаю, не задумувався над цим; 2 – мабуть ні; 1 – ні):

- а) ділових якостей більшості членів колективу;
- б) особистісних якостей більшості членів колективу.

Зверніть увагу на наведену нижче шкалу. Цифра 1 характеризує колектив, який вам подобається, а цифра 9 – колектив, який вам не подобається. Якою цифрою ви б охарактеризували ваш колектив:

1 2 3 4 5 6 7 8 9.

Якби у вас виникла можливість провести канікули разом з членами вашого колективу, то як би ви до цього поставилися:

- а) це мене повністю влаштовує;
- б) не знаю, не задумувався над цим;
- в) це мене зовсім не влаштовує.

Чи могли б ви досить впевнено сказати про більшість вашого колективу, з ким вони охоче спілкуються з ділових питань:

- а) ні, не міг би;
- б) не можу сказати, не задумувався над цим;
- в) так, міг би.

Яка атмосфера зазвичай переважає у вашому колективі? На наведений нижче шкалі цифра 1 відповідає нездоровій атмосфері, а цифра 9, навпаки, атмосфері взаємодопомоги, взаємної поваги тощо. Якою цифрою ви б охарактеризували свій колектив:

1 2 3 4 5 6 7 8 9.

Після закінчення ВЗО чи намагалися б ви зустрічатися з членами вашого колективу:

- а) так, звичайно;
- б) швидше так, ніж ні;
- в) складно відповісти;
- г) швидше ні, ніж так;
- д) ні, звичайно.

Обробка результатів. Аналізуються різні сторони стосунків у колективі для кожної людини окремо. Кожен компонент тестується трьома питаннями, відповідь на кожную з них набуває тільки одну із трьох можливих форм: +1, 0, – 1. Для загальної характеристики компонента відповіді узагальнюються так:

- позитивна оцінка (позитивні відповіді надані на всі три запитання або дві відповіді позитивні, а третя має інший знак);
- негативна оцінка (три негативні відповіді або дві негативні);
- невизначена, суперечлива оцінка (на всі три запитання відповіді невизначені; дві відповіді невизначені; одна відповідь невизначена, а дві інших мають різні знаки).

Питання 1, 4, 7 належать до емоційного компонента; 2, 5, 8 – до поведінкового; когнітивний компонент визначається питаннями 3 і 6, третє питання має 2 позиції.

Стосовно групи будують таблицю:

Учасники опитування	Емоційний компонент	Когнітивний компонент	Поведінковий компонент
1			
2			
3			
n			

У кожній клітинці таблиці повинен стояти один зі знаків:
+1, 0, -1.

Далі для кожного компонента виводять середню оцінку за вибіркою. Наприклад, для емоційного компонента:

$$\frac{E = E (+) - E (-)}{N},$$

де E (+) і E (-) – кількість позитивних і негативних відповідей з вибірки, n – число учасників.

Для будь-якого компонента середні оцінки можуть розміщуватися від +1 до -1. Відповідно до прийнятої тричленної оцінки відповідей класифікують отримані середні. Для цього континуум можливих оцінок (від -1 до +1) ділять на три рівні частини: від -1 до -0,33; від -0,33 до +0,33; від +0,33 до +1.

Середні оцінки, що потрапили у перший інтервал, вважаються негативними, у другий – суперечливими, у третій – позитивними. Ці обчислення допомагають вивести структуру стосунків у колективі для розглянутого підрозділу. Тип стосунків виводиться аналогічно процедурі, описаній вище. Отже, враховуючи знак кожного компонента, можливі такі поєднання: 1) повністю позитивне; 2) позитивне; 3) повністю негативне; 4) негативне; 5) суперечливе, невизначене.

У першому випадку психологічний клімат колективу трактується як досить позитивний, у другому – у цілому позитивний, у третьому – зовсім незадовільний, у четвертому – у цілому незадовільний, у п'ятому випадку вважається, що тенденції суперечливі і невизначені.

12.4.3. Методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассела, М. Фергюссона)

Інструкція. Вам пропонується ряд тверджень. Уважно розгляньте їх і оцініть з погляду частоти їх проявів у вашому житті за допомогою оцінок:

3 – часто; 2 – іноді; 1 – рідко; 0 – ніколи.

1. Я нещасливий, оскільки багатьма справами займаюся сам.
2. Мені немає з ким поговорити.
3. Для мене досить тяжко бути на самоті.
4. Мені не вистачає спілкування.
5. Я відчуваю, що мене ніхто не розуміє.
6. Я часто чекаю, що люди зателефонують або напишуть.
7. Немає нікого, до кого я міг би звернутися.
8. Я ні з ким не близький.
9. Ті, хто мене оточують, не розділяють моїх інтересів.
10. Я відчуваю себе покинутим.
11. Я не здатний відчувати себе вільно і спілкуватися з тими, хто мене оточує.
12. Я відчуваю себе повністю самотнім.
13. Мої соціальні стосунки і зв'язки поверхові.
14. Я помру за компанію.
15. Насправді ніхто повністю мене не знає.
16. Я почуваю себе ізольованим від інших.
17. Я нещасливий, відчуваючи себе знедоленим (знехтуваним).
18. Мені складно заводити друзів.
19. Я відчуваю себе відстороненим та ізольованим від інших.
20. Люди навколо мене, а не зі мною.

12.4.4. Тест сприймання індивідом групи (Є. В. Мосейко, Н. Є. Нелісова)

Методика дає можливість виявити три типи сприймання індивідом групи. При цьому як показник типу цього сприймання виступає роль групи в індивідуальній діяльності студента.

1. *Індивідуалістичний.* Індивід сприймає групу як перешкоду своєї діяльності або ставиться до неї нейтрально. Група не являє собою самостійної цінності для індивіда. Це проявляється в ухилянні від спільних форм діяльності, у перекладанні індивідуальної роботи, в обмеженні контактів.

2. *Прагматичний.* Індивід сприймає групу як засіб, що сприяє досягненню певних індивідуальних цілей. Група сприймається і оцінюється з точки зору її корисності для індивіда. Віддається перевага більш компетентним членам групи, здатним допомогти, взяти на себе вирішення складної проблеми або стати джерелом необхідної інформації.

3. *Колективістський.* Індивід сприймає групу як самостійну цінність. На перший план для індивіда виступають проблеми групи й окремих її членів, спостерігається зацікавленість як в успіхах кожного члена групи, так і групи в цілому, прагнення внести свій вклад у групову діяльність. Є потреба в колективних формах роботи.

Методика виявляє перевагу певного типу сприймання групи у досліджуваного індивіда.

Інструкція. Це дослідження спрямоване на покращення організації навчального процесу. На кожен пункт анкети подано три відповіді, оберіть ту, яка найточніше висловлює вашу думку. Букву, яка відповідає вашій відповіді, впишіть навпроти відповідного номера питання. На кожне питання може бути вибрана лише одна відповідь.

1. *Найкращими партнерами в групі я вважаю тих, хто:*

- а) знає більше, ніж я;
- б) усі питання намагається вирішити разом;
- в) не відволікає уваги викладача.

2. *Найкращими викладачами є ті, хто:*

- а) мають індивідуальний підхід;
- б) створюють умови для допомоги з боку інших;
- в) створюють у колективі атмосферу, де ніхто не боїться висловлюватися.

3. *Я радий, коли мої друзі:*

- а) знають більше, ніж я і можуть мені допомогти;
- б) вміють самотійно, не заважаючи іншим, добиватися успіхів;
- в) допомагають іншим, коли є така нагода.

4. *Більше за все мені не подобається, коли в групі:*

- а) нікому допомагати;
- б) мені заважають під час виконання завдання;
- в) інші гірше підготовлені ніж я.

5. *Мені здається, що я здатний на максимальне, коли:*

- а) можу отримати допомогу і підтримку з боку інших;
- б) мої зусилля досить винагороджені;
- в) є можливість проявити ініціативу, корисну для всіх.

6. *Мені подобаються колективи, в яких:*

- а) кожний зацікавлений у покращенні результатів усіх;
- б) кожний зайнятий своєю справою і не заважає іншим;
- в) кожна людина може використовувати інших для вирішення своїх завдань.

7. *Студенти оцінюють як найгірших таких викладачів, які:*

- а) створюють дух суперництва між студентами;
- б) не приділяють їм достатньо уваги;
- в) не створюють умов для того, щоб група допомагала їм.

8. *Найбільше задоволення в житті дає:*

- а) можливість працювати, коли тобі ніхто не заважає;
- б) можливість отримання нової інформації від інших людей;
- в) можливість робити корисне іншим.

9. *Основна роль школи повинна бути:*

- а) у вихованні людей з розвиненим почуттям обов'язку перед іншими;
- б) у підготовці пристосованих до самотійного життя людей;
- в) у підготовці людей, які вміють отримувати користь зі спілкування з іншими людьми.

10. *Якщо перед групою стоїть проблема, то я:*

- а) бажаю, щоб інші вирішили цю проблему;
- б) надаю перевагу самотійній роботі, не покладаючись на інших;
- в) намагаюсь внести свій вклад у загальне вирішення проблеми.

11. *Краще за все я б навчався, якби викладач:*

- а) мав до мене індивідуальний підхід;
- б) створював умови для отримання мною допомоги з боку інших;
- в) заохочував ініціативу студентів, спрямовану на досягнення загального успіху.

12. *Немає нічого гіршого за те, коли:*

- а) ти не у змозі самотійно досягати успіху;
- б) відчуваєш себе непотрібним у групі;
- в) тобі не допомагають оточуючі.

13. *Найбільше я ціную:*

- а) особистий успіх, в якому є заслуга моїх друзів;
- б) загальний успіх, в якому є і моя заслуга;
- в) успіх, досягнутий ціною власних зусиль.

14. *Я хотів би:*

- а) працювати в колективі, в якому застосовуються основні прийоми та методи спільної роботи;
- б) працювати індивідуально з викладачем;
- в) працювати з людьми, компетентними у цій сфері.

Обробка результатів. За допомогою ключа підраховують бали з кожного типу сприймання індивідом групи. Кожній відповіді надається 1 бал. Бали за всіма 14 пунктами сумуються за кожним типом окремо. Загальна сума балів за всіма типами для кожного досліджуваного повинна бути 14.

Індивідуалістичний тип – І. Прагматичний – П. Колективістський – К.

Результати записуються у такому вигляді:

$$iI + m\Pi + nK,$$

де **i**, **m**, **n** – кількість балів, отриманих за відповідним типом.

Ключ

Тип сприймання	Питання													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Індивідуалістичне	В	А	Б	Б	Б	Б	Б	А	Б	Б	А	А	В	Б
Колективістське	Б	В	В	А	В	А	А	В	А	В	В	Б	Б	А
Прагматичне	А	Б	А	В	А	В	В	Б	В	А	Б	В	А	В

12.4.5. Методики на виявлення схильності до лідерства

До методик на виявлення схильності до лідерства психологіч-практики включають такі: методика “Хто ви: той, хто веде, чи той, кого ведуть?”, методика виявлення схильності до керівництва, методика виявлення стилю взаємодії.

12.4.5.1. Методика “Хто ви: той, хто веде, чи той, кого ведуть?”

Ця методика допоможе оцінити вашу здатність впливати на оточуючих (тобто вести їх за собою, спонукати до діяльності). Варіанти відповідей “так” чи “ні”.

1. Вам підійшла б професія актора чи політика?
2. Чи дратують вас люди, які намагаються одягатися екстравагантно, поводити себе, не враховуючи думку оточуючих?
3. Можете ви розмовляти з іншою людиною про ваші особисті проблеми?
4. Чи одразу ви реагуєте на найменші прояви неправильного трактування ваших слів і вчинків?
5. Чи відчуваєте ви дискомфорт, коли інші досягають успіхів у тій сфері, де ви б самі хотіли його досягти?
6. Чи любите займатися дуже важкою справою, щоб показати, на що ви здатні?
7. Чи могли б ви присвятити себе досягненню чого-небудь

видатного, відмовившись від комфорту і дрібних життєвих радощів?

8. Чи влаштовує вас одне і те ж саме коло друзів?

9. Чи надаєте ви перевагу життю розміреному, розписаному по годинах?

10. Чи любите ви міняти меблі в квартирі?

11. Чи подобається вам робити щось постійно по-новому?

12. Любите ви “обламувати” того, хто занадто самовпевнений?

13. Чи подобається вам демонструвати, що ваш начальник чи керівник виявляється неправим?

Обробка результатів. Нарахуйте по 5 балів за відповіді “ні” на запитання 8, 9 і “так” – на всі інші запитання.

Від 65 до 35 балів – ви людина, яка має хороші задатки, щоб впливати на оточуючих, змінювати їх думку, керувати іншими. У стосунках з людьми відчуваєте себе досить впевнено. Ви переконані, що людина не повинна замикатися в собі, уникати людей, триматись осторонь і думати лише про себе. Ви відчуваєте в собі потребу щось робити для оточуючих, вказувати їм на помилки, вчити їх, щоб викликати в них інтерес до зовнішнього світу. У випадку з тими, хто не дозволяє себе повчати і не розділяє ваші принципи, у вас можуть виникати ускладнення. Ви схильні вважати, що з такими людьми немає чого “церемонитися”. Їх треба переконувати і ви це вмієте. Але вам потрібно слідкувати за тим, щоб ваше ставлення до людей не перетворилося в тиранію, прагнення придушити будь-який опір не набуло рис деспотизму.

Від 35 балів. На жаль, ви буваєте малопереконливим навіть там, де абсолютно праві. Швидше за все ви вважаєте, що і ваше життя, і життя оточуючих повинно бути побудоване на принципах дисципліни, здорового глузду і хороших звичок, життя повинно бути добре прогнозованим. Коли виникають мінімальні відхилення від очікуваного оптимуму, ви розгублюєтеся, не можете знайти вихід. Іноді буваєте занадто невпевнені в собі і це блокує вашу волю й активність. Через це ви не можете досягти запланованого і в результаті виявляєтеся несправедливо обділеним.

12.4.5.2. Методика на виявлення схильності до керівництва

Методика виявляє рівень готовності людини до виконання управлінських завдань. Варіанти відповідей “так” чи “ні”.

1. Чи охоче ви беретесь за організаційні завдання, до яких не надається готова інструкція виконання?

2. Складно вам відмовитися від тих прийомів вирішення організаційних завдань, які у вас склалися раніше?

3. Перебуваючи у цьому колективі, довго ви в своїй пам’яті віддавали перевагу тій групі, в якій працювали раніше?

4. Прагнете ви до того, щоб виробити універсальний стиль поведінки, який підходить для більшості життєвих ситуацій?

5. Вмієте ви без суттєвих помилок дати цілісну оцінку студентам своєї групи на основі коротких спостережень, кваліфікувавши їх на сильних, середніх або слабких у навчанні, організації спільних справ? Підтверджувалися ваші прогнози потім?

6. Чи легко вам вийти за рамки особистих симпатій або антипатій, вирішуючи спірні питання?

7. Чи вважаєте ви, що універсального способу виходу із напружених життєвих ситуацій немає і потрібно поєднувати різні прийоми залежно від сутності проблеми?

8. Вам легше уникнути суперечки з викладачами, ніж з ровесниками?

9. Хотілося б вам щось самому змінити в житті вашої групи?

10. Часто буває так, що ваше перше враження про людину як хорошого або поганого організатора виявляється правильним?

11. Часто вам доводиться пояснювати власні невдачі об’єктивними несприятливими факторами?

12. Часто ви відчуваєте, що для більш результативної праці у вас не вистачає часу?

13. Вважаєте ви, що якби інші слідували вашим порадам, то життя в групі суттєво б покращилося?

14. Якщо ви працюєте з кимось у парі і вам здається, що ви знаєте перебіг рішення краще, ніж партнер, даєте ви йому можливість висловити власну думку, запропонувати свій варіант вирішення?

Відповіді	Запитання													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Так	1	0	0	0	2	1	1	1	1	1	1	0	0	2
Ні	0	1	1	2	0	0	0	2	0	0	2	1	2	0

Від 0 до 5 балів. Звичайно, у вашому житті можуть відбутися різні несподіванки, але за вашими даними вам краще стати висококваліфікованим спеціалістом, ніж керівником. Вам легше відповідати за себе, ніж за інших.

6 –11 б. Деякі здібності до керівництва іншими людьми у вас є, але вони реалізуються лише в умовах стабільності, відсутності змін.

12–15 б. Вам можна прогнозувати непогані успіхи в ролі керівника – організатора. Ви вмієте сконцентрувати сили на найважливіших проблемах, проявляєте схильність до роботи з людьми. Уже зараз ви не берете участь необдуманно у подіях, поточних справах, відокремлюєте основне від другорядного, вмієте домогтися втілення запланованого.

16–20 б. Можливо, ви вже зараз досягли реальних успіхів в організації колективних справ, є формальним лідером. Ви справді можете вивести із прориву багато справ, володієте необхідними організаторськими здібностями. Але вам у майбутньому може завадити надмірна категоричність в оцінках і судженнях, безкомпромісність, відсутність гнучкості в роботі з людьми.

12.4.5.3. Тест “Лідер”

Інструкція. Вам буде запропоновано 50 запитань, до кожного необхідно вибрати одну із запропонованих відповідей: **а** – “так”, **б** – “ні”.

1. Чи часто ви буваєте в центрі уваги оточуючих?
2. Вважаєте ви, що більшість із оточуючих вас людей займають вищу посаду ніж ви?
3. Перебуваючи на зборах людей, рівних вам по службі, відчуваєте ви бажання не висловлювати свої думки, навіть коли це необхідно?

4. Коли ви були дитиною, подобалось вам керувати іграми ваших маленьких друзів?

5. Чи відчуваєте ви велике задоволення, коли вам вдається переконати тих колег, які до цього вам заперечували?

6. Чи називають вас нерішучою особою?

7. Чи погоджуєтесь ви з твердженням “Усе найкорисніше в світі створене невеликою кількістю видатних особистостей”?

8. Чи відчуваєте ви потребу в пораднику, який міг би спрямувати вашу професійну активність?

9. Чи втрачали ви будь-коли витримку у бесіді з людьми?

10. Чи отримуєте ви задоволення, коли бачите, що оточуючі побоюються вас?

11. В усіх ситуаціях намагаєтесь знайти своє місце за столом, розміщеним таким чином, щоб воно давало вам можливість найлегше контролювати ситуацію і привертати до себе деяку увагу?

12. Чи вважаєте ви, що ваша зовнішність справляє імпульсивне враження?

13. Чи вважаєте ви себе мрійником?

14. Чи легко ви розгублюєтесь, якщо люди, які вас оточують, не погоджуються з вашою думкою?

15. Чи з особистої ініціативи ви займаєтесь організацією спортивних, робочих та інших груп?

16. Якщо заходи, якими ви займалися, не дали запланованих результатів:

а) ви раді, якщо відповідальність перекладуть на когось іншого;

б) умієте взяти на себе відповідальність за рішення, яке було прийнято.

17. Яка з цих двох думок наближається до вашої власної:

а) справжній керівник повинен сам виконувати справу навіть у дрібницях;

б) справжній керівник повинен уміти управляти.

18. Якому типу людей ви надаєте перевагу у співпраці:

а) покірним;

б) суперечливим.

19. Чи намагаєтесь ви уникати гарячих дискусій?
20. Коли ви були дитиною, часто стикалися з владністю вашого батька?
21. Умієте ви в професійній дискусії привернути на свій бік тих, хто раніше з вами не погоджувався?
22. Уявіть таку сцену: під час прогулянки з друзями в лісі ви загубили дорогу. Наближається вечір, потрібно прийняти рішення:
- а) ви вважаєте, що питання повинна вирішувати людина, найкомпетентніша в групі;
 - б) ви просто сподіваєтесь на рішення інших.
23. Є фраза “Краще бути першим на селі, ніж другим у місті”. Якби ви робили вибір, то чому б надали перевагу:
- а) бути першим та селі;
 - б) бути другим у місті.
24. Чи вважаєте ви себе людиною, яка має вплив на інших?
25. Може негативний минулий досвід примусити вас ніколи більше не проявляти значну особистісну ініціативу?
26. На вашу думку, справжній лідер групи:
- а) найкомпетентніший;
 - б) у кого найсильніший характер.
27. Чи завжди ви намагаєтесь розуміти (оцінювати) людей?
28. Чи вмієте ви поважати дисципліну навколо вас?
29. Якому типу керівника ви надаєте перевагу:
- а) тому, хто вирішує все сам;
 - б) тому, хто постійно радиться.
30. Який тип керівництва є найсприятливішим для хорошої роботи:
- а) колегіальний;
 - б) авторитарний.
31. Чи часто буває таке враження, що вас використовують?
32. Який із наступних портретів найбільш подібний до вашого образу:
- а) високий голос, експресивні риси, за словом у кишеню не лізе;
 - б) невисокий голос, повільні відповіді, стримані жести, задумливий погляд.

33. На робочому засіданні ви один маєте думку, що суперечить іншим, але ви впевнені у своїй правоті. Як ви себе поведете:

- а) будете мовчати;
- б) будете відстоювати свою думку.

34. Чи називають вас людиною, яка підкоряє і свої, і чужі інтереси тільки інтересам справи?

35. Якщо на вас покладена велика відповідальність за якусь справу, не відчуваєте ви при цьому тривоги?

36. Чого б ви хотіли у своїй професійній діяльності:

- а) працювати під керівництвом хорошого керівника;
- б) працювати незалежно.

37. Як ви ставитесь до такого твердження: “Щоб сімейне життя було вдалим, потрібно, щоб важливі рішення приймалися одним із подружжя”?

38. Чи купували ви щось під впливом інших, не відчуваючи в цьому великої потреби?

39. Вважаєте ви, що ваші організаторські здібності вище середніх?

40. Як ви себе поводите, зазнавши труднощів:

- а) труднощі блокують поведінку;
- б) труднощі примушують діяти активно.

41. Ви часто докоряєте своїм співробітникам, коли вони цього заслуговують?

42. Чи вважаєте, що ваша нервова система успішно вирішує напруженість життя?

43. Якщо вам потрібно провести реорганізацію, то як ви будете діяти:

- а) впроваджую зміни швидко;
- б) пропоную повільні, еволюційні зміни.

44. Якщо це необхідно, чи зумієте ви перервати балакучого співрозмовника?

45. Погоджуєтесь ви з такою думкою: “Щоб бути щасливим, треба жити непомітно”?

46. Чи вважаєте ви, що всі люди завдяки своїм людським

здібностям повинен зробити щось видатне?

47. Ким вам раніше хотілося стати:

- а) відомим художником, композитором, поетом тощо;
- б) керівником колективу.

48. Яку музику вам приємніше слухати;

- а) урочисту, величну;
- б) тиху, ліричну.

49. Чи відчуваєте ви деяке хвилювання під час зустрічі з видатними особистостями?

50. Чи часто ви зустрічаєте людину із сильнішою волею ніж у вас?

Обробка результатів. Нарахуйте по 1 балу за кожний збіг:

1а, 2а, 3б, 4а, 5а, 6б, 7а, 8б, 9б, 10а, 11а, 12а, 13б, 14б, 15б, 16б, 17б, 18б, 19б, 20а, 21а, 22а, 23а, 24а, 25б, 26а, 27б, 28а, 29б, 30б, 32а, 33а, 34а, 35б, 36б, 37а, 38б, 39а, 40б, 41а, 42а, 43а, 44а, 45б, 46а, 47б, 48а, 49б, 50б.

Підрахуйте загальну кількість балів. Ступінь вираженості лідерства:

до 25 балів – лідерство виражене слабо;

26–35 балів – середня вираженість лідерства;

35–40 балів – лідерство виражене значною мірою;

більше 40 балів – схильність до диктату.

12.4.5.4. Методика на виявлення стилю взаємодії

Інструкція. Перед вами 20 тверджень. Оцініть за 5-бальною системою, як часто (5 – постійно, 1 – ніколи) оцінюваний (керівник) діє так у разі взаємодії з іншими людьми.

1. Вказує людям, що необхідно робити.
2. Вислуховує думку інших людей.
3. Дає іншим можливість проявляти активність у прийнятті рішень.
4. Дає можливість іншим діяти самостійно.
5. Наполегливо пояснює, як необхідно робити.
6. Навчає людей працювати.

7. Радиться з людьми.
8. Не заважає працювати іншим.
9. Вказує, коли треба виконувати роботу.
10. Враховує успіхи інших.
11. Підтримує ініціативу.
12. Не втручається у процес визначення цілей діяльності іншими.
13. Показує, як потрібно діяти.
14. Іноді надає можливість іншим брати участь в обговоренні проблеми.
15. Уважно вислуховує співрозмовників.
16. Якщо втручається у справи інших, то по-діловому.
17. Думки інших не поділяє.
18. Додає зусилля, щоб владнати суперечності.
19. Намагається враховувати різні погляди.
20. Вважає, що кожний повинен застосовувати свій талант як може.

Інтерпретація результатів

А. Дії 1, 5, 9, 13, 17 вказують на схильність до директивного стилю.

Б. Дії 3, 7, 11, 15, 19 – схильність до колегіального стилю.

В. Дії 4, 8, 12, 16, 20 є індикаторами невтручання у справи і дії інших людей.

Г. Дії 2, 6, 10, 14, 18 – до ділового стилю.

Кожна група максимально може набрати 25 балів.

19 і більше свідчить про те, що людина виявляє схильність до певного стилю.

12–14 балів означають, що він інколи лише здатний проявити тільки такий стиль взаємодії.

Загальний показник (за тестом) у **70–80 балів** свідчить про прагнення до взаємодії з людьми.

Показник у **30–40 балів** свідчить про пасивність людини у груповій діяльності.

12.5. Виконання практичних вправ на виявлення соціально-психологічних ефектів, що виникають під впливом групи

Виявлення лідера

Групу розподіляють на дві частини. Дають завдання: на половині дошки, працюючи одночасно, за 3 секунди намалювати будь-який малюнок (будинок, дерево, людину тощо). Оголошують, що між групами іде змагання на швидкість і якість роботи. Одночасно один-два студенти ведуть спостереження, як відбувається виявлення лідера, хто виконує роль координатора спільної діяльності. Фіксується і поява негативних лідерів, які стверджують, що завдання виконати неможливо.

Вибір спільного відпочинку

Членам групи повідомляють, що їм потрібно провести разом вихідний день. У кожного з них свої погляди на оптимальний варіант відпочинку. Дають колективне завдання: у процесі обговорення дійти рішення, яке б максимально влаштовувало всіх членів групи. Під час роботи здійснюється спостереження за виявленням лідера, стилем його роботи, загальним настроєм групи. Потім усі діляться враженнями від спільної роботи: їх стан у процесі обговорення, задоволення від спільної діяльності і досягнутого результату чи сприйняття себе незрозумілим, неприйнятним і самотнім.

Завдання для перевірки знань

Оберіть правильну відповідь

1. *Методики дослідження емоційної сфери особистості – це:*

а) методики “Усне складання”, “Числові ряди”, “Складання чисел з переключенням”, “Кількісні відносини”;

б) опитувальник Спілбергера-Ханіна, методика “Прогноз”, методика визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту К. Леонгарда і Х. Смішека, методика оцінки суб’єктивного стану САН;

в) тепінг-тест методики “Рефлекс на час”, “Реакція на рухомий об’єкт”, “Критична частота злиття звукових коливань”.

2. Методики оцінки мислення студентів – це:

а) опитувальник Спілбергера-Ханіна, методика “Прогноз”, методика визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту К. Леонгарда і Х. Смішека, методика оцінки суб’єктивного стану САН;

б) тепінг-тест методики “Рефлекс на час”, “Реакція на рухомий об’єкт”, “Критична частота злиття звукових коливань”;

в) методики “Усне складання”, “Числові ряди”, “Складання чисел з переключенням”, “Кількісні відносини”.

3. Методики оцінки та характеристики психофізіологічних якостей особистості – це:

а) опитувальник Спілбергера-Ханіна, методика “Прогноз”, методика визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту К. Леонгарда і Х. Смішека, методика оцінки суб’єктивного стану САН;

б) тепінг-тест методики “Рефлекс на час”, “Реакція на рухомий об’єкт”, “Критична частота злиття звукових коливань”;

в) методики “Усне складання”, “Числові ряди”, “Складання чисел з переключенням”, методика “Кількісні відносини”.

Дайте відповідь на запитання

1. Що таке особистісна і реактивна тривожність студента?
2. Як можна початково орієнтовно виявити осіб з прикметами нервово-психічної нестійкості? Для чого це робити?
3. Як можна якісно оцінити суб’єктивний стан особистості на момент обстеження?
4. Які є методики оцінки побічних показників працездатності?

Підготуйте доповідь на одну з тем

1. Особливості дослідження емоційної сфери особистості.
2. Концепція “акцентуованої особистості” К. Леонгарда.
3. Методики оцінки показників працездатності людини.
4. Методики оцінки мислення студентів.

Список рекомендованих джерел

Основні джерела

1. Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ельга, Ніка-Центр, 2012. 400 с.
2. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Теорія і практика професійного психологічного відбору: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ніка-Центр, 2012. 536 с.
3. Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Марченко В. М. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики: навч. пос. для студентів закладів вищої освіти. К.: Ніка-Центр, 2018. 320 с.
4. Руденко М. В., Калениченко Р. А., Капосльоз Г. В., Корчова Г. Л. Основи професійної освіти: підручник. К.: КНУБА, 2018. 613 с.
5. Пашукова Т. И., Допира А. И., Дьяконов Г. В. Практикум по общей психологии: учебное пособие для студентов педагогических вузов. URL: <http://psylib.org.ua/books/pasht01/txt15.htm>
6. Практикум з психології для студентів непсихологічних спеціальностей / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів 2007. URL: http://psytopos.lviv.ua/downloads/-biblioteka/studentam/zagalna/konspekt_02.pdf– Заголовок з екрану.
7. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / под ред. Крылова А. А., Маничева С. А. 2-е изд., доп. и перераб. СПб, 2003. 560 с. URL: <http://kak.znate.ru/docs/index-64029.html> Заголовок з екрану.
8. Корольчук М. С., Корольчук В. М., Мостова І. В., Михайлишин У. Б., Миронець С. М., Пасічна В. Г. Психологія адаптації студентів до навчальної діяльності: монографія / за заг. ред. М. С. Корольчука. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2017. 289 с.

9. Смірнов В. М., Руденко М. В., Калениченко Р. А., Гаврилюк В. О. Психолого-педагогічне забезпечення навчально-виховного процесу: навч. посібник. К.: КНУБА, 2014. 432 с.

Додаткові джерела

1. Баклицький І. О. Психологія праці: підручник. 2-ге вид. К.: Знання, 2008. 655 с.

2. Климов Е. А. Психология профессионала. М.: Изд-во Ин-та практ. психологии; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. 400 с.

3. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ельга, Ніка-Центр, 2011. 400 с.

4. Корольчук М. С., Корольчук В. М., Миронець С. М., Тімченко О. В., Осьодло В. І., Ржевський Г. М., Зазимко О. В. Практична психологія: навчальний посібник для студентів ВНЗ. К.: Київ. нац. торг. ун-т, 2014. 739 с.

5. Корольчук М. С., Корольчук В. М., Миронець С. М., Тімченко О. В., Осьодло В. І., Ржевський Г. М., Максименко К. С. Психологія праці в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник для студентів ВНЗ. К.: Київ. нац. торг. ун-т, 2014. 523 с.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ЕКЗАМЕНУ З КУРСУ “ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ”

1. Предмет психології особистості та її зв'язки з іншими галузями психології.
2. Роль психології особистості в оптимізації людського життя. Основні завдання сучасної психології особистості.
3. Людина як особистість: психологічний зміст.
4. Психологічна характеристика власної особистості та індивідуальності.
5. Співвідношення соціального і біологічного у розвитку особистості.
6. Психологічна характеристика структури особистості у сучасній психології.
7. Рушійні сили розвитку особистості.
8. Принципи дослідження особистості.
9. Методи дослідження особистості.
10. Передумови виникнення особистості.
11. «Людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» – визначення понять.
12. Біологічні та соціальні детермінанти розвитку особистості.
13. Гештальтпсихологія і теорія поля К. Левіна.
14. Когнітивна психологія особистості.
15. Класичний психоаналіз З. Фрейда.
16. Індивідуальна психологія А. Адлера.
17. Аналітична психологія К.-Г. Юнга.
18. Неофрейдизм і теорії особистості К. Горні, Е. Фромма, Г. Саллівена.
19. Феноменологічна теорія К. Роджерса.
20. Екзистенціально-гуманістичні моделі особистості В. Франкла, А. Маслоу, Р. Мея.
21. Соціальні детермінанти розвитку особистості у концепції А. Адлера.
22. Типологія особистості за К.-Г. Юнгом.
23. Невротична особистість у концепції К. Горні.

24. Розуміння досвіду у концепції К. Роджерса.
25. Мотиваційна психологія Г. Меррея.
26. Історія розвитку логотерапії В. Франкла.
27. Характеристика піраміди мотивів А. Маслоу.
28. Стратегії дослідження і розвитку власної особистості.
29. Передумови виникнення особистості.
30. Епігенетична концепція розвитку Е. Еріксона.
31. Періодизація розвитку особистості в концепції Д. Б. Ель-коніна.
32. Концепція когнітивного розвитку Ж. Піаже.
33. Розвиток поглядів на структуру особистості в радянській психології.
34. Головні компоненти структури особистості З. Фрейда.
35. Головні компоненти структури особистості К. Юнга.
36. Головні компоненти структури особистості Е. Берна.
37. Співвідношення матеріальних і духовних потреб.
38. Теорія оптимальної мотивації, когнітивного дисонансу та вчинкова модель.
39. Інтереси, прагнення, настанови.
40. Плідні і неплодні особистісні орієнтації.
41. Самосвідомість та її рівні.
42. Психологічні властивості самосвідомості.
43. Самооцінка як центральний компонент самосвідомості, її функції.
44. Образ “Я” як мотиваційне ядро особистості.
45. Формування Я-концепції особистості.
46. Рівень домагань.
47. Я-концепція у різних психологічних теоріях.
48. Захисні механізми психіки.
49. Психологічні засоби коригування самооцінки та рівня домагань.
50. Рефлексивні характеристики особистості.
51. Індивідуально-психологічні характеристики особистості.
52. Темперамент у структурі особистості.
53. Властивості нервової системи і типи темпераменту.

54. Властивості власного темпераменту та форми саморегуляції.
55. Темперамент і характер.
56. Темперамент: історія вчень, властивості і типи.
57. Структура характеру. Індивідуальні і типові риси характеру.
58. Проблема формування характеру: роль спадковості, виховних впливів, діяльності.
59. Задатки і здібності. Роль спадковості і соціального середовища у розвитку людських здібностей.
60. Умови розвитку здібностей та підвищення самоефективності.
61. Стать біологічна і психологічна.
62. Психологія статевих відмінностей.
63. Типовий чоловічий і типовий жіночий образ у колективній свідомості.
64. Статева ідентичність у структурі Я-концепції.
65. Умови формування психологічної статі.
66. Засоби розвитку власної маскулінності чи фемінінності.
67. Непатологічні відхилення у розвитку особистості.
68. Особистісна норма: ілюзії та дійсність.
69. Шляхи гармонізації власної особистості.
70. Стратегії втечі від свободи за Е. Фроммом.
71. Психологічна допомога при особистісних дисгармоніях.
72. Психотичний, пограничний та невротичний рівні розвитку особистості.
73. Соціалізація особистості, її етапи, види та фактори.
74. Значення спілкування та спільної діяльності для розвитку особистості.
75. Спілкування та спільна діяльність.
76. Бар'єри взаєморозуміння.
77. Ролі та рольові очікування.
78. Самотність і потреба у приватності. Поняття життєвого шляху; спосіб і стиль життя.
79. Прогнозування майбутнього: життєві плани, цілі, перспективи.

80. Сенс життя у логотерапії В. Франкла.
81. Простір і час життєвого світу особистості.
82. Психологічний вік особистості.
83. Концепції особистості К. К. Платонова.
84. Концепції особистості А. Н. Леонтьєва.
85. Диспозиційна теорія особистості: Гордон Олпорт.
86. Структурна теорія рис особистості: Реймонд Кеттел.
87. Теорія типів особистості: Ганс Айзенк.
88. Теорія оперантного наочіння: Б. Ф. Скіннер.
89. Соціально-когнітивна теорія особистості: Альберт Бандура.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС

Книги одного, двох або трьох авторів	<p>Адлер А. Наука жить // Психология личности в трудах зарубежных психологов: хрестоматия. СПб: Питер, 2000.</p> <p>Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. СПб, 2002.</p> <p>Асмолов А. Г. Психология личности: принципы психологического анализа. М.: Смысл, 2001. 416 с.</p> <p>Бернс Р. Что такое Я-концепция // Общая психология: тексты: в 3-х т. Том 2: Субъект деятельности. Книга 3. М., 2004.</p> <p>Балл Г. А. Концепція самоактуалізації особистості у гуманістичній психології. К.: Вища школа, 2013. 32 с.</p> <p>Баклицький І. О. Психологія праці: підручник. 2-ге вид. К.: Знання, 2008. – 655 с.</p> <p>Блейхер В.Б., Бурлачук В.Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности. К.: Вища школа, 2018. 144 с.</p> <p>Варій М.Й. Психологія особистості: підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. 608 с.</p> <p>Васянович Г. П. Основи психології : навчальний посібник. К.: Педагогічна думка, 2016. 114 с.</p> <p>Вікова психологія / за ред. Г. С. Костюка. К.: Либідь, 2006. 272 с.</p> <p>Говорун Т. В., Кікежді О. М. Гендерна психологія : навч. посіб. К.: Академія, 2014. 308 с.</p> <p>Гордієнко В., Копець Л. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах. К., 2017.</p> <p>Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: навч. посіб. Тернопіль: Економічна думка, 2014. 310 с.</p> <p>Єрмаков І. Г., Пузіков Д. О. Життєвий проєкт особистості: від теорії до практики: практико зорієнтований посібник. К.: Освіта України, 2017. 212 с.</p> <p>Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург: Питер, 2014. 701 с</p> <p>Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: підручник. 2-ге вид. Харків: Право, 2012. – 312 с.</p> <p>Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб: Питер, 2011. 512 с. Серия «Мастера психологии».</p> <p>Клецина И. С. Психология гендерных отношений: дисс. ... доктора психологических наук. Санкт-Петербург, 2014. 460 с.</p> <p>Козлов В. В., Шухова Н. А. Гендерная психология: учебник для вузов. Санкт-Петербург: Речь, 2010. 270 с.</p> <p>Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід). К.: Стилос, 2000. 336</p>
--	--

с. (Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Ін-т проблем виховання АПН України).

Коржова Е. Ю. Психология жизненных ориентаций человека. СПб: Изд-во РХГА, 2016. 384 с.

Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ельга, Ніка-Центр, 2012. 400 с.

Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Теорія і практика професійного психологічного відбору: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ніка-Центр, 2012. 536 с.

Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Марченко В. М. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики: навч. пос. для студентів закладів вищої освіти. К.: Ніка-Центр, 2018. 320 с.

Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Ельга, Ніка-Центр, 2011. 400 с.

Кучерявий О. Педагогіка: особистісно-розвивальні аспекти : навчальний посібник. К.: Видавничий дім “Слово”, 2014. 440 с.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977. 362 с.

Ліфарєва Н. В. Психологія особистості: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.

Льовкіна О. Г. Історичні трансформації філософії діяльності: від трансценденталізму до праксеології: монографія. Ірпінь: НУДПСУ, 2011. 270 с.

Льовкіна О. Г. Відчуження людини в соціокультурному просторі: минуле і сучасність: монографія. К.: Вид. ПАРАПАН, 2016. 168 с.

Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. К.: Видавництво ТОВ “КММ”, 2006. 240 с.

Максименко С. Д. Життєвий шлях особистості як базова категорія генетичної психології. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Психологічні науки. 2014. Вип. 2.12. С. 5–13.

Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підручник / за ред. С. Д. Максименка. К.: Видавництво ТОВ “КММ”, 2007. 388 с.

Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: навч. посібник. Київ: МАУП, 2000. 256 с.

Марцинковская Т. Д. История психологии. М., 2001. С. 24–163.

Мерлин В. С. Структура личности: характер, способности, самосознание. Пермь, 1990. С. 58–81.

Мерлин В. С. Психология индивидуальности. Москва; Воронеж, 1996. 368 с.

Москалець В. П. Психологія особистості. К.: Ліра-К, 2020. 364, [18–25] с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. К.: Либідь, 2004. 247 с.

Москальова А. С., Брюховецька О. В. Психологія: вступ до спеціальності: навч.-метод. посіб. К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2017. 216 с.

Немов Р. С. Общая психология: у 3 т. Т. III. Психология личности: учебник. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2015. 739 с.

М’ясоїд П. А. Курс загальної психології: підруч. для студентів вищ. навч. закл. у 2 т. Т. 2. Київ: Алерта, 2013. 758 с.

Немов Р. Психология: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн. 4-е изд. М.: ВЛАДОС, 2018. 688 с.

Панок В. Г., Рудь Г. В. Психологія життєвого шляху особистості : монографія. К.: Ніка-Центр, 2016. 280 с.

Платонов К.К. Структура и развитие личности. М.: Наука, 1986. 254 с.

Петухова І. О., Давиденко Н. В. Психологічні основи у професійній підготовці фахівців податкової міліції: навчальний посібник. Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України, 2014. 188 с., іл. 6.

Петухова І. О. Тестування в освіті України крізь призму розвитку психолого-педагогічної науки: монографія. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2014. 197 с.

Романюк Л.В. Психологія цінностей: навчальний посібник. Кам’янець-Подільський: Друкарня “Рута”, 2017. 368, [37–53] с.

Романюк Л. В. Становлення цінностей особистості: монографія. Кам’янець-Подільський, 2013. 388, [34–55]с.

Романюк Л.В. Психологія цінностей і ціннісні орієнтації студентів: монографія. Київ, 2020. 202, [16 – 28] с.

Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб: Питер, 2000. 712 с.

	<p>Столяренко О. Б. Психологія особистості. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.</p> <p>Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. К.: Видавничий центр “Просвіта”, 1996. 404 с.</p> <p>Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: ДП Спеціалізоване видавництво “Либідь”, 2003. 376 с.</p> <p>Ткалич М.Г. Гендерна психологія. К.: Академвидав, 2016. 256 с.</p> <p>Трофімов Ю. Л. Психологія: підручник. Київ : Либідь, 2018. 560 с.</p> <p>Яценко Т. Основи глибинної психокорекції: навчальний посібник. К.: Вища школа, 2016. 382 с.</p>
Книги чотирьох і більше авторів	<p>Вікова психологія: хрестоматія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. В. Долинська, Т. М. Лисянська, Л. М. Ширяєва та ін. ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К.: Каравела, 2014. 487 с.</p> <p>Психологія: навч. посіб. / Винославська О. В., Бреусенко-Кузнєцов О. А., Зликов В. Л. та ін.; за наук. ред. О. В. Винославської. Київ : ІНК ОС, 2005. 352 с.</p> <p>Педагогічна психологія: підручник / М. Б. Євтух, Е. В. Лузік, Н. В. Ладогубець, Т.В. Ільїна. К.: Кондор-Видавництво, 2015. 420 с.</p> <p>Загальна психологія: навчальний посібник / авторський колектив; за заг. ред. Р. А. Калениченка, О. Г. Льовкіної, І. О. Петухової. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2020. 554 с.</p> <p>Психологія особистості: хрестоматія: навч. посіб./ Мельничук О. Б., Пасічняк Р. Ф., Вольнова Л. М. та ін. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2019. 532 с.</p> <p>Загальна психологія: навч. посіб. / [Бойправ М. Д. та ін.] ; за ред.: О. П. Щотки, О. П. Пісоцького, О. І. Нещерет; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Т. 1. 2012. 298 с.</p> <p>Корольчук М. С., Корольчук В. М., Мостова І. В., Михайлишин У. Б., Миронець С. М., Пасічна В. Г. Психологія адаптації студентів до навчальної діяльності: монографія / за заг. ред. М. С. Корольчука. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2017. 289 с.</p> <p>Корольчук М. С., Корольчук В. М., Миронець С. М., Тімченко О. В., Осьодло В. І., Ржевський Г. М., Зазимко О. В.</p>

	<p>Практична психологія: навчальний посібник для студентів ВНЗ. К.: Київ.нац.торг.ун-т, 2014. 739 с.</p> <p>Корольчук М. С., Корольчук В. М., Миронець С. М., Тімченко О. В., Осьодло В. І., Ржевський Г. М., Максименко К. С. Психологія праці в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник для студентів ВНЗ. К.: Київ. нац. торг. ун-т, 2014. 523 с.</p> <p>Психология личности. Пребывание в изменении : коллективная монография / М. О. Аванесян, А. А. Баканова, Н. В. Гришина [и др.] ; под ред. Н. В. Гришиной ; Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2019. 571с.</p> <p>Смірнов В. М., Руденко М. В., Калениченко Р. А., Гаврилюк В. О. Психолого-педагогічне забезпечення навчально-виховного процесу: навч. посібник. К.: КНУБА, 2014. 432 с.</p>
Перекладені видання	<p>Асаджолі Р. Психосинтез: теория и практика ; пер. з англ. М.: REFL book, 1994. 314 с.</p> <p>Бем С. Линзы гендера: трансформация взглядов на проблему неравенства полов: перевод с английского. Москва: РОССПЭН, 2014. 336 с.</p> <p>Бендас Т. В. Гендерная психология : учеб. пособие. СПб: Питер, 2015. 431 с.</p> <p>Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / пер. с англ. за ред. ред. В. Я. Пилиповского. Москва: Прогресс, 1986. 422 с.</p> <p>Гидденс Э. Социология. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 704 с.</p> <p>Дойдж Н. Пластичность мозга: Потрясающие факты о том, как мысли способны менять структуру и функции нашего мозга. М.: Эксмо, 2010. 544 с.</p> <p>Клейнман Пол Психологія 101: Факти, теорія, статистика, тести й таке інше. Х.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 268 с.</p> <p>Мадди Сальваторе. Теории личности. Сравнительный анализ. СПб: Речь, 2002. 486 с.</p> <p>Оллпорт, Г. Становление личности. М.: Смысл, 2002. 462 с.</p> <p>Холл К, Линдсей Г. Теории личности: учеб. пособие для факультетов психологии по дисциплине «Общ. Психология»: пер. с англ. М. : КСП+, 1997; К.: PSYLIB, 2005. 719 с.</p> <p>Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). СПб: Питер Ком, 1999. 608 с.</p> <p>Фрейд З. Неудобства культуры // Художник и фантазирование. М.: Республика, 1995. С. 129–135.</p>

	<p>Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // По ту сторону принципа удовольствия. М.: Прогресс, 1992. С. 201–256.</p> <p>Фрейджер Р. Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. СПб: Прайм-еврознак, 2002.</p> <p>Фромм Э. Бегство от свободы. М.: Издат. группа “Прогресс”, 1995. 256 с.</p>
Збірки наукових праць	<p>Психологічні і педагогічні проблеми педагогічної дії: зб. наук. пр. : у 2 ч. / Нац. акад. пед наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих, Нац. техн. ун-т “Харк. політехн. ін-т”. Х.: НТУ “ХП”, 2012. 430 с.</p>
Словники	<p>Большая психологическая энциклопедия / ред. Н. Дубенюк. Москва: Эксмо, 2017. 544 с.</p> <p>Большой психологический словарь / Авдеева Н. Н. та ін. / за ред. Мещерякова Б. Г., Зинченко В. П. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2016. 666 с.</p> <p>Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П. П. Горностая. К.: Рута, 2013. 320 с.</p> <p>Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. К.: Академвидав, 2016. 424 с. (Енциклопедія ерудита)</p> <p>Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. Минск: Харвест, 1998. 880 с.</p>
Журнали	<p>Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. // Избранные психологические труды: в 2-х т. М.: Педагогика, 1980. Т. 1. С. 16–178.</p> <p>Балл Г.О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. <i>Соціальна психологія</i>. 2015. № 1. С. 3–13.</p> <p>Дяченко Ю. Л., Заушнікова М. Ю. Професійна рефлексія у діяльності фахівця з фізичної реабілітації. <i>Молодий вчений : наук. журн.</i> Херсон: ТОВ “Видавничий дім” “Гельветика”, 2016. № 11.1 (38.1). С. 21–24.</p> <p>Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. <i>Психологический журнал</i>. 2003. Т. 24. № 5. С. 45–58.</p> <p>Лазурский А. Ф. Классификация личностей. <i>Психология индивидуальных различий</i>. М., 2002. С. 472–492.</p> <p>Леонтьев А. Н. Индивид и личность. <i>Психология индивидуальных различий</i>. М., 2002. С. 92–98.</p>

	<p>Левин К. Динамическая психология // Избранные труды. М.: Смысл. 573 с.</p> <p>Мірошник З. Розуміння та інтерпретація рольової структури особистості у контексті психологічних концепцій обдарованості. <i>Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика</i>: зб.наук.пр. К. Вип.1 (10). С. 118–127.</p> <p>Овсичка А. В. Особливості цілепокладання особистості в умовах кризи. <i>Вісник Одеського національного університету</i>. Том 14. № 17. 2019. С. 372–380.</p> <p>Прохоров А. О., Чернов А. В. Влияние рефлексии на психические состояния студентов в процессе учебной деятельности. <i>Экспериментальная психология</i>. 2014. Том 7. № 2. С. 82–93.</p> <p>Рубинштейн С. Л. Человек и мир. <i>Проблемы общей психологии</i>. М. : Педагогика, 1973. С. 255–385.</p> <p>Степанова Л. Г. Формирование гендерной идентичности у современных юношей и девушек в контексте социально-психологического развития личности. <i>Психологическая наука и образование</i>. 2009. № 5. С. 67–71.</p> <p>Титаренко Т. М. Життєві завдання як практики самоконституювання особистості. <i>Соціальна психологія</i>. 2018. № 6 (32). С. 3–11.</p> <p>Чепелева Н. В. Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики. <i>Людина. Суб'єкт. Вчинок</i> : філософсько-психологічні студії. К. : Либідь, 2006. С. 280–302</p>
Іноземні журнали	<p>Psychological journal: http://www.apsijournal.com/index.php/-psyjournal</p> <p>Psihologmв m osobistmst (Online) ' (Online)</p> <p>Psychological journal: http://www.apsijournal.com/index.php/-psyjournal</p>
Інтернет посилання	<p>Булычев И. И. Образы маскулинности и феминности в формате гендерной картины мира. <i>Теоретический журнал</i>. 2014. № 3. URL: http://credo-new.narod.ru/index.htm</p> <p>Выготский Л. Проблема возраста. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/vygotsky_ss-v-6tt_t4_1984/go,0;fs,1/</p> <p>Гальтон Ф. Психология. URL: http://www.hrono.info/biograf/bio_g/galtonf.php</p> <p>Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: навч. посібник. URL: https://www.naiau.kiev.ua/files/kafedru/up/lectures/lekc-psixol.doc</p>

Ковалев А. Психология личности: уч. пособие. URL: https://www.studmed.ru/kovalev-ag-psihologiya-lichnosti_f216df19e3f.html

Лакосина Н. Учебное пособие по медицинской психологии. URL: <https://studfile.net/preview/398815/>

Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность. URL: <http://yanko.lib.ru/books/psycho/leontyev-psychology.htm>

Платонов К., Голубев Г. Г. Занимательная психология. М. : Высшая школа, 1973. 256 с. URL: https://bookap.info/book/platonov_zanimatelnaya_psihologiya/

Опросник структуры темперамента Русалова. *Psylab.info* – энциклопедии психодиагностики. URL: <http://psylab.info>

Исследование психологической структуры темперамента: опросник Смирнова. *Psylab.info* – энциклопедии психодиагностики. URL: <http://psylab.info>

Пашукова Т. И., Допира А. И., Дьяконов Г. В. Практикум по общей психологии: учебное пособие для студентов педагогических вузов. URL: <http://psylib.org.ua/books/-pasht01/txt15.htm>

Резник Т. Е., Резник Ю. М. Жизненные стратегии личности: поиск альтернатив. *Социс*. 1995. № 4. С. 100–105. URL: http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2007/10/10/0000313488/001_Reznik_100-105.pdf.

Практикум з психології для студентів непсихологічних спеціальностей / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів 2007. URL: http://psytopos.lviv.ua/downloads/-biblioteka/studentam/zagalna/konspekt_02.pdf– Заголовок з екрану.

Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / под ред. Крылова А. А., Маничева С. А. 2-е изд., доп. и перераб. СПб., 2003. 560 с. URL: <http://kak.znate.ru/docs/index-64029.html> Заголовок з екрану.

Тест на темперамент А. Белова. Формула темперамента. URL: <http://psycabi.net/testy/202-test-na-temperament-a-belova>

Рубинштейн С. Основы общей психологии : в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. М.: Педагогика, 1989. Т. 1. 320 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/psycho/rubinshteyn=osnovu_obzhey_psic.pdf

Шмішек Л. Опитувальник акцентуації характеру і темпераменту. URL: <https://kipt.sumdu.edu.ua/-vykhovannia/psykholohichna-sluzhba->

	<p>tekhnikumu/diahnostychni-metodyky/item/2474-opituvalniik-aktsentuatsiji-kharakteru-i-temparamentu-leongarda-shmisheka</p> <p>Штих І.І. Спрямованість особистості як фактор розвитку психічних станів учнів. URL: http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v7/i36/50.pdf</p> <p>Толков О.С. Психологічні особливості спрямованості особистості студентів. <i>Проблеми сучасної психології</i>. 2014. № 3. С. 630–639. URL: file:///D:/Archive/159498-348472-1-SM.pdf</p> <p>Мірошниченко О.А. Роль спрямованості особистості в адаптації до порушень динаміки між організмом і середовищем. URL: http://eprints.zu.edu.ua/SAL.pdf</p>
--	---

Навчальне видання

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»

Весельська Людмила Антонівна, Деніжна Світлана Олександрівна,
Клевець Любов Миколаївна, Заушнікова Марина Юріївна,
Калениченко Руслан Арсенович, Петухова Ірина Олексіївна,
Льовкіна Олена Геннадіївна, Мустафаєв Геннадій Юсифович,
Овдієнко Ірина Михайлівна, Войтенко Олена Василівна,
Романюк Людмила Василівна, Суліма Євген Миколайович

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск

Д. Ф. Салахова

Редактор

*М. М. Грабарчук,
О. В. Данильчик*

Форматування та
комп'ютерна верстка

Н. М. Шамардак

Здано до друку 18.01.2021. Формат 60×84/16
Папір офсетний № 1. Гарнітура “Times New Roman”
Друк. арк. 19.51
Наклад 300 прим. Замовлення № 938

*Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08205, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська обл., Україна*

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016*

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»

Серія «На допомогу студенту УДФСУ» заснована 2016 року.

Редакційна колегія:

Шевчук О. А., д.е.н.

Топчій В. В., д.ю.н.

Краєвський В. М., д.е.н.

Кужелев М. О., д.е.н.

Шевчук С. В., д.е.н.

Горбовий А. Ю., д.т.н.

Суліма Є. М., д.філософ.н., член-кореспондент НАПН України

Чмелюк В. В., к.ю.н.

Малинський І. Й., к.н.фіз.вих.

Шевчук В. А., к.ю.н.

У СЕРІЇ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2016

**«Методичні основи спеціальної фізичної та технічної підготовки студентів
за розділом «Легка атлетика»**

**«Самостійна робота студента як одна з форм впливу на функціональну,
фізичну та психологічну підготовленість»**

«Організація роботи командира механізованого взводу»

**«5.45-мм автомати Калашникова
(АК-74, АКС-74, АК-74Н, АКС-74Н) та 5.45-мм ручні кулемети Калашникова
(РПК-74, РПКС-74, РПК-74Н, РПКС-74Н)»**

«Гранатомет підствольний ГП-25»

«Ручні гранати»

«Кулемети Калашникова – 7.62, ПК, УЖМ, ПКТ»

«Ручний протитанковий гранатомет РПГ-7»

«9-мм пістолет Макарова (ПМ)»

2017

«Вища та прикладна математика»

«Цивільний захист»

«Програмування мовою JAVA : практикум»

«Інформаційні системи і технології в юридичній практиці»

«Дослідження операцій : практикум»

«Чисельні методи»

«English for Students of Finance»

«Основи військової розвідки»

2018

«CASE-технології. Міждисциплінарне інформаційне моделювання»

«Економічна інформатика: практикум»

«Економічна теорія

(політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Політекономія»

«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Мікроекономіка»

«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Макроекономіка»

«Охорона праці»

«Економіка і організація діяльності об'єднань підприємств»

«Основи християнської культури»

«Економіка підприємства»

«Фізика»

«Трудове право України»

2019

«Основи тактичної медицини»

«Аудит»

«Збірник задач. Вища та прикладна математика»

«Міжнародні розрахунки та валютні операції»

«Підготовка озброєння механізованого взводу до бойового застосування»

«Контролінг в управлінні підприємством»

«Актуальні питання судової експертизи (у питаннях і відповідях)»

«Інноваційний менеджмент»

«Організація навчальних занять з фізичного виховання за методом колового тренування»

«Теорія судових доказів (у таблицях і схемах)»

«Статистика»

«Фінансовий менеджмент проектів і програм»

«Ручний протитанковий гранатомет РПГ-7 (РПГ-7Д)»

«Організація роботи командира механізованого відділення»

«Психологія управління»

«Deutsch und Wirtschaft»

«Основи тактичної підготовки працівників правоохоронних органів»

«Основи кінології»

«Моделювання систем»

«UML. Уніфікована мова моделювання інформаційних систем»

«Історія держави і права України»

«Економічна теорія»

2020

«Менеджмент»

«Бізнес-аналітика та моделювання»

«Безпека життєдіяльності»

«Статистичний аналіз даних»

«Хімія»

«Мікробіологія»

«Медичне право»

«Бухгалтерський облік в управлінні підприємством»

«Загальна психологія»

«Хортинг у закладах вищої освіти»

«Організація бухгалтерського обліку»

«Організація охорони державної таємниці в Україні»

«Цивільне право України (особлива частина)»

«Цивільний процес України»

«Оздоровчий туризм»

«English Grammar for Philology Students»

«Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності»

«Конкурентна розвідка»

«Теорія та методика бойового хортингу»

«Фітнес-технології фізичного виховання у закладах вищої освіти»

2021

«Теоретичні основи товарознавства»

«Психологія особистості»
